ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi—Sa. 11

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİ
SELÇUKLU TARİHİ
(498-511/1105-1118)

Dr. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1990

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi — Sa. 11

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİ
SELÇUKLU TARİHİ
(498-511/1105-1118)

Dr. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1990

ISBN 975-16-0240-8

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX
Kısaltmalar XI
Kaynaklar XIII
Giriş 1-10

Birinci Bölüm

MUHAMMED TAPAR'IN ÇOCUKLUK VE MELİKLİK DEVRİ 11

1. Muhammed Tapar'ın Çocukluğu ve Gence Melikliğine Tayini 11
2. Melik Muhammed Tapar-Sultan Berkyaruk Mücadelesi 12
   a. Muhammed Tapar'ın Saltanat Davasıyla Ortaya Atılması 13
   b. Mecdü'l-Mülk'ün Öldürülmesi 13
   c. Muhammed Tapar'ın Halife Tarafından Sultan İlân Edilmesi 16
   d. Hutbenin Tekrar Berkyaruk Adına Çevrilmesi 16
   e. Muhammed Tapar'a Bağlı Emîrlerin Berkyaruk Tarafına Geçmesi 17
   f. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki İlk Savaş ... 18
   g. Halife'nin Veziri Amîdü'd-Devle'nin Azli 19
   h. Muhammed Tapar'ın Öz Kardeşi Sencer ile Berkyaruk Arasındaki Savaş 20
   i. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki İkinci Savaş 21
   j. Muhammed Tapar-Sencer İttifakı 23
   k. Hille Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka'nın Sultan Berkyaruk Adına Okunan Hutbeyi Muhammed Tapar Adına Çevirmesi 25
   l. Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un Üçüncü Defa Karşılaşmaları ve Barış 26
   m. Muhammed Tapar İle Berkyaruk Arasındaki Dördüncü Karşılaşma 29

n. Muhammed Tapar'ın Berkyaruk Tarafından İsfahan'da Kuşatılması 30
o. Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk'a Bağlı Emîrlerin Bağdad ve Çevresindeki Mücadeleleri 31
p. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki Beşinci Karşılaşma ve Son Savaş 32
r. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki Anlaşma ... 34

İkinci Bölüm

MUHAMMED TAPAR'IN HÜKÜMDARLIK DEVRİ 39

1. Berkyaruk'un Ölümü ve Muhammed Tapar'ın Büyük Selçuklu Sultanı Olması 39
2. Sultan Muhammed Tapar'ın Merkezî Otoriteyi Yeniden Tesis Etmek İçin Verdiği Mücadeleler 43

a. Emîr Ayaz'ın Öldürülmesi 43
b. Mengüpars'ın İsyanı ve Bastırılması 44
c. Bir Yalancı Peygamberin Ortadan Kaldırılması 45
d. Sultan Muhammed Tapar-Seyfü'd-Devle Sadaka Mücadelesi 51
e. Sultan Muhammed Tapar-Emîr Çökürmüş Mücadelesi . 51
f. Sultan Muhammed Tapar-Emîr Çavlı Mücadelesi ve Emîr Mevdûd'un Musul Valiliği 53

Üçüncü Bölüm

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE ANADOLU VE KILIÇ ARSLAN İLE MÜCADELE 59

Dördüncü Bölüm

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE BÂTINÎLER 71

1. Bâtınîliğin Tarihçesi 72
2. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Bâtınî Faaliyetleri 75
3. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle Mücadelesi 78

a. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen İlk Sefer ve Şahdiz Kalesinin Elegeçirilmesi 78

b. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen İkinci Sefer ve Birinci Alamut Kuşatması 82
c. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen Üçüncü Sefer 82
d. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen Dördüncü Sefer, İkinci Alamut Kuşatması ve Sonuçları 83
e. Sultan Muhammed Tapar'ın Emriyle Haleb'de Yapılan Bâtınî Katliamı 85
f. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınî Keykubâd'ın Hakim Olduğu Tekrit Kalesi Üzerine Tertip Ettiği Sefer 86
g. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîler'e Karşı Taberistan Hakimi Hüsâmü'd-Devle Şehriyâr'a Yaptığı İşbirliği Teklifi ve Bâvendîlerle Selçuklular Arasında Akrabalık Tesisi 86

Beşinci Bölüm

SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN HAÇLILARLA MÜCADELESİ 89

1. Sultan Muhammed Tapar'ın Emîr Çavlı Sakavu'yu Haçlılara Karşı Cihad ile Görevlendirmesi 93
2. Trablus Emîri Fahru'l-Mülk ile Atabeg Tuğtekin'in Oğlu Emîr Börü'nün Yardım Talebiyle Sultan Muhammed Tapar'ı Ziyareti 94
3. Sultan Muhammed Tapar'ın Gerçekleşmeyen Bir Sefer Emri ve Atabeg Tuğtekin 97
4. Tell-Bâşir Savaşı 99
5. Büyük Selçuklu Ordusunun Haçlılara Karşı Gerçekleştirdiği ilk Sefer ve Mevdûd'un Birinci Urfa Kuşatması 102
6. Mevdûd'un Haçlılara Karşı İkinci Seferi 108
7. Mevdûd'un Urfa Bölgesinde Üçüncü Seferi 116
8. Taberiyye Savaşı 118
9. Mevdûd'un Öldürülmesi 123
10. Aksungur el-Porsukî'nin Musul Valiliğine Tayini ve Urfa Bölgesine Taarruzu 126
11. Aksungur-İlgazi Mücadelesi ve İlgazi-Tuğtekin İttifakı 128
12. Emîr Porsukoğlu Porsuk'un Haçlılar Üzerine Gönderilmesi ve Tell-Danis Mağlubiyeti 130
13. Tuğtekin'in Sultan Muhammed Tapar'ı Ziyaret Etmesi 135
14. Aksungur el-Porsukî ve Tuğtekin'in Bika Vadisinde Haçlıları Hezimete Uğratması 137

Altıncı Bölüm

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DİĞER BAZI DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ 139
1. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu-Karahanlı Münasebetleri 139
2. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu-Gazneli Münasebetleri 140
3. Sultan Muhammed Tapar'ın Gürcülerle Mücadelesi 144
4. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu-Abbâsî Münasebetleri 144

Yedinci Bölüm

SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ . 149
1. Ölümü 149
2. Şahsiyeti 151

BİBLİYOGRAFYA 155
SUMMARY 167
İNDEKS 169

ÖNSÖZ

Selçuklu devri tarihi bilindiği gibi Cumhuriyet döneminde üzerinde yoğun çalışmalar yapılan ve değerli eserler verilen bir saha oldu. Ancak gerçekten yeterli ölçüde kaynak olmasına rağmen yaklaşık üç asrı kaplayan millî tarihimizin bu çok önemli devresi için konuyu bütünüyle kapsayan ve varılan bütün sonuçları bilimsel olarak birleştiren bir terkibe henüz malik değiliz. Bunun sebebi elbette en başta, bütün kaynakların sıhhatli bir külliyyât halinde toplu olarak yayınlanmamış olmasıdır. Bunun yanında Selçuklu hükümdarları ve devirleri hakkında ayrı ayrı monoğrafiler kaleme alınması faaliyetinin henüz tamamlanmamış olduğunu da belirtmek gerekir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu olarak adlandırdığımız devletin devirleri etraflı bir araştırma ile bilim alemine sunulan iki büyük hükümdarı sadece Sultan Melikşah ve Sultan Sencer'dir. Gerek devletin kurucusu Tuğrul Bey ve gerekse onun halefi Sultan Alp Arslan hakkında büyük bir terkibe hazırlık mahiyetinde çok değerli araştırmalar yayınlanmış ise de bunları henüz tamamlanmış sayamayacağımız açıktır. Bu arada Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar hakkında ise derinliğine bir incelemede henüz bulunulmamıştır. Bu sebeple Anabilim dalımız Sultan Muhammed Tapar devri hakkında bir çalışma yapmamı uygun buldu. Takdim ettiğim tez bu çalışmalarımın mahsulüdür.

Sultan Melikşah (1072-1092)'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu çok kısa bir süre içinde ciddî buhranlara ve dahilî karışıklıklara sürüklemiş, bundan yararlanan Bâtınîler de fitne ve cinayetlerini iyice yaygınlaştırmışlardı. Tarihte Doğu-Batı mücadelesinin önemli bir safhasını teşkil eden haçlı seferleri de yine bu dönemde başlamış ve imparatorluğun içine düştüğü zaaftan istifade eden haçlı reisleri Selçuklu hakimiyetindeki topraklarda çeşitli devletçikler kurmayı başarmışlardır. Bunun yanında devletin başında güçlü bir hükümdarın olmayışından doğan otorite boşluğundan yararlanan çıkarcı emirler de bu fırsatları iyi değerlendirerek devlete meydan okur hale gelmiş, bağımsızlıklarını ilân ederek Selçuklular ile olan bağlarını tamamen koparacak kadar ileri gitmişlerdi.

Sultan Berkyaruk (1092-1104)'un ölümüyle Selçuklu tahtına çıkan Muhammed Tapar, devleti içine düşmüş olduğu bu tehlikeli ortamdan kurtarmak ve eski güçlü haline iade etmek için seferber oldu. Bu maksatla bir yandan merkezî otoriteyi sağlamak için Fetret Devri'nde kuvvetlenen emirleri itaat altına almaya çalışırken, diğer yandan da Bâtınîler üzerine seferler tertip ederek onların çıbanbaşı olan yuvalarını temizlemeye ve ülkenin bağrına birer kama gibi saplanan haçlı devletçiklerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Tezimizin temelini de Muhammed Tapar'ın meliklik devrindeki taht kavgalarıyla birlikte onun hükümdarlık devrinde emirler üzerinde otorite tesis etmek, bâtınî yuvalarını dağıtmak ve haçlılar üzerine ordular sevketmek için verdiği mücadeleler teşkil etmektedir.

Tezimizi kaleme alırken İslâm tarihçileri ve eserleriyle diğer şahıs ve yer adlarında tam bir transkripsiyon kullanmadık ve bunları Türkçe telâffuz şekillerine uygun olarak verdik. Ortaçağ Lâtince ve Grekçesindeki adlara gelince, bunları da yurdumuz tarih literatüründe imlâ birliğini temin için sarfedilen gayretlere katkıda bulunmak amaciyle aslına uygun olarak vermekle beraber batı dillerinde halen kullanılmakta olan şekillerini de parantez içinde gösterdik. Tezimizde geçen haçlı reis ve şövalyelerinin isimlerini de yine aynı düşüncelerle ve bunların çoğunluğunu Fransızların teşkil ettiğini göz önünde tutarak bugünkü Fransız tarihçilerinin kaydettiği şekillerde vermeyi tercih ettik.

Çalışmalarım sırasında büyük ilgi ve yardımlarını gördüğüm muhterem hocalarım Prof.Dr. Fikret Işıltan, Prof.Dr. Erdoğan Merçil, Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız ve Prof. Dr. Işın Demirkent'e sonsuz şükranlarımı arzederim.

Ayrıca kitabın dizgi ve baskısı sırasında yakın ilgilerini esirgemeyen TTK Başkanı Prof. Dr. Yaşar Yücel ile Yürütme Kurulu Üyesi Prof. Dr. Ali Sevim'e ve TTK matbaası çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Abdülkerim Özaydın

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser.
agm.	: Adı geçen makale.
AÜDTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
AÜSBFD.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
b.	: İbn.
bk.	: Bakınız.
C.	: Cilt
DİFM.	: Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası.
DTCFTAD.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
EI ².	: Encyclopaedia of Islam, Second Edition.
h.	: Hicrî.
HŞ.	: Hicrî Şemsî.
İA.	: İslâm Ansiklopedisi.
İFD.	: İlâhiyat Fakültesi Dergisi.
İTED.	: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
JA.	: Journal Asiatique.
JRAS.	: Journal of Royal Asiatic Society.
m.	: Milâdî.
mad.	: Maddesi.
MTM.	: Millî Tetebbular Mecmuası.
nşr.	: Neşir, neşreden.
öl.	: Ölümü
RHC.	: Recueil des Histoirens des Croisades, Paris 1841-1906.
s.	: Sahife.
sa.	: Sayı.
SAD.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi.

TD. : Tarih Dergisi (İ.Ü.Edebiyat Fakültesi).
TED. : Tarih Enstitüsü Dergisi (İ.Ü.Edebiyat Fakültesi).
THİTM. : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
THTD. : Türk Hukuk Tarihi Dergisi.
TM. : Türkiyat Mecmuası.
trc. : Tercüme, Tercüme eden.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
vb. : Ve benzeri.
vd. : Ve devamı.
Vol. : Volume, cilt.
vs. : Ve saire.

KAYNAKLAR

Münhasıran Sultan Muhammed Tapar ve zamanını konu alan müstakil bir kaynak yoktur. Ayrıca Ebu'l-Fütûh Berekât b. İsmail (öl.500/1106-1107)'in Arapça *Lem'u't-tevârih* adlı eseriyle, Sultan Muhammed Tapar'ın karısı Gevher Hâtun'un müstevfîsi Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin yazdığı *Târih-i Âl-i Selçuk* adlı çağdaş iki kaynak zamanımıza kadar gelmemiştir. Bununla beraber Sulçuklu vekayinâmelerinde, umûmî İslâm tarihlerinde, muhtelif şehir ve bölge tarihlerinde, birinci haçlı seferine dair Lâtince vekayinâmelerde, Ermeni ve Süryânî müelliflerin umûmî tarih veya bölge tarihi mahiyetini taşıyan eserlerinde Muhammed Tapar devri hakkında geniş bilgi bulmak mümkün olmuştur. Bunları şu şekilde tasnif edebiliriz:

A. İslâmî kaynaklar,

B. Haçlı vekayinâmeleri,

C. Ermeni kaynakları,

D. Süryânî kaynakları,

E. Bizans kaynakları,

F. Menşûr ve sikkeler,

G. Tedkikler.

A. İslâmî kaynaklar:

1. Husûsî Tarihler (Selçuklu Vekayinâmeleri):

Sultan Berkyaruk devrinde (485-498/1092-1104) divan kâtibi, Sultan Muhammed Tapar devrinde de bir süre vezir olan Şerefü'd-Din Ebû Nasr Enûşirvan b. Hâlid-i Kâşânî (öl.532/1138)[1]'nin hâtırâtını muhtevî olan *Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr* (Vezirler zamanının fetreti ve fetret devri vezirleri) gibi tantanalı bir isim taşıyan Farsca eseri 465/1072'den yani Sultan Melikşah'ın saltanatının başlangıcından Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed (1132-1134)'in ölüm tarihi (529/1134)'ne

[1] Hayatı hakkında bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret der ahd-i Selâtîn-i Buzurg-i Selçukî*, Tahran 1338, s. 184; Enuşirvân mad. *IA*.

kadar gelen Selçuklu vezirlerinden ve devrin siyâsî hayâtından bahsetmektedir. Onun hâdiseleri yorumlarken zaman zaman objektiflikten uzaklaştığını, bazı vezirlerle devlet erkânını göklere çıkarırken bazılarını da çok ağır bir dille tenkid ettiğini görüyoruz. Fakat şurası muhakkak ki, Sultan Muhammed Tapar devrinin hem siyâsî hem de teşkilât tarihine ışık tutan ve oldukça geniş malumat veren bu eser, tedkik ettiğimiz devrin en mühim çağdaş kaynağını teşkil eder. Daha sonra bu eser İmâde'd-Din el-Kâtib el-İsfahânî (Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed, öl. 597/1200-1201)[2] tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve bazı kıymetli notlarla genişletilmiştir. Selçuklular devrinde yüksek mevkilerde bulunmuş bir aileye mensub olan İmâde'd-Din, Nizâmiye'nin yetiştirdiği güzîde sîmâlardan biridir. Onun eseri gerek bizzat kendisinin yaptığı değerli ilâvelerden ve gerekse çağdaş müellif Enûşirvân'ın hâtırâtını bize naklettiğinden, tedkik ettiğimiz döneme dair Selçuklu tarihinin en eski ve en mühim kaynağı durumundadır. İmâde'd-Din selefinin sükûtla geçiştirdiği bir çok hadiseyi teferruâtı ile anlattığı gibi Selçuklu tarihinin ilk devirlerini içine alan bir mukaddimeyi de eklediği bu esere *Nusratu'l-Fetre ve 'Usratu'l Fıtra* adını verdi.

Nusratu'l-Fetre ve 'Usratu'l-Fıtra, Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî[3] (öl.643/1245) tarafından ihtisar edilmiştir.

Bundârî, Isfahanlı olup hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. O, eserini 623/1226 da ikmal etmiş ve asıl metnin ifadelerini kendi ifadeleri ile değiştirmeden bize nakletmeye özen göstermiştir. İmâde'd-Dîn'in bedîî olmayan sanatlarını, özene bezene yaptığı secîleri, iddialı teşbihleri, bir takım şahsiyetler, özellikle şâirler hakkındaki iddialarını kitaptan kısmen çıkarmıştır. Bundârî, selefinin bir kaç kelime ile ifade edilecek bir düşünceyi uzun uzadıya anlatan eserinin lüzumsuz lâfızlarını atarak özet bir Selçuklu tarihi vücuda getirmiştir. Tarihî bir eser okumak isteyenler nisbeten daha az süslü bir anlatımla yazan Bundârî'yi İmâde'd-Dîn'e tercih ederler. Bundârî'nin, üç müellifin ortak çalışma ürünü olan *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra* adlı eseri neşredilmiştir.[4] *Zübdetü'n-Nusra,* metinde "Bundârî" şeklinde kısaltılmıştır.

[2] İmâde'd-Din'in hayatı ve eserleri için bk. Şeşen, "İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî", *TED.* II, s. 75-98, III, s. 273-300, İmadü'd-Din mad. *İA.*

[3] Hayatı için bk. Bundârî mad. *İA.*

[4] el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra,* (nşr.M.Th. Houtsma, Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seljoucides serisi: Histoire des Seljoucides de l'Irak II) Leiden 1889, trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* İstanbul 1943.

Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye (Zübdetü't-Tevârîh): Sadre'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî (öl.590/1194)'ye isnat olunan bu Arapça eserin hakiki müellifi henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Eserin iki yerinde Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan'ın isminin zikredilmesi tarihçileri, eserin ona ait olduğu düşüncesine sevketmiştir. Muhtemelen müellif VI. asrın sonunda ve VII. asrın ilk çeyreğinde yaşamış, eserini de 622/1225 yılından sonra telif etmiştir. Nitekim eserde en son görülen tarih de budur. VII/XIII. asırda yazılmış, fakat bize kadar gelmeyen *Zübdetu't-Tevârîh* adlı eserden ve Isfahânî'nin *Nusratu'l-Fetre*'sinden istifade edilerek yazıldığından önemi büyüktür. Fakat devrimiz hakkında verdiği bilgiler mufassal değildir. Eser neşir ve tercüme edilmiş[5] ve metinde "Hüseynî" şeklinde kısaltılmıştır.

Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr Der Târîh-i Âl-i Selçuk: Müellifi Ebû Bekir Necme'd-Dîn Muhammed b.Ali b. Süleyman er-Râvendî (öl.603/1206-1207 den sonra), Kâşân civarında bir kasaba olan Râvend'in münevver bir ailesine mensuptur. Râvendî 577/1181 yılında Irak Selçuklu sarayına girmiş, eserini telife 599/1202-1203 de başlamış ve iki-üç yıl zarfında ikmal etmiştir. Selçuklular 595/1194 de İran'da iktidarı kaybedince eser Anadolu Selçuklu Sultanı I.Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211)'e ithaf ve bizzat müellif tarafından takdim edilmiştir.

Râhatu's-Sudûr... başlangıçtan 590/1194 yılına kadar Selçuklu tarihini anlatan esaslı bir monografidir, 555/1160-590/1199 yılları için hem ayrıntılı hem de birinci elden kaynak olmasına rağmen bizim tetkik ettiğimiz dönem için ikinci elden ve muhtasardır.

Eser, lüzumlu lüzumsuz darb-ı mesel ve şiirlerle doldurularak sade üslûbuna gölge düşürülmüştür. Müellifin kendinden önceki devirler için yegâne menbaı son Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul (571-591/1175-1194)'un hükümdarlığı döneminde onun adına kaleme alınmış olan Zahîru'd-Dîn Nişâbûrî'nin *Selçuknâme*'sidir. Ayrıca Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin bize kadar intikal etmeyen *Târîh-i Âl-i Selçuk*'undan da istifade etmiştir. Bu bakımdan da kıymeti büyüktür. Eser, neşir ve tercüme edilmiştir,[6] metinde kısaltması "Râvendî" şeklindedir.

[5] Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, (nşr. M. İkbal), Lahor 1933, trc. Necati Lugal, *Ahbâru'd-evleti's-Selçukiyye*, Ankara 1943.

[6] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr* (nşr. M. İkbal), London 1921, trc. Ahmed Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I-II, Ankara 1957-1960.

el-ʿUrada fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye: Müellifi Muhammed b.Abdullah b. Nizâmî el-Hüseynî el-Yezdî (öl.743/1342-1343) son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd (1317-1336)'in veziri olup 711/1311-1312'de tamamladığı eseri, *Râhatu's-Sudûr*'un hülasası gibidir. Farsca olan eser Sussheim tarafından neşredilmiş, M.Şerefeddin (Yaltkaya) tarafından da kısmen tercüme edilerek *Millî Tetebbular Mecmûası'nda* yayımlanmıştır.[7] Metinde "Yezdî" şeklinde kısaltılmıştır.

Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr: Kerîmü'd-Din Aksarâyî 723/1323'de te'lif ettiği bu eserinde devrimizle ilgili olarak çok az maʿlûmât vermektedir. Eser neşredilmiştir.[8] Metinde "Aksarâyî" şeklinde kısaltılmıştır.

el-Veledü'ş-Şefik: Kadı Ahmed Negîdî'nin 733/1333 tarihinde kaleme aldığı bu eser henüz neşrediimemiştir.[9] Tedkîk ettiğimiz dönemle ilgili olarak da daha önce yazılan Farsça eserlerden farklı bir bilgi vermez.

Çehar Mâkale (ve haşiyeleri): Nizâmî-i ʿArûdî Semerkandî tarafından yaklaşık 550-552/1155-1157'de te'lif edilen bu eser Selçuklularla ilgili bazı hikâyeleri muhtevîdir. *Çehar Makale* M. Kazvînî tarafından yapılan haşiyelerle birlikte neşir ve İngilizceye de tercüme edilmiştir[10]. Biz eserin Farsça neşrinden yararlandık.

2. Umûmî Tarihler:

Çağdaş müellif Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-ʿAzîmî[11] (doğumu 483/1090, öl. 556/1161'den sonra)'nin zamanımıza kadar intikal eden *Vekayinâmesi*[12] çok muhtasar olup, devrimize ait hadiseleri birer cümleyle geçiştirmekte ve zaman zaman da kronolojik bakımdan hatalı bilgi vermek-

[7] Muhammed b. Abdullah b. Nizâmî el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçukiyye* (nşr. K. Sussheim), Leiden 1367/1909, trc. M. Şerefeddin (Yaltkaya), *MTM.*, C.I, sa.II., s.257-304, sa.III, s.481-496, c.II, sa.IV, s.241-272.

[8] Kerîme'd-Dîn Mahmûd Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsayeretü'l-Ahyâr*, (nşr. Osman Turan) Ankara 1944.

[9] Kadı Ahmed Negîdî, *el-Veledü'ş-Şefik*, Fatih Kütübhanesi, no:4518.

[10] Ahmed b. Ömer b. Ali Nizâmî-i 'Arûdî es-Semerkandî, *Çehar Makale* (nşr. M. Muhammed Kazvînî), Leiden 1910.

[11] el-ʿAzîmî hakkında bk. Yinanç, "Onikinci asır tarihçileri ve Muhammed b. Ali-il-Azîmî", *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* (İstanbul 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 673-690; Cahen, *La Syrie du Nord a l'epoque des croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 42 vd.

[12] Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi (Bayezid Umumi Ktb.) no:398.

tedir. el-ʿAzîmî'nin bu eseri kısmen (455-538/1063-1144 yılları) neşredilmiştir.[13] İbnü'l-ʿAdîm, İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân gibi müellifler eserlerini kaleme alırken el-ʿAzîmî'nin bize kadar gelmeyen asıl mufassal vekayinâmesinden istifâde etmişlerdir.

520/1126 tarihinde te'lif edilen anonim *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas* adlı umûmî tarihten de devrimizi ilgilendiren birçok hadise için yararlandık. Farsça olan bu eser neşredilmiştir.[14]

el-Kâmil fi't-Târih: Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olan İbnü'l-Esîr 555/1160'da Cezîret İbn Ömer'de doğmuştur. Bilâhere ailesiyle birlikte Musul'a gitmiş ve Musul Atabeglerinin hizmetine girmiştir. Sefâret göreviyle gittiği çeşitli yerlerdeki kıymetli eserleri tedkîk etmiş ve devrinin meşhur âlimlerinin görüşlerini almıştır. İbnü'l-Esîr hilkatten 628 1230 yılına kadar gelen olayları kronolojik olarak eksiksiz ve mübâlağasız şekilde objektif bir gözle kaydetmiştir. Doğruluk ve basîreti yerli ve yabancı otoriteler tarafından ittifakla kabul edilen İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı cidden değerli eserini müteakib asırda te'lif etmesine rağmen mezkür sebeplerden dolayı biz onu birinci elden bir kaynak olarak kullandık. Hatta birçok hadise için onu esas alıp diğerleriyle mukayese ettik. *el-Kâmil fi't-Târîh* neşredilmiştir.[15]

Metinde kısaltması "İbnü'l-Esîr" şeklindedir. Müellifin Musul Atabegleri hakkındaki eserinden de istifade ettik.[16]

Câmiʿu't-Tevârîh: Müellif Fadlullâh Reşîde'd-Dîn b. Ebu'l-Hayr 'Imâde'd-Dîn el-Hemedânî[17] aslen Yahudi bir aileye mensuptur. M.1240 da Hemedan'da doğmuş ve 1318 de öldürülmüştür.

Onun İslâm dünyasında Türk tarihine dair yazılan eserler arasında müstesnâ bir yeri olan ve yaklaşık 710/1310-1311'de telif edilen *Câmiʿu't-Tevârîh* adlı bu Farsca eserinin Selçuklularla ilgili bölümü adeta müstakil bir eser gibi kaleme alınmıştır. Müellif eserin başlangıç bölümünde Sel-

[13] Cahen, La chronique abregee d'al-Azîmî, *JA.*, 1938, Juillet-Septembre, s.353 vdd. Metinde el-Azîmî (nşr.Cahen) şeklinde kısaltılmıştır.

[14] *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas*, nşr. Melikü'ş-Şuara Bahar, Tahran 1318.

[15] İbnü'l-Esîr, (ʿIzze'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybânî), *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. J.C.Tornberg, c. IX-X,Beyrut 1966.

[16] İbnü'l-Esîr, *Tarihu'd-Devleti'l-Atabekiyye Mülûki'l-Mavsıl, R.H.C. or.* II/2, Paris 1876.

[17] Hayatı ve eserleri için bk. Togan, Reşîdü'd-Dîn Tabib mad. *İA.*

çuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan ilk Selçuklu hareketlerini anlatır. Bundan sonra Tuğrul Bey (1040-1063) ile başlayıp son Irak Selçuklu hükümdarı II.Tuğrul (1175-1194)'a kadar gelen her hükümdara bir bölüm ayırır ve hakkında bilgi verir.

Câmi'u't-Tevârîh'in kaynağı Zahîre'd-Dîn'in *Selçuknâme*'sidir.[18]

Zahîre'd-Dîn'in *Selçuknâme*si adı altında İran'da neşredilen kısım[19] Reşîde'd-Dîn'in *Câmi'u't-Tevârîh*'inden alınmıştır.[20]

Biz *Câmi'u't-Tevârîh*'in Selçuklular'la ilgili bölümleri için Ateş neşrini,[21] İsmailîler'le ilgili bölümü için de Tahran neşrini[22] kullandık.[23]

İbnü'l-Cevzî (Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Ferec Cemâle'd-Dîn, 1116-1200)'in *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* adlı Arapça eseri Selçuklu-Abbasî münasebetleri ve özellikle Bağdad hadiseleri için birinci elden kaynak durumundadır. İbnü'l-Cevzî, olayları kronolojik bir sıra içinde verdikten sonra o yıl içinde ölen meşhur şahısların terâcim-i ahvâlinden bahseder. *el-Muntazam* ..., devrimiz için fazla teferruatlı olmamakla beraber verdiği bilgilerin sıhhatli olması itibariyle önemli bir kaynaktır ve neşredilmiştir.[24] Metinde "İbnü'l-Cevzî" şeklinde kısaltılmıştır.

Mir'âtü'z-Zamân adlı Arapça eserin müellifi Sıbt İbnü'l-Cevzî (Şemse'd-Dîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah, öl. 654/1257),[25] dedesi İbnü'l-Cevzî'nin rahle-i tedrisinde yetişmiştir.

Mir'âtü'z-Zamân, hilkatten 654/1257'ye kadar gelen bir umumî tarih olup İbnü'l-Azrak, İbnü'l-Kalânisî, Isfahânî, İbnü'l-Esîr vs. müelliflerin eserlerinden istifade edilerek yazılmıştır. Eserin bazı bölümleri neşredilmiş-

[18] Bu konuda geniş bilgi için bk. *Câmi'u't-Tevârîh*, nşr. Ahmed Ateş, Giriş bölümü.

[19] Hâce İmam Zahîre'd-Dîn Nişâburî, *Selçuknâme* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran HŞ. 1332.

[20] Bu konuda geniş bilgi için bk. *Câmi'u't-Tevârîh*, nşr. Ateş, Giriş bölümü, s. 21-24.

[21] Reşîde'd-Dîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, nşr. Ahmed Ateş, C.II, Cüz: V, TTK. yayınları, Ankara 1960.

[22] Reşîde'd-Dîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, Tahran 1338.

[23] *Câmi'u't-Tevârîh*'in diğer nüshaları için bk. Toğan, Reşîdü'd-Dîn Tabîb mad. *İA.*; Turan *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 189-196.

[24] İbnü'l-Cevzî, (Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, VIII-IX, Haydarabad 1359.

[25] Sıbt'ın hayatı için bk. *Mir'âtü'z-Zamân*, nşr. Sevim, Ankara 1968, Giriş bölümü.

tir.[26] Biz, 495/1101-1101'den sonraki olaylar için muhtasar Haydarabad neşriyle eserin Haçlı seferlerine ait kısmını muhtevi olan *R.H.C.*'deki neşrinden yararlandık.

Eser, "Sıbt" şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır.

Ebu'l-Fidâ' (el-Melikü'l-Müeyyed'İmâde'd-Dîn İsmail,[27] 672-732/1273-1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı Arapça eseri hilkatten zamanına kadar gelen olaylardan bahseden bir umûmî tarihtir. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinin özeti mahiyetinde olmakla beraber, bize kadar intikal etmeyen bazı eserlerdeki bilgileri de ihtiva etmesi sebebiyle kıymetli bir eser olarak kabûl edilebilir. Siyasî olaylarda olduğu kadar ilmî ve sosyal meselelere de ışık tutmaktadır. Eser neşredilmiştir.[28] Metinde "Ebu'l-Fidâ", şeklinde kısaltılmıştır.

İbn Kesîr (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, öl. 774/1373)[29] 'nin *el-Bidâye ve'n-Nihâye* Adlı Arapça eseri hilkatten zamanına kadar gelen umûmî bir tarih olup neşredilmiştir.[30] Metinde kısaltması "İbn Kesîr", şeklindedir.

Zehebî, (Şemse'd-Dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, öl. 748/1348)'nin eseri *Târîhu Düveli'l-İslâm*, İslâm'ın zuhurundan 700/1300-1301'e kadar gelir. Biz onun bu eserinin muhtasar olarak neşredilen kısmından istifade ettik.[31]

İbnü'l-Verdî (Zeyne'd-Dîn Ebû Hafs Ömer, öl. 749/1349)'nin eseri Ebu'l-Fidâ' tarihinin ihtisar edilmiş bir şeklinden ibarettir. *Târîhu İbni'l-Verdî* neşredilmiştir.[32]

'Aynî (Bedre'd-Dîn Mahmûd b. Ahmed, öl. 855/1451)'nin *'Ikdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân* adlı eseri hilkatten M. 1447 ye kadar gelen

[26] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Muntehabât min Mir'âti'z-Zamân*, *Recueil des Historiens des Croisades Historiens Orientaux*, Paris 1884, Tome: III/2, s.518-570; *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yân*, nşr. Sevim, AÜDTCF. yayınları, Ankara 1968; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân*, (VIII. cüz, I. kısım), Haydarabad 1370/1951.

[27] Hayatı hakkında bk. Brockelmann, Ebu'l-Fidâ mad. *İA*.

[28] Ebu'l-Fidâ', (el-Melikü'l-Müeyyed 'İmâde'd-Dîn İsmail), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ')*, I-IV, İstanbul 1286.

[29] Hayatı hakkında bk. Brockelmann, İbn Kesîr mad. *İA*.

[30] İbn Kesîr (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Mısır 1351/1932.

[31] Zehebî (Şemse'd-Dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed), *Kitabu Düveli'l-İslâm*, I-II, Mısır 1974.

[32] İbnü'l-Verdî, (Zeyne'd-Dîn Ömer), *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, 1385.

Arapça bir târih-i umûmîdir. Eser henüz neşredilmemiştir.[33] Metinde "Aynî" şeklinde kısaltılmıştır.

Mîrhând b. Seyyid Hâvendşah b. Mahmûd[34] (öl. 904/1498)'un takriben 900/1494-1495 de telif ettiği *Ravzatu's-Safâ'* adlı Farsça eseri, *Câmi'u't-Tevârîh* ve *Râhatu's-Sudûr*'dan doğrudan ya da bil-vâsıta istifade edilerek telif edilmiş olup neşredilmiştir.[35] Metinde "Mîrhând" şeklinde kullanılmıştır.

Hândmîr (Gıyâse'd-Dîn b. Hümâme'd-Dîn,[36] öl. 942/1535)'in eseri *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâd-i Beşer* hilkatten 929/1523'e kadar gelen Farsça umûmî bir tarih olup, neşredilmiş[37] ve metinde "Hândmîr" şeklinde kısaltılmıştır.

Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfî-i Kazvînî[38] (öl.751/1350)'nin Farsça *Târîh-i Güzîde* adlı eseri (te'lifi 730/1329-1330) pek çok, mühim tarihî kaynağın hülâsası gibidir. İran'lı tarihçiler için esaslı bir kaynak olan bu eser neşredilmiştir.[39] Metinde "Kazvînî" şeklinde kısaltılmıştır.

Celâle'd-Dîn Suyûtî (öl. 911/1505)'nin *Târîhu'l-Hulefâ'* adlı eserinden halifeler tarihi ile ilgili olarak istifade edilmiştir.[40]

İbn Tağrıberdî (Celâle'd-Dîn Ebu'l-Mehâsin,[41], öl. 874/1469)'nin *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire* adlı Arapça eserinden de bazı hususlarda yararlanılmıştır. Eser neşredilmiştir.[42] Metinde, "İbn Tağrıberdî" şeklinde kısaltılmıştır.

Cüzcânî (Minhâce'd-Dîn Ebû Ömer Osman b. Sirâce'd-Dîn,[43] (öl. 661/1262) umûmî bir İslâm tarihi olan Farsça *Tabakât-ı Nâsırî* adlı eserini

[33] Esad Efendi Kütüphanesi (Süleymaniye), no: 2317.

[34] Hayatı için bk. Yazıcı, Mîrhând mad. *İA.*

[35] Mîrhând, (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâne'd-Dîn Hâvendşah), *Ravzatu's-Safâ'*, IV, Tahran 1339.

[36] Hayatı için bk. Z.V.Toğan, Hândmîr mad. *İA.*

[37] Hândmîr Gıyâse'd-Dîn b. Hümâme'd-Dîn el-Hüseynî, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, II, Tahran 1333.

[38] Hayatı için bk. Z.V.Togan, Hamdullah Müstevfî mad. *İA.*

[39] Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Tahran 1339.

[40] Celâle'd-Dîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Mısır 1952.

[41] Hayatı için bk. Brockelmann, Ebu'l-Mehâsin mad. *İA.*

[42] İbn. Tağrıberdî (Celâle'd-Dîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, V, Kahire (tarihsiz)

[43] Hayatı için bk. F.Köprülü, Cuzcânî mad. *İA.*

658/1260'da tamamlamıştır. Mevzuumuzla ilgili bilgiler çok az olan bu eser neşredilmiştir.[44]

İbn Haldûn (Ebû Zeyd Abdurrahman,[45] (öl. 809/1406)'un *'Unvânu'l-İber ve Dîvânu'l-Mütede'i ve'l-Haber* ... adlı eserinin diğer umûmî İslâm tarihlerinden farklı bir yönü yoktur. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde tarihî hadiselerin felsefesini yaptığı halde *el-'İber*'de hadiseleri sadece rivayet etmekle yetinir. Eser neşredilmiş olup[46] metinde, "İbn Haldûn" şeklinde kısaltılmıştır.

Ebû Şâme (579-665/1203-1268)'nin *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn* adlı eseri esas itibariyle Salâhaddîn-i Eyyûbî (1171-1193)'nin haçlılarla yaptığı savaşlara tahsis edilmekle beraber devrimiz hakkında da malumat vermektedir. Eser neşredilmiş[47] ve metinde "Ebu Şâme" şeklinde kısaltılmıştır.

Müneccimbaşı Derviş Ahmed Efendi'nin *Câmiu'd-Düvel* adlı Arapça kitabı pekçok kaynağın tedkiki ile hazırlanmış değerli bir eserdir. Bu büyük Osmanlı tarihçisinin 1092/1681'de telif ettiği eserin Şâir Nedîm başkanlığında bir hey'et tarafından tercüme edilen *Sahâifü'l-Ahbâr*'ından da istifade ettik. Eserin tercümesi neşredilmiştir.[48]

Hâfız Ebrû" (öl. 833/1430)'nun *Mecmua-i Hâfız Ebrû* veya *Zübdetü't-Tevârih* adlı Farsça eseri *Râhatu's-Sudûr ve Câmiu't-tevârih*'den istifadeyle hazırlanmış olup, olaylar 829/1425-1426'ya kadar gelir. Muahhar İranlı tarihçilere kaynak olan bu eser henüz neşredilmemiştir.[49] Metinde "Hâfız Ebrû" şeklinde kısaltılmıştır.

Meşhur Müfessir Kadı Beyzâvî'nin 674/1275'de te'lif ettiği *Nizâmü't-Tevârîh*[50] adlı kitabı devrimiz için muhtasar ve ehemmiyetsizdir.

[44] Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî* (nşr. 'Abdu'l-Hayy el-Habîbî), Quetta 1949.

[45] Hayatı için bk. Adıvar, İbn Haldûn mad. *IA*.

[46] İbn Haldûn (Ebu Zeyd Abdurrahman), *'Unvânu'l-'İber ve Dîvânu'l-Mubtede'i ve'l-Haber fî Eyyâmi'l'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, V, Beyrut 1979.

[47] Ebû Şâme Şihâbe'd-Dîn Abdurrahman b. İsmail, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, nşr. Dr. Muhammed Hilmi, I, Kahire 1956.

[48] Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr fî Vakayii'l-Âsâr*, II, İstanbul 1285.

[49] Hâfız Ebrû, *Mecmua-i Hâfız Ebrû* veya *Zübdetü't-Tevârîh*, Damad İbrahim Paşa Kütübhanesi (Süleymaniye) no:919.

[50] *Nizâmü't-Tevârîh*, nşr. H.Ş.Kadîri, Haydarâbad, (tarihsiz).

Gaffârî (öl. 975/1567)'nin *Târih-i Cihân Ârâ*[51] (telifi 1564-1565) adlı eseri de daha önce adı geçen Farsça kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmış olup, devrimiz için verdiği bilgiler muhtasar ve ehemmiyetsizdir.

İbn Müyesser (Muhammed b. Ali)'nin *Tarih*[52]inden ise haçlılarla yapılan mücadelelerle ilgili olarak istifade edilmiştir.

3. Şehir ve Bölge Tarihleri:

İbnü'l-Kalânisî (Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, öl. 555/1160)[53] iyi bir eğitim görmüş, hukuk, edebiyat, ilâhiyat tahsili yapmış ve idârî alanda Dîvânü'r-Resâil reisliğine kadar yükselmiştir. Onun Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (öl.448/1056)[54] nin tarihine zeyl olarak yazdığı Arapça *Zeylü Tarihi Dımaşk* adlı eseri I. haçlı seferiyle ilgili en önemli çağdaş İslâmî kaynak durumundadır. Bu eser Selçuklu-Fâtımî ve Selçuklu-Haçlı mücadeleleri ve savaşları hakkında yazılmış yegâne çağdaş kaynağımızdır. İlk haçlılar Suriye'de göründüğünde İbnü'l-Kalânisî olgunluk çağındaydı. Bu sebeple bir çoğuna şahid olduğu olaylar hakkında verdiği bilgilerin devrimiz için müstesnâ bir önemi vardır. İbnü'l-Kalânisî Atabeg Tuğtekin'in 497/1103-1104 tarihinde Dımaşk'a hakim olmasından sonraki hadiseleri daha ayrıntılı olarak vermiştir. Onun Sultan Muhammed Tapar'ın Atabeg Tuğtekin'e Suriye valiliğini tevcih ettiğine dain menşûrunu[55] eserine aynen kaydetmesi *Zeylü Tarihi Dımaşk*'a bizim açımızdan ayrı bir önem kazandırmıştır. İbnü'l-Kalânisî'nin 1140-1141 ve 1160 tarihinde olmak üzere iki redaksiyonda kaleme aldığı *Zeylü Tarihi Dımaşk* müteâkib dönemdeki tarihçilerden İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Adîm, İbn Hallikân ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi birçoğuna kaynak olmuştur. Eser neşredilmiş ve haçlılarla ilgili bölümü geniş bir giriş ve dipnotlar ilavesiyle İngilizceye de tercüme edilmiştir.[56] Metinde "Ibnü'l-Kalânisî" şeklinde kısaltılmıştır.

İbnü'l-Azrak el-Fârikî (Ahmed b. Yusuf b. Ali, 1116-1176); Meyyâfârikîn'de doğmuş, Suriye ve el-Cezîre'deki bir çok şehri gezerek tarihi için pekçok materyal toplamıştır. Mahallî bir eser olan *Tarihu Meyyâfârikîn*'de

[51] Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Tahran 1343.

[52] İbn Müyesser (Muhammed b. Ali), *Tarih*, *RHC. or.* III/2, s.461-473.

[53] Hayatı için bk. İbnü'l-Kalânisî mad. *İA*; Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 38 vdd.

[54] Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî'nin hayatı ve eseri için bk. Krenkow, "Sâbî" mad. *İA*.

[55] Menşûrun metni için bk. İbnü'l-Kalânisî, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908, s. 193-197.

[56] Gibb, *The Damascus Chronicle of The Crusades*, London 1932.

tedkik ettiğimiz dönemle ilgili olarak verilen bilgi oldukça muhtasardır. Ayrıca bir çok olayın tarihi yanlış olarak verilmiştir. Bununla beraber bu devirde Meyyâfârikîn ve Âmid'de meydana gelen olaylar için birinci derecede kıymeti hâizdir. Eserin Muhammed Tapar devrini de içine alan kısmı neşredilmiştir.[57]

İbnü'l-Adîm (Kemâle'd-Dîn Ebu'l-Kasım Ömer); 1191 veya 1193 tarihinde Haleb'de doğmuş ve 1262'de Mısır'da vefat etmiştir. Eseri *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Haleb'de cereyan eden hadiseler, Suriye'deki haçlı istilâsı ve Selçuklu ordularının, özellikle Emîr Mevdûd kumandasındaki kuvvetlerin haçlılara karşı gerçekleştirdiği seferler hakkında kıymetli bilgileri muhtevi olup neşredilmiştir.[58] Metinde "İbnü'l-Adîm, *Zübde*" şeklinde kısaltılmıştır.

Şeyzer'i ellerinde tutan Munkızîler hânedânına mensub olan Üsâme İbn Munkız (488-584/1095-1188) şiir ve edebiyata düşkün olduğu kadar gezip görmeyi de seven bir zattı. Zamanında gerek Şeyzer ve gerekse Suriye'nin öteki şehirlerinde cereyan eden bir çok hadiseye ve haçlılarla yapılan bazı savaşlara da şahid olmuştur. Onun hatıralarını muhtevî olan eseri *Kitâbü'l-İ'tibâr*'dan haçlılarla yapılan bir kısım savaşlar için yararlandık. Eser neşredilmiş[59] ve metinde "Üsâme" şeklinde kısaltılmıştır.

İbn İsfendiyâr'ın 613/1216 tarihinde te'lif ettiği *Tarih-i Taberistan* adlı farsça eserden Taberistan ve Mazenderan'da hüküm süren Bâvendîler hânedânıyla Selçuklular arasında münasebetler ve Bâtınîlerin o bölgedeki faaliyetleri hususunda yararlandık. Eser neşredilmiş[60] ve metinde "Ibn Isfendiyâr" şeklinde gösterilmiştir.

Taberistan'da hüküm süren hânedânlarla Selçuklular arasındaki ilişkiler ve akrabalık tesisi gibi konularda bilgi veren ikinci kaynağımız *Târîh-i Taberistan u Rûyân u Mâzenderân*[61] adlı eserdir. Müellif Zahîre'd-Dîn el-Mar'aşî 881/1476-1477'de yazdığı bu eserde esas itibarıyla İbn İsfendiyâr'a istinad etmektedir.

[57] İbnü'l-Azrak el-Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn*, nşr. Dr. Bedevî Abdu'l-Latîf Avad, Kahire 1959.

[58] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, nşr. Sami Dehhan, II, Dımaşk 1954.

[59] Üsame İbn Munkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, nşr. Philip K. Hitti, Princeton 1930.

[60] İbn İsfendiyâr (Muhammed b. el-Hasan) *Târîh-i Taberistan*, İng.trc. Edward G. Browne, N.A., G.M.S., II, Leiden 1905.

[61] Seyyid Zahîre'd-Dîn b. Seyyid Nasîre'd-Dîn el-Mar'aşî, *Tarîh-i Taberistan u Rûyan u Mâzenderân*, nşr. Dr. Bernhard Dorn, St. Petersburg 1850.

Efdale'd-Din Kirmânî'nin 606/1209'da te'lif ettiği *Bedâyi'ü'l-Ezmân fî Vakâyi'i Kirmân*[62] adlı Farsça eseriyle Muhammed b. İbrahim'in ondan yararlanarak 1025/1616'da yazdığı *Târîh-i Selçukiyân-ı Kirman*[63] adlı eser Kirman bölgesinde cereyan eden olaylar için önemli eserlerdir.

İbn Funduk (1100-1170)'un 563/1167-1168 tarihinde kaleme aldığı *Tarih-i Beyhak*[64] adlı Farsça eser ilk devir Selçuklu-Gazneli münasebetleri hakkında bilgi verdiği halde devrimizi ilgilendiren konularda çok muhtasar ve yetersizdir.

4. Tabakat ve Terceme-i hale Dair Kaynaklar:

Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb: İbnü'l-Adîm (Kemale'd-Dîn Ebu'l-Kasım Ömer)'in bu eseri mahallî Arap tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden biridir. O bu eserinde Haleb'de yetişen âlimlerle meşhurların terceme-i hallerinden, Selçuklu-Fâtımî, Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinden ve Selçuklu emîrlerinden bahseder. İbnü'l-Adîm *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*'i bugün mevcut olmayan birçok kaynaktan, İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr vs. müelliflerin eserlerinden istifade ederek te'lif etmiştir. O, eserini yazarken isnad usulünü kullanarak ilk kaynağa kadar inmektedir. Biz *Buğyetü't-Taleb*'in Ali Sevim tarafından yapılan kısmî neşrinden[65] yararlandık. Metinde İbnü'l-Adîm, *Buğye* şeklinde kısaltılmıştır.

İbn Hallikân (Şemse'd-Din Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim, 608-681/1211-1282) 1274'de ikmal ettiği *Vefeyâtü'l-A'yan* adlı kıymetli eserinde Sultan Melikşah ve Sencer hakkında mufassal bilgi vermesine rağmen, Sultan Muhammed Tapar'ın hayatını çok kısa bir şekilde tahlil eder. Bunun yanında meşhur Selçuklu emîr ve vezîrleri hakkında da bilgi verir. Eser neşredilmiş[66] ve metinde "İbn Hallikân" şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır.

Ebû Nasr Tâce'd-Din es-Subkî (öl.727/1327)'nin tel'lif ettiği *Tabakatu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*[67] adlı eserinden devrin meşhur Şâfi'î bilginlerinin hayatıyla ilgili olarak istifade ettik.

[62] Efdale'd-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî, *Târîh-i Efdal yâ Bedâyi'ü'l-Ezmân fi vakayi-i Kirmân*, nşr. Dr. Mehdi Beyânî, Tahran 1326.

[63] Muhammed b. İbrahim, *Târîh-i Selçukiyân-ı Kirmân*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1886.

[64] İbn Funduk (Zahîre'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım Zeyd el-Beyhakî), *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyar, Tahran 1317.

[65] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb*, nşr. Ali Sevim, TTK yayınları, Ankara 1976.

[66] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, I-IV, Kahire 1948.

[67] Ebu Nasr Tâce'd-Dîn es-Subkî, *Tabakatü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Mısır, (tarihsiz).

İbn Funduk (Zahîre'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî)'nin Ebû Süleyman Muhammed es-Sicistânî'nin *Sıwanu'l-Hikme* adlı eserini tamamlamak için 553-565/1158-1170'de yazdığı *Tetimmetü Sıvani'l-Hikme*[68] adlı eserinde X-XII. yüzyılda Horasan ve Mâverâü'n-Nehir'de yetişen filozof, hekim ve diğer bilim adamları hakkında bilgi verir.

Seyfe'd-Din Hacı b. Nizâm-ı Ukaylî h. IX. yüzyılın ikinci yarısında (m. XV. asır) kaleme aldığı *Âsâru'l-Vüzera*[69] adlı kitabında Selçuklu vezirleri hakkında bilgi vermektedir.

Hândmîr de *Düstûru'l-Vüzerâ*[70] adlı eserinde Selçuklu vezirlerinin hayatından bahsetmektedir.

5. Bâtınîlik Hakkındaki Kaynaklar:

Bâtınîlik ve Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadelesi başlığı altında ele aldığımız bölümü te'lif ederken başlıca şu eserlerden istifâde edilmiştir.

Fâtımî halifesi Mustansır (1035-1094)'ın çağdaşı olan[71] Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî'nin *Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâri'l-Karâmita*[72] adlı eseri Bâtınîlik hakkında kaleme alınmış ehemmiyetli bir kaynaktır. Müellif eserinde bilhassa Bâtinîliğin temel düşünce yapısı ve esasları hakkında bilgi vermektedir.

Meşhur İslâm ilâhiyatçısı Ebû Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (öl. h.V/m.XI. yüzyıl)'nin *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı kitabı da Bâtınîlik hakkında bir başka önemli kaynaktır. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[73]

[68] Zahîre'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sıvani'l-Hikme*, Lahor 1351.

[69] Seyfe'd-Din Hacı b. Nizam-ı Ukaylî, *Âsâru'l-Vüzera*, nşr. Mîr Celâle'd-Din Hüseyn-i Urmevî, Tahran 1337.

[70] Hândmir (Gıyase'd-Dîn b. Hûmame'd-Dîn), *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 1317.

[71] Lewis, *The Origins of İsmâ'ilism*, Cambridge 1940, s. 9.

[72] Muhammed b. Malik b. Ebi'l-Fadail el-Hammâdî el-Yemânî, *Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâri'l-Karâmita*, nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire 1357/1929.

[73] Abdu'l-Kahir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Fığlalı, E.Ruhi, İstanbul 1979.

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi olan Şehristânî (öl. 548/1153),[74]nin *el-Milel ve'n-Nihal*[75] adlı eserinde de batınî düşünce ve Hasan-ı Sabbâh'ın "ed-Da'vetü'l-Cedîde"siyle ilgili kıymetli bilgiler vardır.

Muâsır ve meşhur İslâm hukukçusu Gazzâlî[76] (öl.505/1111)'nin Bâtınîliğe reddiyle mahiyetinde yazdığı eserler arasında *Kavâsımu'l-Bâtıniyye*[77] mühim bir yer işgal eder. Gazzâlî bu eserinde Bâtınîlerin ileri sürdüğü delilleri çürütmektedir.

Ortaçağ İslâm aleminin yetiştirdiği güzide devlet adamı ve meşhur Selçuklu vezîri Nizâmü'l-Mülk[78] (Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, 408-485/1018-1092)'ün *Siyâsetnâme*'si Selçuklu Devlet teşkilâtı açısından mühim bir kaynağımızdır. bunun yanında muasırı olan bâtînî lideri Hasan-ı Sabbâh'a karşı hem askerî alanda hem de fikrî sahada sürekli bir mücadele vermiş olan Nizamü'l-Mülk'ün, *Siyâsetnâme*'de Bâtınîliğe dair verdiği malumatın da ayrı bir önemi olduğu muhakkaktır. Eser neşir ve Türkçeye de tercüme edilmiştir.[79]

Cüveynî (Alâe'd-Dîn Atâ Melik, 1226-1281), Hülâgu (1217-1265)'nun Bâtınîler üzerinde yaptığı sefere iştirak etmiş, Alamut kalesinin fethinde elegeçen zengin kütüphanelerdeki eserleri gözden geçirerek ilmî olanlarını ayırmış ve bâtınî safsatalarıyla dolu olan büyük bir kısmını da yaktırmıştır. Hasan-ı Sabbâh'ın tercüme-i halinden bahseden *Sergüzeşt-i Seyyidnâ*'yı da okuma imkânı bulmuştur. 658/1259'da tamamladığı üç ciltten mürekkep *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserinin son cildinde Bâtınîler hakkında mufassal ve mühim malumat vermektedir. Eser neşredilmiştir.[80] Metinde "Cüveynî" şeklinde kısaltılmıştır.

[74] Hayatı hakkında bk. Tancî, Şehristânî mad. *İA*.

[75] Şehristânî Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdü'l-Kerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, Beyrut 1975.

[76] Hayatı ve eserleri hakkında bk. Kufralı, Gazzâlî mad. *İA*.

[77] Gazzâlî (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed), *Kitâb Kavâsım al-Bâtıniyye*, nşr. Ateş, *İFD*. sa. I-II, Ankara 1954.

[78] Hayatı hakkında bk. Kafesoğlu, Nizamü'l-mülk mad. *İA*.

[79] Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülûk veya Siyasetnâne*, nşr. M. Altay Köymen, Ankara 1976, trc. Nurettin Bayburtlugil, *Siyasetnâme*, İstanbul 1981, trc. M.Altay Köymen, *Siyasetnâme*, Ankara 1982.

[80] Alâe'd-Din Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-güşâ*, nşr. M. Muhammed Kazvînî, G.M.S. (old series XVI, 3) London 1937.

İbnü'l-Cevzî de *Telbîsü İblis*[81] adlı eserinde Bâtınîlik hakkında geniş bilgi verir.

Bunların dışında İbnü'l-Esîr ve Reşîdü'd-Dîn gibi müelliflerin Umûmî tarihlerinde de Bâtınîlik ve bâtınî faaliyetleri hakkında malumat vardır.[82]

6. Coğrafya Kaynakları:

Muasır müellif İbnü'l-Belhî'nin Sultan Muhammed Tapar'a ithaf ettiği *Farsnâme*'si[83] (te'lifi VI/XII. yüzyıl başları) Fars bölgesinin tarihi-coğrafyası olduğu kadar siyasî tarih açısından da birinci elden bir kaynak durumundadır. Metinde "İbnü'l-Belhî" şeklinde kısaltılmıştır.

Bazı coğrâfî mevkilerin tesbîtinde Şihâbe'd-Dîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî (öl.623/1226)'nin *Mu'cemü'l-Büldân*[84] adlı eserinden yararlandık.

Bu konuda bir başka kaynak da son Abbâsî halifesi el-Musta'sım devrinde Hille ve Vâsıt kadılığı yapan Zekeriyyâ Kazvînî'nin *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*[85] adlı kitabıdır. Bu tarihî-coğrafya eseri de neşredilmiştir.

Hamdullah Müstevfî'nin 740/1340 tarihinde yazdığı *Nüzhetü'l-Kulûb* da aynı mahiyette bir eser olup neşredilmiştir.[86]

Yukarıda zikrettiğimiz coğrafya ve tarihî-coğrafyaya dair kaynaklardan başka İran'ın tarihî-coğrafyası için Barthold'un[87] Anadolu'daki yer adları-

[81] İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali), *Telbîsü İblîs*, h.1368.

[82] Bâtınîlik hakkında sünnî ve şiî diğer kaynaklar hakkında bk. Lewis, *The Origins of İsmailism*, s. 3-22.

[83] İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, nşr. G.Le Strange ve R.A.Nicholson, G.M.N.S.I, London 1921.

[84] Yâkut, Şihâbü'd-Din Ebu Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1374/1975.

[85] Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1380/1960.

[86] Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. G.Le Strange, G.M.S.E.J.Brill, Leiden 1915.

[87] Barthold, W., *Historico-Geographical Survey of Iran*, farsca trc. Hamza Serdadver, *Tezkire-i Coğrafyay-ı Tarihiyy-i İran*, Tahran 1308/1930.

nın tesbiti için Ramsay'ın,[88] Suriye'deki bazı coğrafî mevkilerin tesbitinde de Dussaud[89] ve Strange'ın[90] eserlerinden istifade ettik.

7. Dîvân ve Antolojiler:

Dîvân-ı Mu'izzî: Mu'izzî, 440/1048-1049'da Semerkant'ta doğdu. Selçuklu sarayının önde gelen şairlerinden biriydi. Sultan Melikşah ve Sencer'in büyük ihsanlarına nail oldu. Melikü'ş-Şuarâ Mu'izzî muhtemelen 518-521/1124-1127 tarihlerinden sonra ölmüştür. Mu'izzî'nin kasîde, gazel ve kıtalardan müteşekkil olup devrin siyâsî hadiselerine ışık tutan 18.000 beyitlik *Divan*'ı Abbâs İkbal tarafından neşredilmiştir.[91]

Muhammed ʿAvfî'nin takriben 625/1228'de kaleme aldığı *Lübâbu'l-Elbâb* adlı eseri bir şiirler anatolojisi olmakla beraber siyasi tarihin aydınlanmasına da yardımcı olmaktadır.[92]

B. Haçlı Vekayinâmeleri:

Tedkik ettiğimiz dönemde Selçuklu ordularıyla haçlılar arasında cereyan eden savaşların önemli bir kısmının göz şahidi olmasından dolayı Fulcherius Carnotensis (Fransız literatüründe Foucher de Chartres, Almancada Fulcher von Chartres, İngilizcede Fulcher of Chartres)'in eseri *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*[93] birinci haçlı seferi tarihine dair haçlı vekayinâmeleri arasında birinci sırayı işgal eder. Fulcherius, Papa II. Urbanus'un haçlı seferini ilân ettiği Clermont konsili (1095)'ne katılan rûhânîler arasında yer alarak ilk sefere dük Robert de la Normandie'nin ordusunda katılmış, ancak daha sonra 1097 sonbaharında ana ordudan ayrılarak Urfa Haçlı Kontluğu[94]nu tesis eden (10 Mart 1098) ve 1101 yılı başlarından 2 Nisan 1118'de ölümüne kadar Kudüs kralı olan Baudouin de Boulogne'un maiyyetine girmişti. Fulcherius bu münasebetle kralın icraat ve savaşlarını bizzat ve yakînen takibetme imkânı bulmuştur. Bu sebeple

[88] Ramsay, M., *The Historical Geography of Asia Minor*, türkçe trc. M.Pektaş, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1961.

[89] Dussaud, R., *Topographie Historique de La Syrie Antique et Medievale*, Paris 1927.

[90] Strange, G. Le, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.

[91] Emîrü'ş-Şu'arâ Muhammed b. Abdu'l-Melik-i Nişâbûrî Mu'izzî, *Dîvân*, nşr. Abbas İkbal, Tahran 1318.

[92] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 1335.

[93] *R.H.C., occ.*, III, s. 311-485'de neşredilmiştir.

[94] Bu hususta geniş bilgi için bk. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.

devrimiz için arzettiği önem açıktır. Fulcherius eserini 1101, 1106 ve 1124-1127 yılları arasında üç ayrı redaksiyonda tamamlamıştır. Fulcherius'un eserinde Kral Baudouin'in iştirak ettiği hadiselere daha geniş yer verdiğini daha ilk bakışta anlamak mümkündür. Bununla beraber bir takım hadiseler için de (meselâ Emîr Mevdûd'un 1110 yılındaki Urfa kuşatması ve Urfa Kontu Baudoin du Bourg ile Tancred arasında şehre hakimiyet meselesinden kaynaklanan mücadeleleri ve kralın bu hususdaki uzlaştırıcı çabaları hakkında olduğu gibi) yeterli derecede ve kendisinden beklendiği ölçüde bilgi vermemektedir. Eserin Baudouin de Boulogne'un Kudüs kralı oluşuna kadar gelen birinci bölümü Mc Ginty[95] tarafından bizi ilgilendiren ikinci bölümü de Ryan[96] tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.

Sultan Muhammed Tapar devrinde haçlılarla yapılan savaşlar açısından ele almamız gereken ikinci eser Albertus Aquensis (Fransız literatüründe Albert d'Aix, Almancada Albert von Aachen, İngilizcede Albert of Aix)'in *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*[97] adlı haçlı vekayinâmesidir. Birinci haçlı seferi tarihinin önde gelen tasvircilerinden biri olarak kabul edilen Albertus Aquensis bu sefere şahsen katılmamıştır. Eserinde kaydettiği son hadisenin 1120 yılına ait olduğu ve ele geçen yazmaların en eskisinin de 1158 tarihini taşıdığını dikkate alan otoriteler bu büyük haçlı seferi tarihinin 1120-1158 yılları arasında kaleme alındığını söylerler.

Albertus'un bazı olayları anlatırken hristiyanlık gayretiyle onları haçlı liderleri lehine tasvir ettiğini, kontları yanlarındaki az sayıdaki askerî kuvvete rağmen büyük zaferler kazanan birer kahraman gibi göstermeye çalıştığını görürüz. Ancak bunun yanında onun gerek kronoloji ve gerekse hadisenin vuku'u ve sonucu açısından İslâmî kaynaklarla uyum halinde olduğunu ve onları teyid ettiğini de belirtmeliyiz. Albertus'un vekayinâmesi Almancaya tercüme edilmiştir.[98]

Haçlı seferiyle ilgili üçüncü vekayinâme ise 1130 yılından biraz önce Filistin'de doğan ve 1175'de Tyros (Sur) başpiskoposu olan, 1187'den önce de Roma'da ölen Villermus Tyrensis (Fransız literatüründe Guillaume de

[95] Mc Ginty, M.E., *Fulcher of Chartres Chronicle of the First crusade*, Oxford 1941.

[96] Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, ing. trc. Ryan, Rita, nşr. Harold s. Fink, U.S.A. 1969.

[97] *R.H.C.,occ.*, IV.s.265-713'de neşredilmiştir.

[98] Albert von Aachen, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, trc. Hefele, H., 2 cilt, Jena 1923.

Tyre, Almancada Wilhelm von Tyros, ingilizeede William of Tyr)'ın *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*[99] adlı eseridir. Villermus haçlı seferinin 1100'e kadar olan devresini kaleme alırken Albertus Aquensis'ten istifade etmiştir. 1100-1127 yıllarına ait olayları yazarken de Fulcherius Carnotensis'i kaynak olarak kullanmıştır. Eser İngilizceye tercüme edilmiştir,[100] ancak biz bu tercümeyi elde edemediğimiz için Villermus'un devrimizi alâkalandıran bazı kısımları için Demirkent'in eseriyle Beaumont'un makalesinden[101] istifade ettik.

C. Ermeni Kaynakları:

Ermeni kaynakları arasında ilk sırayı *Urfalı Mateos Vekayinâmesi* alır. XI. asrın sonu ve XII. asrın ilk yarısında Urfa'da yaşayan Mateos'un eseri 952-1136 yılları arasındaki hadiseleri muhtevîdir. Devrimize ait vekayi arasında, özellikle, Selçuklu ordularının Urfa Haçlı Kontluğu'na karşı tertipledikleri seferler ve haçlılarla yapılan öteki mücadeler hakkında bilgi veren müellif, hadiselerin bir çoğunun görgü şahididir. Selçuklu sultan ve emîrlerinden yer yer övgüyle bahsederken, bazan da hristiyanlık gayretiyle Türkler, hatta Ermenilik taassubuyla da Rumlar'a karşı nefretini açığa vurmaktan kendini alamayan Urfalı Mateos'un eseri Türkçeye de çevrilmiştir.[102]

XIII. yüzyılın ermeni müellifi olan Vardabet Vardan (1210-1271) *Cihan Tarihi* adlı umûmî tarihinde devrimiz hakkında da bilgi vermektedir. Türklerle ilgili bölümü dilimize çevrilmiş ve neşredilmiştir.[103]

D. Süryânî Kaynakları:

1166-1199 yılları arasında Antakya Yakubi Patrikliği yapan Süryânî Mihael (öl.1200)'in meşhur *Vekayinâmesi*[104] muahhar olmakla beraber, za-

[99] *R.H.C.occ.*, I,s.1 vdd.'da neşredilmiştir. Villermus ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Cahen, *La Syrie du Dord*, s.17, Runciman, I, s. 331 vd., Demirkent, s. XXX vd.

[100] Babcock, E.A. ve Krey, A.C., *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, 2 cilt, Newyork 1943.

[101] Beaumont, A.A., *Albert of Aachen and the County of Edessa, Crusades and other Historical Essays*, Newyork 1928, s. 101-138.

[102] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrant D. Andreasyan, TTK., seri II, no. 21, Ankara 1962.

[103] Vardabet Vardan, "Türk Fütûhatı Tarihi" (889-1269) trc. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937.

[104] Eser Süryanice aslından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Chabot,J.B., *Chronique de Michel le Syrien, partriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, 4 cilt, Paris 1889-1924. Vekayiname-

man zaman öteki kaynaklarda bulunmayan bazı bilgiler vermesi itibarıyla devrimiz için de ehemmiyet arzetmektedir.[105] Metinde "Süryânî Mihael" şeklinde kısaltılmıştır.

Eseri zamanımıza kadar gelen bir başka süryanice kaynak da *Anonim Süryanî Vekayinâmesidir.*[106] Anonim müellif eserini te'lif ederken, XII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve bu devre ait olayların bir kısmının göz şahidi olan Urfalı Basil bar Şumna'nın kayıtlarını esas kaynak olarak kullanmıştır.[107] Anonim Süryani müellif eserini muhtemelen Chabot neşrinin unvanında belirtildiği gibi 1203-1204 yıllarında te'lif etmiştir. Biz eserin Tritton tarafından yapılan İngilizce tercümesinden ve Hrant D. Andreasyan'ın TTK için yaptığı gayr-ı matbu türkçe tercümesinden istifade ettik.

Üçüncü Süryânî kaynak ise Bar Hebraeus (Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, öl. 1286)'un bize kadar intikal etmeyen birçok kaynaktan istifade ile yazdığı umûmî tarihi, kendi devri için ana kaynaklardan biri olduğu kadar, Türk tarihi için de mühim eserlerden birini teşkil eder. Müellif tedkik ettiğimiz devir hakkında da kıymetli bilgiler verir. İslâmî kaynaklardaki bazı bilgileri de te'yid eder. Eser neşir ve Türkçeye de tercüme edilmiştir.[108] Metinde "Bar Hebraeus" şeklinde kısaltılmıştır.

Bar Hebraeus'un başlıca 10 devletin tarihinden bahseden *Tarihu Muhtasari'd-Düvel* adlı Arapça eseri onun Süryânice yazdığı umûmî tarihin bazı önemli ilâvelerle muhtasar şeklidir. Bu eser de neşredilmiştir.[109]

E. Bizans Kaynakları:

Bizans İmparatoru Alexios Komnenos (1081-1118)'un kızı ve meşhur tarihçi Nikephoros Bryennios'un karısı olan Anna Comnena *Alexiad* adlı eserinde haçlılardan bahseden bölümleri dışında Muhammed Tapar devri-

---

nin Türk tarihini ilgilendiren kısımları Hrant D. Andreasyan tarafından TTK. için Türkçeye tercüme edilmişse de henüz neşredilmemiştir.

[105] Süryânî Mihael ve eseri hakkında bk. Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 96 vd.

[106] *Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens*, nşr. Chabot, J.B., (Corpus *Scriptorum Christianorum Orientalium*, III, Paris 1918). İng. kısmî tercümesi *The first and second crusades from an Anonymous syriac chronicle*, translated by A.S.Tritton with notes by H.A.R.Gibb (*JRAS.*, 1933, January s. 69-101, April, s. 273-305). Bu İngilizce tercümesi Türkçeye Hrant D. Andreasyan tarafından çevrilmiş ancak neşredilmemiştir.

[107] Bk. Demirkent, s. XXXII vd.

[108] Nşr. Bedyan, P., *Chronicon Syriacum*, Paris 1890, İng. trc. Budge, E.W., *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj*, 2 cilt, London 1932, Türkçe trc. Doğrul Ö.R., *Abu'l-Farac Tarihi*, 2 cilt, Ankara 1945-1950 (TTK. yayınlarından, II. seri, no 11a).

[109] Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890.

ne ait hemen hiçbir malumat vermez. Hatta Muhammed Tapar'i Berkyaruk'un babası göstermek hatasına düşer (s.162). Eser Bizans İmparatoru'nun Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile olan ilişkilerinden (meselâ İmparatorun sultana bir elçi göndererek haçlılara karşı işbirliği teklifinden) de sözetmez. Buna karşılık Muhammed Tapar devrinde Anadolu'da cereyan eden hadiseler, Şahinşah-Mesud mücadelesi ve Anadolu Selçuklularının Bizans'la olan münasebetleri hakkında geniş bilgi verir. *Alexiad* İngilizceye tercüme edilmiştir.[110]

F. Menşûr ve Sikkeler:

Sultan Muhammed Tapar'ın Dımaşk Atabegi Zahîre'd-Dîn Tuğtekin'e Suriye bölgesini tevcih ettiğini belirten ve devrin meşhur hattatlarından Ebû İsmail Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî tarafından kaleme alınan menşûru günümüze kadar aynen intikal etmiştir.[111] 510 yılının Muharrem ayında (16 Mayıs-14 Haziran 1116) yazılan bu menşûr ile Atabeg Tuğtekin çok geniş askerî ve mâlî yetkilerle mücehhez kılınıyordu.[112] Devrin Dîvân-ı İnşâ'sından çıkması itibarıyla orijinal bir metin olduğu kadar, Sultan Muhammed Tapar'ın hükümdarlığının son yıllarında Büyük Selçuklu Devleti ile Dımaşk Atabegliği (Böriler)[113] arasındaki münasebetlerin ulaştığı müsbet gelişmeyi göstermesi açısından da önemli bir belge olduğu muhakkaktır.

Meskûtâta gelince Sultan Muhammed Tapar adına basılmış 15 adet dinar ve dirhemin bulunduğu yerler ve bunların tavsifleri aşağıdaki eser ve makalelerde belirtilmiştir.[114]

G. Tedkikler:

Sultan Muhammed Tapar hakkında bugüne kadar müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Selçuklu tarihinin çeşitli devirlerine temas eden eserlerde, muhtelif dergi ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde neşredilen bazı makalelerde Muhammed Tapar devri hakkında malumat verilmişse de husûsî olarak bu konu tedkik edilmemiştir.

[110] Anna Comnena, *The Alexiad*, İng. trc. Elizabeth A.S.Dawes, London 1928.

[111] Menşûr'un metni için bk. İbnü'l-Kalânisî, s. 193-197.

[112] Menşûr'un muhtevası hakkında daha geniş bilgi için bk. beşinci bölüm.

[113] Bu konuda geniş bilgi için bk. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-tegînliler)*, İstanbul 1985.

[114] Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321; Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları," *SAD*. III, s. 435-591; Artuk, İbrahim, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu I*, İstanbul 1971.

GİRİŞ

Türklerin İslâmî devirde kurdukları en büyük devletlerden birisi de Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157)'dur. Devlete adını veren Selçuk[1] "Temür-yalığ" (Demir yaylı) ünvanıyla anılan Oğuz beyi Dukak'ın oğludur. Selçuk Oğullarının Dukak'tan ileri cedleri hakkında bilgimiz yoktur.

Selçuklular 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensuptur[2]. Oğuz Yabgusunun kendisine büyük ehemmiyet verdiği ve her zaman istişare ettiği Dukak öldüğü sırada Selçuk henüz 17-18 yaşlarında bulunuyordu. İyi bir kumandan olarak temayüz eden Selçuk 3-4 yıl sonra Yabgu tarafından "Subaşı" tayin edildi.[3] Onun giderek artan şöhreti Yabgu ile aralarının açılmasına sebep oldu. Nihayet Selçuk yurdunu terk ederek Yeni-Kent'ten Cend havalisine göçmek zorunda kaldı[4] ve daha sonra maiyetiyle İslâm'a girdi.[5] Selçuk'un, İslâmiyeti kabul ettikten sonra Oğuz Yabgusunun vergi toplamak için gönderdiği memurlarını "Müslümanlar kâfirlere haraç vermez" diye kovması, onlara karşı cihad ilân etmesi[6] kendisine "el-Meliku'l-Ġazî" ünvanını kazandırmıştır.[7] Selçuk'un oğlu Mikâil böyle bir gazâ esnasında şehid düşmüş (955'den sonra) ve Selçuk kabiliyetlerini sezdiği, Çağrı ve Tuğrul Bey adlı torunlarını yanına almıştır.[8] Selçuk'un şöhreti giderek artınca Sâmânîler (874-999) Karahanlı saldırılarına karşı Buhara ve Semerkand arasındaki Nur kasabasını Selçuklulara yurt olarak verdiler.

[1] Bunun menşei ve okunuşu hakkında bk. Rasonyi, "Selçuk Adının Menşeine Dair", *Belleten*, III/10, 377-384; Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, 474; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 175-176; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 136-137; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 30-31; Kafesoğlu, Selçuklular mad. *İA*.

[2] Hüseynî, s.3, trc.s.2; Bar Hebraeus, I, s.298; Reşîde'dDîn, Ateş nşr. s.5.

[3] Hüseynî, s. 2, trc. s.1; İbnü'l-Esîr, IX, s. 474; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri)*, Ankara 1979, s.8.

[4] Hüseynî, s.2, trc. s.2; İbnü'l-Esîr, IX, s. 474; Köymen, age. s.17.

[5] Turan, age., s.43; Köymen, age., s.21; Kafesoğlu, Selçuklular mad. *İA*.

[6] Hüseynî, s.2, trc., s.2; İbnü'l-Esîr, IX, 474; Köymen, age., s.24; Turan, age., s.43.

[7] Turan, age., s.44.

[8] Sâmânîlerin yardımına Arslan'ın gönderilmesi Mikâil'in Selçuk'tan önce öldüğüne delâlet eder (Turan, age. s.44).

Fakat Selçuk buraya göçmeden 100 yaşını aşkın olduğu halde vefat etti ve Cend'de defnedildi.[9]

Mikâil ve babası Selçuk'un ölümünden sonra Selçukluların başına "Yabgu" ünvanıyla hanedanın en büyüğü olan Arslan geçti. Mikâil'in oğulları Çağrı ve Tuğrul da "Bey" olarak idaredeki yerlerini aldılar. Daha sonra Karahanlılar'dan Ali-Tegin Tuğrul ve Çağrı Bey'lerle anlaşmazlığa düşmüş ve onlara karşı harekete geçmiştir. Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey 3000 kişilik süvari kuvvetiyle Horasan, Rey ve Azerbaycan yoluyla Van Gölü havzasındaki Vaspuragan krallığına akınlar yapmış, bazı kaleleri ele geçirdikten sonra tekrar Maveraünnehir'e dönmüştür (1015-1021). Müstakbel fetih harekâtı için son derece önemli olan bu keşif seferi tam bir başarı ile sonuçlanmıştır. Bu sırada Gazneliler (963-1187) Çağrı Bey'in gidiş ve dönüşüne engel olamamışlardı.

Sâmânîler'in mirasına konmak isteyen Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (1026-1032) ile Gazneli Sultan Mahmûd, 416/1026'da bütün "İran ve Tûran" meselelerini müzakere edip anlaştılar. Buna göre Ali-Tegin'in hükümetine son verilecek ve Selçuklular Horasan'a sürülecekti. Yusuf Kadır Han, Sultan Mahmûd'a: "Türkistan'dan memleketime gelen ve yıllarca Nûr-ı Buhara ile Semerkand arasındaki otlakları ellerinde tutan bu kavmin çok askeri vardır. Selçuk'un oğulları kendi kavmi arasında çok itibar ve saygıya sahip olup padişahlık davasındadırlar. Eğer onlar senin Hindistan seferlerinden birinde hükümdarlık davasına kalkarsa netice müşkil olur"[10] diyor ve onları Horasan'a nakletmeye razı ediyordu. Bu sırada Ali-Tegin ve Arslan Yabgu çöllere kaçmıştı. Bilâhere hileli bir davete aldanan Arslan Yabgu ve arkadaşları Sultan Mahmûd'un yanına gitmişler, o da bir ziyafet esnasında onları yakalatıp Hindistan'daki Kâlincâr kalesine göndermiş ve orada hapsetmiştir.[11] Arslan Yabgu kaçma imkânı elde edememiş ve hapiste iken ölmüştür.[12]

Maveraünnehir mülâkatından sonra Sultan Mahmud Belh'e Kadır Han da Kaşgar'a dönünce Ali-Tegin, Tuğrul ve Çağrı Beylere ittifak teklifinde bulunduysa da onlar eski düşmanlıkları sebebiyle bunu kabul etmediler ve Arslan'dan sonra amcaları Mûsâ (İnanç)'yı yabgu ilân ettiler. Ali-

[9] Hüseynî, s.2, trc., s.2; İbnü'l-Esîr, IX, 474.

[10] Râvendî, s. 88, trc. s.87; Turan, age., s. 54; Köymen, age., s.74.

[11] Râvendî, s. 90, trc. s. 88-89; İbnü'l-Esîr, IX, 475.

[12] Râvendî, s. 91 trc. s.90; Turan, age. s. 55; Köymen, age. s. 79 vdd.

Tegin onlara karşı Yusuf Yınal'ı bu makama getirmek istediyse de başarılı olamadı. Bu defa Alp-Kara Baran'ın komutasındaki bir orduyu Selçuklular üzerine gönderen Ali-Tegin, Yusuf Yınal ve bir çok türkmenin şehadetine sebep oldu.[13] 421/1030'da karşı taarruza geçen Selçuklular Ali-Tegin'in 1000 kadar askerini öldürerek intikam aldılar. Fakat Ali-Tegin'in saldırıları durmadı. Bunun üzerine de 423/1032'de yurtlarını terk edip Harezm'e doğru çekildiler.[14] Harezmşah Harun Selçuklulara hediyelerle birlikte yurtluk verip onları tahsis ettiği bölgeye yerleştirdi. Bu sırada Cend emîri Şah Melik kadîm düşmanlık sebebiyle Selçuklular'a saldırmış ve 8000 kişiyi öldürmüştür (Ekim 1034).

Selçuklular, Ali-Tegin ve bir süre sonra da Harun'un ölümünü müteakip Şah Melik ve Ali-Tegin oğullarının düşmanlıklarından dolayı 1035 baharında 10.000 süvari ile Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar.

İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler Sultan Mesûd'a haber gönderip yapacakları hizmete karşılık buraları kendilerine bırakmasını istediler. Sultan Mesûd bunu reddettiği gibi Beg-Toğdı kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Beg-Toğdı onları bozguna uğrattı ise de ordusu ganimet taksimi ile meşgul iken karşı saldırıya geçen Çağrı Bey, Gazneliler'i Hisar-ı Tak mevkiinde perişan etti. Bu zaferle Selçuklular o kadar çok altın, gümüş, silâh, âlet, elbise ve hayvan elde ettiler ki, hayretler içinde kaldılar.[15]

Sultan Mesûd bu hadiseden sonra Selçuk oğullarına hil'at ve sancaklarla birlikte bir de menşûr gönderip Nesa'yı Tuğrul'a, Dihistan'ı Çağrı'ya, Ferâvâ'yı İnanç Yabgu'ya verdi (Şevval 426/Ağustos 1035).[16]

Horasan'a giden Türkmenlerin her geçen gün çoğalmaları, etrafa akın ve yağmalarda bulunmaları ve Harun'un yerine geçen Harezmşah İsmail'in Selçuklularla işbirliğine girişmesi Gazneli Mesûd'u endişelendirmiş ve 15.000 kişilik bir orduyla Subaşı'yı Horasan'a, bir başka orduyu da Herat'a göndermesine sebep olmuştur. Selçuklu reislerinin Merv, Serahs ve Bâverd şehirlerinin kendilerine bırakılması talebini Sultan Mesûd mağrur bir edâ ile reddediyordu. Horasan'ın Selçuklular'dan muzdarip olduğuna

[13] İbnü'l-Esîr, IX, 476; Köymen, age., 123.

[14] İbnü'l-Esîr, IX, s.477; Turan, age. s.56.

[15] Hüseynî, s. 4 vdd. trc. s.3-4; Râvendî, s. 94-95 trc. s. 93-94; Turan, age., s. 58-59; Köymen, age., s. 221.

[16] İbnü'l-Esîr, IX, s.478; Turan, age., s.59; Köymen, age., s.223 vdd.

dair haberler üzerine Sultan Mesûd vezirini Herat'a gönderirken Subaşı komutasındaki büyük bir ordunun da Horasan askerleriyle birlikte Türkmenlere hücumunu emretti, kendisi de Hindistan seferine çıktı. 1037 kışı bastırdığından Subaşı bir varlık göstermemiş ve Sultan'a acele dönmesi için haber göndermiştir. Subaşı ordusuyla Nişabur'dan Serahs'a hareket edince Selçuklular ailelerini ve ağırlıklarını Merv çölüne göndererek savaşa girmişler ve baskın tarzında taarruzlarla Gazne ordusunu iyice yıpratmışlardır. Gazneliler kuvvetçe çok üstün olmalarına rağmen hareket kabiliyetleri zayıftı. Bu yüzden Selçuklular'ın sık sık saldırıp geri çekilme şeklindeki taktikleri başarılı oluyordu. 1038 mayısında iki taraf arasında cereyan eden savaş Selçuklular'ın kesin zaferi ile sonuçlanmış ve Subaşı sadece 20 kölesiyle Herat'a kaçarak kurtulabilmişti.[17]

Böylece istiklâl kazanan Selçuklular eski Türk feodal devlet telâkkisine göre ülkeyi üç Selçuklu başbuğu arasında taksim ediyorlardı. Tuğrul Bey, devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişabur'a, Çağrı Bey Merv'e, İnanç Yabgu da Serahs'a hakim oluyordu. Daha sonra Tuğrul Bey 429/1038'de Nişabur'a girmiş, kendi adına hutbe okutarak "Sultan" ünvanına almıştır.[18]

Selçukluları o bölgeden uzaklaştırmak için son bir sefer hazırlığına giren Sultan Mesûd kuvvetli bir orduyla Serahs'a doğru yürüyüşe geçti. Bu muhteşem ordu karşısında gerekli hazırlığa girişmekle beraber endişeye düşen Tuğrul Bey ve diğerleri Horasan'ı terk edip Rey ve Cibal bölgesine çekilmek düşüncesindeydiler. Çağrı Bey ise başka bir yere gitmenin fayda sağlamayacağını ve hareket kabiliyeti yüksek Selçuklu ordusunun Gaznelilere karşı zafer kazanacağını ifade ediyordu. Onun görüşü kabul edildi ve 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039'da başlayan savaşta üstün Gazneli kuvvetleri karşısında çaresiz kalan Selçuklular çöllere çekiliyor ve mukabil baskınlar düzenliyorlardı. Muharebelere 1039 Ağustosunda ara verilmiş ve Mesûd hazırlıklarını tamamlamak için Herat'a dönmüştü. Bu hazırlıklar sırasında Selçuklu başbuğları da Nişabur, Merv ve Nesa tarafına hakim olmuşlardır. Sultan Mesûd hazırlıklarını tamamlayıp Tuğrul Bey'i yakalamak maksadıyla Nişabur üzerine yürüdü (13 Safer 431/4 Kasım 1039).

Tuğrul Bey yine Dihistan ve Gürgân istikametinde çekilmek isterken Çağrı Bey yorgun Gazne ordusuna saldırmak fikrindeydi. Yine büyük as-

[17] Râvendî, s. 96-97 trc., s. 94-95; İbnü'l-Esîr, IX, s. 480; Turan, age., s.61.

[18] Hüseynî, s.9, trc., s.7; Râvendî, 97 trc., s.95; Köymen, age., s.277.

ker Çağrı Bey'in görüşüyle 431 Ramazanının ilk günlerinde (1040 Mayıs ortaları) savaşa girdiler. Selçuklular çevik süvari birlikleriyle saldırıp geri çekiliyor, su kuyularını tahrip ederek Gazneli ordusunun ilerlemesini güçleştiriyordu. Mesûd suları bol Dandanakan'a doğru ilerleyerek ordusunun susuzluğunu gidermek niyetindeydi. Fakat Selçuklu süvarileri giderek daha da şiddetlenen akınlarla Gaznelileri perişan ettiler. Dandanakan'da son üç gün çok şiddetli çarpışmalar olmuş 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 Cuma günü Gazneli ordusu büsbütün dağılmış ve Sultan Mesûd ancak 100 kişiyle kaçıp canını kurtarabilmiştir.[19] Bu muhteşem zaferden sonra Selçuklu reisleri Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İnanç Yabgu atlarından inip secdeye kapanmışlar ve Allah'a şükretmişlerdir. Savaş alanında derhal çadır ve taht kurup Tuğrul Bey'i üzerine oturtmuşlar ve bütün beyler onu Horasan hükümdarı olarak selâmlamışlardır.[20]

Tuğrul Bey Selçuklu Devleti'nin hukukî ve fiilî reisi olduktan sonra dahilde bazı hanedan azalarının isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Devletin kuruluşunda büyük emeği olan İbrahim Yınal, Cibal (Irak-ı Acem) bölgesine hakimiyet meselesinden dolayı Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve devlet kurulduğundan bu yana ilk defa ortaya çıkan bu isyan anında bastırılarak devletin itibarı korunmuştur (441/1049-1050).[21]

Yınal 1059'da Arslan Besârîrî ve Fâtımîler'in tahrikleriyle ikinci defa isyan etmiş ve ilk karşılaşmada Tuğrul Bey'i yenmiştir. Daha sonra Kavurd, Yakutî ve Alp Arslan'ın yardımını temin eden Tuğrul Bey onu mağlûp etmiş ve yayının kirişiyle boğdurmuştur.[22] Bu isyanın sonunda devlet sarsıldığı gibi Besâsîrî de Bağdad'ı işgal etmiş, Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh (1031-1075)'ı esir alarak Şiî-Fâtımîler (909-1171) adına hutbe okutmuştur.

1061'de isyan eden amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmuş, Tuğrul Bey'in ordusunu yenmiştir. Bilâhere o, vezir 'Amîdü'l-Mülk el-Kündürî (öl.1063) tarafından Gird-Kûh'da muhasara edilmiş, fakat Tuğrul Bey'in

[19] Râvendî, s. 100-101 trc., s.98-100; Hüseynî, s. 11trc., s.8; İbnü'l-Esîr, IX, s. 482 vd.

[20] Turan, age., s.66; Köymen, age., s.344.

[21] Köymen, M.A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 59 vdd.; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM.* XIII, 127.

[22] Hüseynî, s.19 vd. trc., s.14; Bundârî, s.16 trc. s.13-14; İbnü'l-Esîr, IX, s.645; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, 40 vd.; aynı müellif, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM.* XIII, 128; Turan, age. s. 97; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.62; aynı müellif, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.59-63.

ölüm haberi üzerine bir netice alınamadan kuşatma kaldırılmıştır (455/1063).[23]

Arslan Yabgu'nun diğer oğlu Resul-Tekin de 449/1057'de Huzistan'da isyan etmiş, fakat bu isyan çabucak bastırılmıştı.[24]

Öte yandan Halife Kaim bi-Emrillâh'ın vaki daveti üzerine 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055'de Bağdad'a gelen Tuğrul Bey[25] Büveyhîler (932-1055) Devleti'nin bu şehirdeki idaresine ve şiî hakimiyetine son vermiştir. Bu vesile ile Zi'l-ka'de 449/Ocak 1058'de Tuğrul Bey'e halife tarafından "Meliku'l-Maşrık ve'l-Mağrib" (Dünya Sultanı) ünvanı verilmiştir.[26] Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey Irak, Azerbeycan ve Harezm'e kadar olan İran mıntıkasında hakimiyet tesis ettikten sonra 70 yaşında vefat etti (455/1063).[27]

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine sağlığında veliaht gösterdiği Çağrı Bey'in oğlu Süleyman sultan ilân edilmiş ise de, kardeşi Alp Arslan karşısında tutunamayarak saltanatı ona bırakmak ve pâyitahtı terketmek zorunda kalmıştır. Vezir 'Amîdü'l-Mülk el-Kündürî de Süleyman adına okunmakta olan hutbeyi Alp Arslan adına çevirmiştir (Ekim-Kasım 1063).[28]

Alp Arslan, dahilde Tuğrul Bey zamanında isyan etmiş olan Kutalmış ve kardeşi Kavurd ile uğraşmıştır. Alp Arslan'a mağlûp olan Kutalmış kaçarken atının ayağı sürçünce yere düşmüş ve fazla kan kaybından ölmüştür.[29] vezirinin tahriki ile başlayan Kardeşi Kavurd'un, isyanını bastıran[30] Alp Arslan daha sonra Fars ve Kirman bölgesinin ona verilmesini vasiyet etti.[31]

[23] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.63 vd.; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM.* XIII, 123.

[24] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 66; Kafesoğlu, agm. *TM.* XIII, 123.

[25] İbnü'l-Esîr, IX, s.610; Böylece İslâm Tarihinde ilk defa müstakil bir Türk hükümdarı Sünnî İslâm Dünyasının merkezine girmiş oluyordu (Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 175).

[26] İbnü'l-Esîr, IX, s.634.

[27] Bundârî, s.26 trc., s.24; Hüseynî, s.22 trc., s.15; İbnü'l-Esîr, X, s.26.

[28] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.16.

[29] Bundârî, s.28 trc., s.27; Hüseynî, 31 vd. 21 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s.37; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* s.64; aynı müellif, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 81-84.

[30] Bundârî, s.30 vd. trc. s. 30.

[31] Bundârî, s. 47, trc. s.46; Hüseynî, s.41 trc., s.28 vd.

Alp Arslan 456/1064'de Arran, Gürcistan, Kars ve Ani'ye hakim olmuş, 459/1066-67'de de Aral havalisini itaat altına almıştır. Gümüştekin, Afşin, Ahmedşah, Arslantaş, Dilmaç oğlu gibi kumandanlarla Doğu Anadolu Bölgesi'nde ileri harekâta girişmiş, Afşin de Malatya yakınlarında bir Bizans ordusunu mağlup etmiştir. Bizans kumandanı Manuel Komneos'u 1070'de Kızılırmak kıyısında esir alan El-Basan, Alp Arslan'a isyan edip Bizans'a sığınırken onu takible görevlendirilen Afşin Marmara sahillerine kadar uzanmıştır.[32] Alp Arslan Fatımîler'in hakimiyetindeki Mısır'ı fethetmek üzere sefere çıkmış, ancak Haleb'e geldiğinde Bizans İmparatorunun Doğu Anadolu'da olduğunu öğrenince bir kısım kuvvetlerini Suriye'nin zaptı için orada bırakıp süratle geri dönmüştür. Sultan Alp Arslan 26 Ağustos 1071'de Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı kazandığı muhteşem zaferle Anadolu kapılarını bir daha kapanmamak üzere Türk-İslâm dünyasına açmıştır.

Ertesi yıl Maveraünnehir seferine çıkan Sultan Alp Arslan 10 Rebîü'l-evvel 465/24 Kasım 1072'de şehid edildiğinde Selçuklular Ceyhun kıyılarından Kafkaslara kadar olan sahaya, Gürcistan, Kirman, Uman, Fars, Hille, Diyarbekir, Musul ve Haleb'e hükümran olmuşlar, buralardaki devletleri kendilerine tâbi kılmışlardı.

Sultan Alp Arslan'dan sonra Büyük Selçuklu tahtına çıkan Melikşah[33] (1072-1092) dahilde isyan halindeki amcası Kavurd'la ve kardeşi Tekiş'le meşgul olmuş, 1073'de Kavurd'u yenmiş ve ordunun isyanından endişe ettiği için de yayının kirişiyle boğdurmuştur.[34] Tekiş 1080-81 ve 1085'de olmak üzere iki defa isyan etmiş sonunda gözlerine mil çekilerek tesirsiz hale getirilmiştir.[35]

Babası Alp Arslan'dan büyük bir miras devralan Sultan Melikşah buna yenilerini de ekleyerek Selçuklular'a azamet devrini yaşatmıştır. Onun devri müslim ve ğayr-ı müslim tebeası için tarihin en mesud devirlerinden birini teşkil eder. Melikşah ve büyük devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün gayretleri sayesinde devlet kurulduğundan beri en geniş sınırlarına ulaşmış, halkın emniyet ve refahı, ülkenin medeniyet, ilim ve kültür seviyesi bütün tarihçilerin haklı bir övgüyle kaydettikleri bir yüceliğe erişmiştir.

[32] Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s.7.

[33] Melikşah ve zamanı hakkında mufassal bilgi için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

[34] Bundârî, s.48 trc. 49; Hüseynî, s. 55-56 trc. s.38-40; İbnü'l-Esîr, X, s.79; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 33; aynı müellif, Kavurd mad. *İA.*

[35] Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.71; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s.57 vd.

Büyük Selçuklu Devleti'nin zirvede bulunduğu böyle bir zamanda Sultan Melikşah ile veziri Nizamü'l-Mülk arasındaki münasebetlerin bozulması, yalnız Selçuklular için değil genelde bütün islâm Dünyası için zararlı sonuçlar doğurmuştur.

Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde yaklaşık 30 yıl Selçuklu Devleti'nin hükümdardan sonraki en büyük makamını işgal eden Nizamü'l-Mülk'ün muarızları her fırsatı değerlendirerek sultanı ondan soğutmaya çalışıyorlardı. Onun devletine yaptığı büyük hizmetleri hakkıyla müdrik olan Melikşah, rakib ve düşmanlarının aleyhte şikâyetlerine rağmen onu desteklemeye devam ediyor, "peder" diye hitap ederek saygıda kusur etmiyordu. Hatta yetkilerini genişletmek suretiyle ona olan güvenini belirtiyordu. Bununla beraber Nizâmü'l-Mülk'ün idareye hakim vasfı, bir düzineye varan evladı, sayıları 20.000'i bulan köle ve adamlarının devletin en mühim mevkilerini ele geçirerek halka tahakküme kalkışmaları, devlet adamlarından sultana kadar herkesi huzursuz etmeye başlamıştı. Sayıları her geçen gün artan rakib ve düşmanları Melikşah'ın sinirlerinin vezir aleyhine bozulmasında en büyük tahrik unsuru olmuştur.

Divit (Nizâmü'l-Mülk) ile tâc (Melikşah)ın çok kısa süre içerisinde birbirlerini takiben sukûtu Büyük Selçuklu Devletinin zevaline başlangıç teşkil etmiştir.

Sultan Melikşah, aralarındaki gerginliğe rağmen vezirini azletmeden onunla birlikte Bağdad'a gitmek üzere yola çıktı. Nihavend yakınlarındaki Sehne adlı köye geldiklerinde Nizamü'l-Mülk, Ebû Tâhir-i Arrânî adlı bir bâtınî fedâîsi tarafından 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde şehid edildi.[36] Bundan 35 gün sonra 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 tarihinde Sultan Melikşah da Bağdad'da öldü.[37] Böylece Nizamü'l-Mülk'e mensub devlet adamlarının taşkınlıkları, rakip ve düşmanlarının entrikaları ve özellikle Terken Hatun'un ihtirasları sebebiyle bozulan ahenk, yalnız Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah'ın birbirlerini takiben hayata veda etmelerine sebep olmakla kalmamış, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'ni sarsmış ve buhranlara sürüklemiştir. Terken Hatun eşi Sultan Melikşah'ın ölümünü gizlemiş, Sultan'ın hayattaki oğullarının en büyüğü olan veliaht şehzade Berkyaruk'a rağmen 5 yaşındaki oğlu Mahmûd'u sultan ilân ettirebilmek için emîr ve askerlere milyonlarca dinar dağıtmıştır. Halife Muk-

[36] Bundarî s.63, trc. s.63; İbnü'l-Kalânisî, s.121; İbnü'l-Cevzî, IX, s.66; İbnü'l-Esîr, X s.206; Râvendî, s.135, trc. s.132. Hayatı için bk. Kafesoğlu, Nizamü'l-Mülk mad. *İA.*

[37] İbnü'l-Cevzi, IX, s.67; İbnü'l-Esîr, X, s.210; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 208 vd.

tedî başlangıçta Mahmûd'un yaşının küçük olduğunu ileri sürerek onun sultan olmasına karşı çıkmışsa da, Terken Hatun çeşitli tehditlerle onu da susturarak 22 Şevval 485/ 25 Kasım 1092 tarihinde "Nâsıru'd-Dünya ve'd-Dîn" lâkabıyla oğlunu sultan ilân ettirerek adına hutbe okutmayı başarmıştır.[38] Şimdi sıra oğlunun en tehlikeli rakibi Berkyaruk'u bertaraf etmeye gelmişti. Ancak Sultan Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizâmü'l-Mülk'ün adamları derhal Berkyaruk'u İsfahan'da sultan ilân ettiler ve adına hutbe okuttular (485/1092).[39] Berkyaruk daha sonra 16 Zilhicce 485/ 17 Ocak 1093'de Hemedan'a 18 fersah mesafedeki Berûcird'de Terken Hatun'a bağlı birlikleri yine Nizâmü'l-Mülk'e mensub askerler sayesinde mağlup etti.[40] Terken Hatun ile Berkyaruk arasındaki mücadele; birincinin Ramazan 487/14 Eylül-13 Ekim 1094 tarihinde, oğlu Mahmûd'un da Şevval 487/14 Ekim-11 Kasım 1094'de vefatlerine kadar devam etti.[41]

Berkyaruk kardeşi Mahmûd'un ölümünden sonra amcası Tâcü'd-Devle Tutuş ile mücâdele etmek zorunda kaldı. Neticede 17 Safer 488/26 Şubat 1095'de Rey yakınlarındaki savaşta onu da mağlub ederek ortadan kaldırdı.[42] Daha sonra kardeşi Sencer'i Horasan'da isyan eden diğer amcası Arslan Argun üzerine gönderen Berkyaruk, Muharrem 490/19 Aralık 1096-18 Ocak 1097'de onun bir köle tarafından öldürülmesiyle bu tehlikeden kurtulmuş oluyordu.[43] Berkyaruk Rebîü'l-evvel 487/21 Mart-19 Nisan 1094'de kendi aleyhinde isyan hazırlıkları içinde olduğunu öğrendiği amcası Tekiş'i de yayının kirişiyle boğdurarak öldürtmekte tereddüt etmemişti.[44]

Sultan Berkyaruk babası Sultan Melikşah'ın ölümünden beri Terken Hatun, oğlu Mahmûd, amcaları ve muhteris emîrlerle uzun ve sürekli bir mücadeleye girerek hepsini bertaraf edip, saltanatını kuvvetlendirdiği bir sırada kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanıyla karşılaşacak ve ölümüne ka-

[38] İbnü'l-Cevzî, IX, s.62; İbnü'l-Esîr, X, s.214; Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.377, Reşîdü'd-Dîn, Ateş nşr. s.56; Kazvînî, s.440.

[39] İbnü'l-Esîr, X, s.215; İbn Haldûn, V. s.13; Aynî, 106b.

[40] İbnü'l-Cevzî, IX, s.63; İbnü'l-Esîr, X, s.215 vd.; Bar Hebraeus, I, s.345.

[41] Bundârî, s. 83, trc. s.84; İbnü'l-Cevzî, IX, s. 84; İbnü'l-Esîr, X, s. 234, 240; Râvendî, s. 142, trc. s.139; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.58; Bar Hebraeus, I, s.335.

[42] Bundârî, s.86, trc. s.87; İbnü'l-Kalânisî, s.129; Urfalı Mateos, s.184; İbnü'l-Cevzî, IX s.85; İbnü'l-Esîr, X, s.244 vd.

[43] Bundârî, s.258, trc. s.234-235; İbnü'l-Esîr, X, s.262; Râvendî, s.143, trc.140.

[44] İbnü'l-esîr, X, s.239.

dar da onunla uğraşmak zorunda kalacaktır. Öte yandan Sultan Berkyaruk'un taht kavgalarıyla meşgul olduğu bir sırada Anadoluyu baştan başa geçerek Suriye'ye inen ve buralarda Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Princepsliği ve Kudüs Krallığı gibi devletler kuran haçlılar ile devlet otoritesinin sarsılmasından yararlanan Bâtınîler Selçuklu devleti için ciddî birer tehlike olmağa devam ediyordu.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED TAPAR'IN ÇOCUKLUK VE MELİKLİK DEVRİ

Muhammed Tapar'ın Çocukluk ve Meliklik Devri:

1. Muhammed Tapar'ın Çocukluğu ve Gence Melikliğine Tayini:

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 tarihinde vefat ettiği sırada hayatta kalan oğullarının en büyüğü Berkyaruk[1], ikincisi de Muhammed Tapar idi.[2] Muhammed Tapar 18 Şaban 474/21 Ocak 1082'de[3] Tâce'd-Din Seferiyye Hatun adlı[4] bir cariyeden[5] dünyaya gelmiştir. Muhammed Tapar'ın çocukluk devri hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak Sultan Melikşah'ın vefatında 11 yaşında olduğunu ve Bağdad'da onunla birlikte bulunduğunu biliyoruz. Daha sonra Terken Hatun ve kardeşi Mahmûd ile birlikte İsfahan'a gitti ve Sultan Berkyaruk burada Terken Hatun ile oğlu Mahmud'u muhasara ederken bir fırsatını bulup gizlice Berkyaruk'un ordusunda bulunan annesinin yanına katçı.

Sultan Berkyaruk 486/1093 yılında Bağdad'a giderken kardeşi Muhammed Tapar'ı da yanında götürdü ve burada Gence ile çevresini ona

[1] Berkyaruk 474 senesi Muharrem ayı (11 Haziran-10 Temmuz 1081)'nda doğmuştur (Râvendî, s.138, trc. s.135; Hüseynı", s.78, trc. s.66; İbn Hallikân, I. s.242; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.66; İbnü'l-esîr onun 471/1078-1079'da doğduğunu söylerse de (X,s.112) bu yanlıştır. Çünkü yine kendisi bir başka yerde (X, s.380) Berkyaruk'un 498/1104'de öldüğünü ve bu sırada 25 yaşında olduğunu ifade eder.

[2] Melikşah'ın diğer erkek çocukları ise şunlardır: Davud (öl.474/1082), Ahmed (öl.481/1088), Sencer (doğumu 477/1084), Tuğrul, Emir Humar. Kız çocuklarının adları da şöyledir: Gevher (Gazneli Mesûd ile evlendi), Mâhmelek (Halife Muktedî ile evlendi), Seyyide (Halife Mustazhir ile evlendi). Ayrıca isimlerini bilmediğimiz ve küçük yaşta ölen iki çocuğu daha vardı (İbnü'l-Esîr, X, s.122; Hüseynî, s.58, trc. s.40; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.54; Kafesoğlu, *Melikşah devri*, s.200).

[3] İbnü'l-Esîr, X, s.525; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.78; Ebu'l-Fidâ, II, s.240. Râvendî (s.152, trc. s.148) ise gününü belirtmeden Şaban ayında doğdu diyor.

[4] Muizzî. *Divan*, s.7,100,115; Abbas İkbal, *Vezaret*, s. 118.

[5] İbnü'l-Esîr, X, s.287. Urfalı Mateos (s.179) onu Semerkant Sultanının kızı olarak gösterir ve Terken Hatun ile karıştırarak hataya düşer.

ikta etti. Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar'ı "melik" unvanıyla Gence'ye gönderirken Türk töresine uygun olarak mutemed adamlarından Emîr Kutluğtekin'i de ona atabeg tayin etti.[6]

2. Melik Muhammed Tapar-Sultan Berkyaruk Mücadelesi:

Muhammed Tapar, melik bulunduğu Gence'de muhtemelen çevresindekilerin tahrikleriyle ağabeyi Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmeye karar vermekle beraber mevcut şartlar içinde bu düşüncesini gerçekleştirmek üzere harekete geçmek için vaktin henüz erken olduğunu düşünüyor ve özellikle atabegi Emîr Kutluğtekin'i buna engel görüyordu. Nitekim biraz kuvvetlenince onu öldürdüğü gibi Gence'nin de içinde yeraldığı Arran[7] ve mülhakatını kendi hâkimiyet sahasına dahil etti.[8]

Muhammed Tapar'ın Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat davasıyla ortaya atılmasında Berkyaruk'un ma'zûl veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün büyük çapta tesiri olduğundan, onun vezaretten azledilmesiyle alâkalı olaylara ve daha sonraki gelişmelere bir göz atmamız yerinde olacaktır.

Müeyyidü'l-Mülk'ün Mücadeledeki Rolü:

Sultan Berkyaruk, amcası Tâcü'd-Devle Tutuş'u mağlub ve katlettikten sonra adamlarından birini İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'u yanına getirmek üzere gönderdi. Müeyyidü'l-Mülk ise emîrlerden bir grupla anlaşarak Sultan'a validesini terketmesinin uygun olacağını söyledi. Fakat Berkyaruk "Hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" diyerek onların bu tekliflerini reddetti. Zübeyde Hatun oğlunun yanına gelip vaziyeti öğrenince Müeyyidü'l-Mülk'e kin bağladı. Ona bu yolculuğunda refakat eden Müstevfî Mecdü'l-Mülk de onu vezir aleyhine tahrik etmiş ve o azledilmeden hiçbir iş yapılamaz demiştir. Öte taraftan babalarından kalan mücevherat sebebiyle Vezîr Müeyyidü'l-Mülk ile kardeşi Fahrü'l-Mülk'ün araları açıktı. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, Zübeyde Hatun'un kardeşi aleyhine bir tutum içine girdiğini görünce Sultan Berkyaruk'a büyük meblâğlar gönderip vezirlik istedi.

[6] İbnü'l-Esîr, X, s.287; Ibnü'l-Cevzî, IX, s.109; Aynî, 123a, ayrıca bk. Abbâs İkbâl, *Vezaret*, s.119.

[7] Arran: Kür ve Aras nehirleri arasında, bugünkü Gence ve Karabağ vilayetlerinden ibaret bölge. Togan, Arran mad. *İA*.

[8] İbnü'l-Esîr, X, s.287; İbnü'l-Cevzî, IX, s.109. Ayrıca bk. Abbâs İkbâl, aynı eser, s.119.

Sultan Berkyaruk da Zübeyde Hatun'un arzusuna uyarak onu kardeşinin yerine vezir yaptı (488/1095).[9] Müeyyidü'l-Mülk de zincire vurulup hapse atıldı.[10]

a. Muhammed Tapar'ın Saltanat Davası ile Ortaya Atılması:

Âsî emîr Üner'in öldürülmesi[11] Berkyaruk'u tehlikeli bir düşmandan kurtarmıştı.[12] Fakat Müeyyidü'l-Mülk davasından vazgeçmiş değildi. Hapisten çıktıktan sonra Gence Meliki Muhammed Tapar'ı saltanat davasıyla kardeşine karşı isyana teşvik etti.[13] Onun entrikalarıyla idaresi altındaki şehirlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi kesen Muhammed Tapar kendini Büyük Selçuklu sultanı ilân etti. Yaptıklarına mükâfaat olsun diye de Müeyyidü'l-Mülk'ü vezaret makamına getirdi.[14]

Muhammed Tapar yanındaki kuvvetlerle Arran'dan başkente yürüdüğü sırada Sultan Berkyaruk sivil idare ile emîrler arasındaki çekişmelerden bir hayli muzdaripti. Kuvvetli taht iddiacılarını ve Emîr Üner gibi âsîleri bertaraf etmeyi başarmış olmanın ona verdiği rahatlık uzun sürmemişti.

b. Mecdü'l-Mülk'ün Öldürülmesi:

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl el-Balâsânî Berkyaruk'un İstîfâ Dîvânı'nı tek başına idare ettiği gibi vezaret makamına da tahakküm etmişti. Öyle ki vezir Fahrü'l-Mülk manâsız bir sûret olarak kalmıştı.[15]

Müeyyidü'l-Mülk, divandan kovulmasında Mecdü'l-Mülk'ün de tesiri olduğunu biliyordu. Bu sebeple ona kin bağlamıştı ve çıkacak ilk fırsatı değerlendirmek arzusuyla onun gafilette olduğu bir anı kolluyordu. Bâtınî fedâîlerinin Selçuklu Devleti'ne bağlı büyük emîrleri ardı ardına katlettiği

[9] İbnü'l-esîr, X, s.252-53; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr.), s.59.

[10] Bundârî, s.88, trc. s.88-89. Ayrıca bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s.127-129.

[11] Emir Üner, Sultan Melikşah ve Berkyaruk devrinin güçlü emîrlerinden biriydi. Müeyyidü'l-Mülk'ün tahrikleriyle Sultan Berkyaruk'a isyan etmişse de savaş vuku bulmadan Harezmli üç Türk tarafından 492/1098-99 tarihinde öldürülmüştür.

[12] İbnü'l-Cevzî, IX, s. 142; İbnü'l-Esîr, X, s. 281 vd.

[13] Bundârî, s.87 (trc.88); Hüseynî, s.61; İbnü'l-Cevzî, IX, s.109; Râvendî, s.145 (trc. 142); İbnü'l-Esîr, X, s.288.

[14] Bundârî, s.87 (trc.s.88).

[15] *Aynı eser*, s. 86 (trc. 87).

bir sırada Müeyyidü'l-Mülk ve adamları, Emîr Porsuk'un katlinden sonra da oğulları Zengî ve Ak-Böri ile diğer askerler bu cinayetlerden Mecdü'l-Mülk'ün mes'ul olduğunu, Bâtınîleri onun azmettirdiğini[16] ileri sürdüler. Bâtînî olmakla itham ettikleri Mecdü'l-Mülk'ün kendilerine teslimini istediler. İbnü'l-Esîr'in ifadesine bakılırsa Mecdü'l-Mülk aslında bir şîî değildi ve Bâtınîlerin desteğini sağlamak için öyle görünüyordu.[17]

Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın isyanını bastırmak için Zencân'a[18] gittiğinde Emîr âhûr İnanç Yabgu,[19] Bilge Beg, Toğa-Yürek ve diğer emîrler Porsuk oğullarına bağlı emîrlere haber gönderip, Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmek üzere Sultan tarafından kendilerine teslim edilmesi için, birlikte mücadele etmeye çağırdılar. Onlar da derhal harekete geçip Hemedan yakınlarındaki Sicâs'dan Sultan Berkyaruk'a haber gönderdiler ve ordunun tamamının da muvâfakatini aldıklarını belirterek: "Mecdü'l-Mülk'ü teslim ederseniz biz de kullukta hizmete devam ederiz. Aksi halde sizi terk eder ve onu zorla alırız" dediler.[20] Sultan'ın gönlü onu teslim etmeye razı olmadı. Ancak bundan sonra olaylar hızla gelişti. Sultan emîrleri ve askerleri yatıştıramadığı gibi Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesini de önleyemedi.[21] Neticede Sultan Berkyaruk 200 kişi ile[22] ordugâhtan ayrılıp Rey cihetine gitmek zorunda kaldı, oradan da Isfahan yoluyla Hûzistan'a yürüdü.[23] Berkyaruk'tan ayrılan askerler de Muhammed Tapar'a iltihak etmek için yola çıktılar.[24]

[16] İbnü'l-Esîr, X, s.290; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.62; Bar Hebraeus'a göre (*Târîh*, II, s.341) Mecdü'l-Mülk'ün zalimce davranması emîrlerin isyanına sebep olmuştu. Hândmîr'e göre ise (*age.* II, s. 502) devlet kapılarını Sultan'ın emîrlerine kapattığı için ona düşman olmuşlardı.

[17] İbnü'l-Esîr, age. X, s.290.

[18] Azerbaycan ve el-Cibâl arasında büyük ve meşhur bir belde. Bk. Yâkût, III, s.152.

[19] Râvendî, s. 145 (trc. 142); Reşîde'd-Dîn (Ateş nşr), s.62; Kazvînî, s.442.

[20] Râvendî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, s.290; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.63; Mîrhând, IV, s.303.

[21] Bundârî, s.87 (trc.88); Râvendî, s.145 trc. 142; Bar Hebraeus, II, s.341; Yezdî. trc. *MTM.* II, IV, s.262-263; Kazvînî, s.442; İbn Haldûn, V, s.23; Hâfız Ebrû, 58a; Mîrhând, IV, s.303. İbnü'l-Esîr'e göre (*el-Kâmil*, X, s.290) Sultan onların ısrarları karşısında bir kaleye hapsedilmek ve hayatına kıyılmamak üzere yemin etmelerini istedi. Onlar da bunu kabul edince teslim etti. Fakat köleler yolda kendisini öldürdüler.

[22] İbnü'l-Esîr, X, s.290. Râvendî'ye göre (s.147 trc. s.144) 15 kişi ile.

[23] Râvendî, gösterilen yer; İbnü'l-Esîr, X, s.290; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.63 vd.; Yezdî, trc. *MTM.* II, IV, s.264; Kazvînî, s.442; Mîrhând, IV, s.303.

[24] İbnü'l-Esîr, X, s.291.

Bu hadise Sultan Melikşah'ın ölümünden henüz 7 yıl bile geçmemişken ehliyetsiz ve liyakatsiz sultanların elinde devlet otoritesinin ve hükümdarlık müessesesinin nasıl sarsıldığını sergileyen bir ibret sahnesidir.

Mecdü'l-Mülk meselesinden kaynaklanan soğukluk sebebiyle Berkyaruk'tan ayrıldığını belirttiğimiz emîrler askerleri ile birlikte Muhammed Tapar'ın safına geçtiler ve Harrekân'da[25] ona iltihak ettiler.

Bu olaylardan sonra yanındaki 200 süvari ile Rey'e gelen Berkyaruk böylesine bir moral bozukluğu içinde bulunduğu bir sırada Emîr Yınal b. Ânûştekin ile 'İzzü'l-Mülk Mansûr b. Nizâmü'l-Mülk'ün maiyyetindeki birliklerle kendisine katılmaları Muhammed Tapar lehine bozulan muvazeneyi bir bir ölçüde düzeltmiştir.

Muhammed Tapar da Harrekân'da safına katılan kuvvetlerle Berkyaruk'u takiben Rey istikametinde ileri harekâta geçmişti. Bunu haber alan Sultan Berkyaruk kardeşi ile savaşmaya cesaret edemediğinden Isfahan'a çekilmek zorunda kaldı.[26]. Fakat mutad hilâfına başkent halkı şehir kapılarını Sultan'a açmadı. Sebebi kaynaklarda açıklanmayan bu olayı; halkın askerlerin kendilerini tedirgin etmesinden korktukları veya Muhammed Tapar'ı Berkyaruk'a tercih ettikleri şeklinde yorumlamak mümkündür. Isfahan'a kabul edilmeyen Sultan Berkyaruk Hûzistan'a doğru çekilmek zorunda kaldı.[27] Muhammed Tapar 2 Zi'l-ka'de 492/20 Eylül 1099 tarihinde Rey'e ulaştı. Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun bizce meçhul bir sebeple oğlundan geri kalmıştı, muhtemelen oğluna dargındı. Çünkü Muhammed Tapar'ın ordusuyla birlikte, Müeyyidü'l-Mülk'ün de Rey'e geleceğini ve onun intikam hisleriyle dolu olduğunu tahmin etmemiş olamaz. Nitekim Müeyyidü'l-Mülk'ün şehre girince yaptığı ilk iş Zübeyde Hatun'u tevkif edip hapsetmek olmuştur. O, Zübeyde Hatun'dan 5.000 dinar vereceğine dair bir de senet aldıktan sonra onu öldürmeyi aklına koymuştu. En yakın arkadaşları ise bundan vaz geçmesini, askerin onun oğlunu sevdiğini ve bu kadın sebebiyle ondan soğuduklarını, ayrıca "Şimdi sen bunu öldürürsen asker tekrar onun tarafına geçebilir, sen bu askere güvenme, çünkü onlar kendilerine büyük iyiliği olana bile zulmetmişlerdir. Şimdi

[25] Hemedan köylerinden biri. Bk. Yâkut, II, s.360.

[26] Hüseynî, s.77, trc. s.53; İbnü'l-Esîr, X, s.288.

[27] İbnü'l-Cevzî, IX, s.111; İbnü'l-Esîr, X,s.288.

böyle bir hareketi kolaylıkla yapabilirler" dediler. Ancak o söylenenlere kulak asmadı, Zübeyde Hatun'u boğarak öldürdü.[28]

c. Muhammed Tapar'ın Halife Tarafından Sultan İlân Edilmesi:

Öte taraftan Muhammed Tapar'ın itibarı giderek artıyordu. Sultan Berkyaruk'a muhalefet eden Bağdad Şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherâyin, Musul hâkimi Kür-Boğa, el-Cezîre hâkimi Çökürmüş ve Emîr Sürhâb b. Bedr ve diğer bazı emîrlerin Kum kentinde Sultan Muhammed Tapar'a iltihakları onun kudret ve kuvvetini artırmıştı. Muhammed Tapar, bu sırada Sa'dü'd-Devle Gevherâyin'i Bağdad'a göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Bu isteğe uyan Halife Mustazhir 17 Zi'l-hicce 492/4 Kasım 1099 tarihinde onun adına hutbe okumuş[29] ve "Ğıyâsü'd-Dünyâ ve d'-Dîn" ünvanını vermiştir.[30] Böylece Muhammed Tapar halife tarafından ilk defa "meşrû Büyük Selçuklu Sultanı" ilân edilmiştir.

d. Hutbenin Tekrar Berkyaruk Adına Çevrilmesi:

Berkyaruk, Muhammed Tapar ile bir savaşa cesaret edemeyerek Isfahan'a, oradan da Hûzistan'a gitmişti. Burada tasarladığı plâna göre, gayesi Bağdad'a giderek yeniden meşrû Sultan ilân edilmekti. Bu düşünce ile Hûzistan'dan ayrıldı ve Vâsıt'a[31] geldi. Onun Emîr Yınal b. Ânûştekin komutasındaki ordusu halka zulmedip şehri yağmaladı.[32] Berkyaruk bir Sultan değil de sanki bir çete reisi idi. Vâsıt'ta Hille Arap emîri Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed de ona katıldı. Kalabalık bir taraftar grubuna sahip olan bu emîrin iltihakı Berkyaruk'un aleyhine bozulmuş olan dengeyi geniş çapta düzeltti.

Bu arada Isfahan Şahnesi Emîr Sermez'in gönderdiği bir cinayet şebekesi Berkyaruk'u öldürmek üzere hücum ettiyse de yakalanıp tesirsiz hale getirildiler.[33]

Bağdad'a hareket eden Sultan Berkyaruk halkın coşkun sevgi gösterileri arasında 17 Safer 493/2 Ocak 1100 günü şehre girmiş ve bundan 2

[28] Bundârî, s.88, trc. s.89; Hüseynî, s.77, trc. s.53; İbnü'l-Esîr, X, s.288.

[29] İbnü'l-Cevzî, IX, s.109; İbnü'l-Esîr, X, s.289.

[30] İbnü'l-Esîr, X, s.289; Bar Hebraeus, II, s.341; İbn Haldûn, V, s.22. İbn Hallikân'a göre (IV, s.163) sadece Ğıyâsü'd-Dîn.

[31] Basra-Kûfe arasında, her ikisine de 50 fersah mesafede bir şehir. Bk. Yâkut, V, s.347.

[32] İbnü'l-Cevzî, IX, s.111; İbnü'l-Esîr, X, s.293.

[33] İbnü'l-Cevzî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

gün önce de 15 Safer 493/31 Aralık 1099 tarihinde adına tekrar hutbe okutmayı başarmıştır.[34]

e. Muhammed Tapar'a Bağlı Emîrlerin Berkyaruk Tarafına Geçmesi:

Bağdad'da Muhammed Tapar adına hutbe okutan Gevherâyin yanında İlgazi b. Artuk ve diğer bazı emîrler olduğu halde Sultan Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidü'l-Mülk'e haber gönderip kendilerine katılmaya teşvik etti. Fakat onlar Musul hâkimi Kür-Boğa ve el-Cezîre hâkimi Çökürmüş'ü göndermekle iktifa ettiler. Ancak Çökürmüş, idaresindeki şehirde durumun karışık olduğunu ileri sürerek dönmek üzere izin talep etti. Gevherâyin de onun bu arzusunu kabûl etti.[35] Geride kalan komutanlar ise birlikte hareket etme gereğine inandıklarını açıkladılar ve Sultan Berkyaruk'a: "Bize katıl, içimizde sana muhalefet edecek kimse yoktur" diye haber gönderdiler. Aynı görüşü benimseyen Emîr Kür-Boğa da Gevherâyin'e: "Muhammed Tapar ve Müeyyidü'l-Mülk'den bir fayda elde edemedik." diyerek Berkyaruk tarafına geçti.[36] Berkyaruk bu fırsatı değerlendirmiş ve adı geçen emîrlerle beraber hareket etmiştir. Emîrler Sultan'ın huzuruna çıkıp ihtiram ve bağlılıklarını arzettikten sonra Berkyaruk'la birlikte Bağdad'a dönmüşlerdir.

Halife Mustazhir Sultan Berkyaruk'un Bağdad'a gelişi münasebetiyle veziri 'Amîdü'd-Devle b. Cehîr'i çeşitli hediye ve hil'atlarla Sultan'a gönderdi. Berkyaruk ise içinde bulunduğu mâlî sıkıntı sebebiyle Amidü'd-Devle'yi tevkif ederek onun ve babasının Diyarbekir ve el-Cezîre valilikleri sırasında Selçuklu Devleti hazinesine ödemek zorunda oldukları halde hâlâ ödemedikleri borçlarını elde etmeyi düşündü. Sultan bu maksatla Ebu'l-Hasan ed-Damgânî, Ebu'l-Kasım ez-Zeynebî, Ebû Mansûr gibi meşhurların ve kendi veziri Ebu'l-Mehâsin'in katıldığı bir toplantıda devletin içinde bulunduğu mâlî sıkıntıyı ve asker tedarikinde karşılaştığı zorlukları anlattıktan sonra halifenin veziri 'Amîdü'd-Devle ve babasının, Sultan Melikşah zamanından beri Diyarbekir ve el-Cezîre'den elde edilen gelirlerin kaymağını yediklerini, hazineye ise hiç bir şey göndermediklerini anlattıktan sonra "Şimdi bu hakların sahiplerine iadesi gerekir" dedi ve bu maksatla adı geçen şahısları 'Amîdü'd-Devle'ye gönderdi.[37] Bunlar da İbn

[34] İbnü'l-Cevzî, IX, s.112; İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Hâldûn, V, s.23; Ebu'l-Fidâ, II, s.222.

[35] İbnü'l-esîr, X, s.293.

[36] İbnü'l-Esîr, X, s.294.

[37] İbnü'l-Cevzî, IX, s.112; İbnü'l-Esîr, X, s.294; İbn Haldûn, V, s.23.

Cehîr'in yanına gidip meseleyi izah ettiler. Vezir: "Ben bir köleyim. Efendimin emri olmadan görüş beyan edemem" dedi ve durumu halifeye arzetmek üzere izin talep etti.

Halife Mustazhir söz konusu olaylardan haberdar olunca buna çok sinirlendi ve "Bizim geçmişteki hatalarını müsamaha ile karşılayıp sana saldırmamamız seni yanıltmasın..." gibi azar ve tehditlerle dolu bir mektup yazdırıp Sultan Berkyaruk'a gönderdi.[38] Fakat mesele yine dönüp dolaştı ve neticede vezir 'Amîdü'd-Devle b. Cehîr'in Sultan'ın huzuruna çıkıp gerekli tazminatı vereceğini taahhüt etmesiyle noktalandı. Berkyaruk da: "Bizim zaruretler sebebiyle sizi zor durumda bırakmamız, bir evlâdın babasını sıkıntıya sokmasından başka bir şey değildir" diye mukabelede bulundu ve 160.000 dînârın tazmini kararlaştırıldı.[39]

f. Berkyaruk ve Muhammed Tapar Arasındaki İlk Savaş:

1100 yılının kışını Bağdad'da geçiren Sultan Berkyaruk Nisan ayında kardeşi ile savaşmak için Bağdad'dan hareket etti. Şehrizûr'da 3 gün kaldı ve burada çok sayıda Türkmen onun ordusuna katıldı. Hemedan reisi de Berkyaruk'a haber gönderip, Melik Muhammed Tapar ile birlikte kendisine karşı mücadele veren emîrlerin ıktalarını almak üzere Hemedan'a gelmesini talep etti.[40] Fakat Berkyaruk vakit kaybetmemek için bunu reddetti. Bütün bunlar Berkyaruk'un, kendisini Muhammed Tapar ile savaşa girecek kadar güçlü bulduğunun delilleridir.

İki kardeş 4 Receb 493/15 Mayıs 1100'de Hemedan'a 4 fersah[41] uzaklıkta Sefîdrûd'da karşı karşıya geldiler. Muhammed Tapar'ın 20.000 kişilik ordusu şu şekilde tanzim edilmişti: Kendisi ve Emîr Sermez merkezde yer alırken; sağ cenahta Emîr âhûr İnanç Yabgu ve evlatlığı Ayaz, sol cenahta ise Nizâmîler (Nizamü'l-Mülk'e bağlı askerler)'le birlikte vezir Müeyyidü'l-Mülk bulunuyordu. Karşı tarafta ise merkezde Sultan Berkyaruk'la vezîri Ebu'l-Mehâsin, sağ cenahta Gevherâyin, 'İzzü'd-Devle b. Sadaka b. Mezyed ve Sürhâb b. Bedr, sol tarafta ise Kür-Boğa ve diğer emîrler yer alıyordu.

Savaş Gevherâyin'in Muhammed Tapar'ın sol cenahına saldırmasıyla başlamış ve Müeyyidü'l-Mülk geri çekilmek zorunda kalmıştır. Berkya-

[38] İbnü'l-Cevzî, age. gösterilen yer.

[39] İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, İbn Haldûn, gösterilen yerler; İbn Kesîr, XII, s.158.

[40] İbnü'l-Esîr, X, s.294.

[41] Ebu'l-Fidâ, II, s.222.

ruk'un ordusu çadırlara hücum edip yağmalarken, Emîr-âhûr İnanç Yabgu Berkyaruk ordusunun sol cenahına ve merkezine saldırdı. Bu defada Berkyaruk'un ordusu bozgun halinde dağıldı. Gevherâyin bozulan birliklerini yeniden savaş hattına sürmek için uğraşırken atının ayağının sürçmesiyle yere düştü. Tam bu sırada yetişen Horasanlı bir asker onu katletti.[42] Savaştan mağlup çıkan Berkyaruk'un akıbeti çok feci bir görünüm arzediyordu ve yanında sadece 50 kişi kalmıştı.[43] Veziri Ebu'l-Mehâsin de esirler arasında yer alıyordu. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk ona büyük ilgi göstermiş, her türlü ihtiyacını temin ettikten sonra da Bağdad'a gönderip hutbenin Muhammed Tapar adına okunmasını istemiştir. Bu talebe icabet eden Halife Mustazhir de 14 Receb 493/25 Mayıs 1100 cuma günü hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmuştur.[44]

g. Halifenin Veziri 'Amîdü'd-Devle'nin Azli:

Sefîdrûd'daki savaşta esir alınan Berkyaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin, Müeyyidü'l-Mülk tarafından serbest bırakılmış ve Bağdad amîdliğine tayin edilerek hutbenin Muhammed Tapar adına okunması, halifenin veziri 'Amîdü'd-Devle b. Cehîr'in de görevinden uzaklaştırılması talep edilmişti. 'Amîdü'd-Devle bunu duyunca İspehbûd Sabâve b. Humâr-tekin'e henüz yolda olan Ebu'l-Mehâsin'i bu mes'eleyi halifeye arzetmeden öldürmesini emretti. İspehbûd Sabâve de adı geçen savaşta Berkyaruk'un saflarında savaşmış, mağlubiyet üzerine de Bağdad'a dönmüştü. Sabâve, vezirin arzusuna uyarak Ba'kuba[45] yakınlarında Ebu'l-Mehâsin'in yolunu kesmiş, fakat o kaçarak bir köye sığınmıştı. Bunun üzerine İspehbûd Sabâve, Ebu'l-Mehâsin'e: "Sen Berkyaruk'un vezirisin, ben de onun bir kölesiyim. Eğer sen onun hizmetindeysen birlikte Bağdad'a gidelim ve hutbeyi onun adına okutalım. Sen muhalefet edilmeyecek bir dostsun. Fakat bunları kabul etmezsen aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur" diye haber gönderdi. Ebu'l-Mehâsin de tehditle karışık bu teklifi kabul etti. Geceleyin İspehbûd Sabâve, 'Amîdü'd-devle'nin kendisini ne maksatla gönderdiğini anlatınca, can derdine düşen Ebu'l-Mehâsin derhal Artuk oğlu İlgazî'ye haber uçur-

[42] İbnü'l-Esîr, X, s.295; Kazvînî, s.442; İbn Kesîr, XII, 158; İbn Haldûn, V, s.23; Mîrhând, IV, s. 303. *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, s.409.

[43] İbnü'l-Cevzî, IX, 113; İbnü'l-Esîr, X, s.295; İbn Kesîr, XII, s.158; Hândmîr, age. II, s.502.

[44] İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr, gösterilen yerler; Bar Hebraeus, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, s.342.

[45] Bağdad'a 10 fersah mesafede meşhur bir köy. Bk. Yâkut, I, s.453.

du. İlgazî de hemen o gece Ebu'l-Mehâsin'in imdadına yetişince Sabâve'nin plânları suya düştü.

Bu bâdireleri atlatıp sağ-salim Bağdad'a vasıl olan Ebu'l-Mehâsin, Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün bütün isteklerini gerçekleştirdi. Ramazan ayında (10 Temmuz-8 Ağustos 1100) 'Amîdü'd-Devle azledildiği gibi, kardeşleriyle birlikte hapis cezasına da çarptırıldı. Ayrıca 25 bin dinar da parası müsadere edildi. 'Amîdü'd-Devle, Şevvâl'in ilk günlerine kadar (Ağustos 1100) Dârü'l-Hilâfe'de mahbus kalmış ve ömrünün son günlerini de burada tamamlamıştır.[46]

Bu hadise Muhammed Tapar'ın ve Müeyyidü'l-Mülk'ün halife Mustazhir üzerindeki nüfuzuna işaret ettiği gibi saltanat-hilâfet münasebetleri açısından da önemlidir.

h. Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer ile Berkyaruk Arasındaki Savaş ve Sonuçları:

4 Receb 493/15 Mayıs 1100 tarihinde cereyan eden ve Muhammed Tapar'ın galibiyetiyle sonuçlanan savaştan sonra yanındaki az bir kuvvetle 'Utumah'a[47] giden Berkyaruk burada kendi saltanatını tercih edenleri bir safta toplanmaya çağırdı. Buradan İsferâyin'e[48] yürüyen Berkyaruk Damgan'da bulunan Emîr -dâd Habeşî b. Altun-Tak'a da haber gönderip kendine katılmasını emretti. Emîr-dâd Habeşî b. Altun-Tak da Berkyaruk'a yazdığı cevapta emri aldığını ve kendisine iltihak edinceye kadar Nişabur'da beklemesinin uygun olacağını bildiriyordu. Bu sırada Horasan'ın çoğu, Taberistan ve Cürcan, Emîr-dâd Habeşî'nin idaresindeydi. Horasan'a hakimiyet meselesinden dolayı Melik Sencer ile bozuşan Emîr-dâd, Sultan Berkyaruk'a gönderdiği ikinci mektubunda Melik Sencer'in Belh askeriyle birlikte idaresi altındaki şehirlere hücum ettiğini bildirip Sencer'e karşı ondan yardım istiyor ve Sultanın daha önceki emrini yerine getiremediği için özür diliyordu.[49] Bunun üzerine Sultan Berkyaruk 1000 kişilik bir kuvvetle Emîr-dâd Habeşî'ye yardıma geldi. Sencer'in ileri gelen emîrleri bundan haberdar olmuşlar, fakat askerlerinin dağılmasından korkarak bu haberi yayamamışlardı. Emîr-dâd Habeşî'nin 20.000 kişilik süvari birli-

[46] İbnü'l-Kalânisî, s.139; İbnü'l-Esîr, X, s.298-299.

[47] Cibâl'de bir kale. Bk. Yâkût, IV, s.82.

[48] Cürcan-Nişabur arasında Nişabur'a bağlı bir belde. Bk. Yâkut, I, s.177.

[49] İbnü'l-Esîr, X, s.296-297; İbn Haldûn, V, s.24.

ği yanında Batınîlerden mürekkep 5.000 kişilik de piyade kuvveti mevcuttu. Berkyaruk'un bu savaşa katılması Berkyaruk-Sencer münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü o güne kadar yapılan taht kavgalarında Sencer'in büyük yardımlarını gören Sultan Berkyaruk bu defa onu bir rakib olarak karşısına almıştı. Nûşecân[50] önlerinde cereyan eden savaşta Sencer'in ordusu şu şekilde tanzim edilmişti. Merkezde Emîr Rüstem, solda Emîr Gün-Deniz, sağda Emîr Bozkuş vardı.[51] Berkyaruk'a bağlı birlikler Sencer'in ordusunun merkezine saldırıp Emir Rüstem'i yaraladı sonra da katletti. Bunu gören Rüstem'in adamları dağılarak kaçtılar. Bu bozgun öteki kanada da sirayet etti. Galip tarafın yağmayla meşgul olduğu bir sırada Emîr Bozkuş ve Emîr Gün-Deniz hücuma geçti. Bu defa yenilen ve kaçan Berkyaruk tarafıydı. İki dağ arasında sıkıştırılan mağlup birlikler yukarıdan üzerlerine akıtılan su ile perişan edildiler. Sultan Berkyaruk da Cürcân ve Damgan taraflarına kaçtı.[52]

Bu savaşta o güne kadar birbirlerine yardımcı olan iki kardeşin karşı karşıya gelmesine birinci derecede sebep olan Emîr-dâd Habeşî savaştan sonra çevre köylere kaçtıysa da bir kaç Türkmen tarafından yakalandı. Hayatının bağışlanması için Türkmenlere 100.000 dinar verdi. Fakat onlar kendisini serbest bırakmaya yanaşmadılar ve Emîr Bozkuş'un huzuruna götürdüler. O da derhal katledilmesini emretti.[53]

i. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki İkinci Savaş:

Emîr-dâd Habeşî ve diğer emîrlerden yeni kuvvetler temin etmek için çıktığı yolculukta Sencer'e mağlûp olan Berkyaruk, önce Cürcan'a, sonra da Damgan'a giderek yardım aramaya devam ederken yanında sadece 17 süvari vardı. Bilâhere Çavlı Sakavu ve öteki emîrlerin de iltihakı ona 3.000 kişilik bir süvari birliği temin etti. Buradan Isfahan'a doğru yürüdü. Fakat

[50] Mâverâünnehir'de bir şehir. Bk. Yâkut, V, s.311.

[51] Hüseynî, s.87, trc. s.61; İbnü'l-Esîr, X, s. 297.

[52] İbnü'l-Esîr, X, s.297; Ebu'l-Fidâ, II, s.222; İbn Kesîr, XII, 158; Müneccimbaşı, II, s.545. Savaşın birinci safhasında Berkyaruk Sencer'in annesini esir almıştı. O, sultanın annesi Zübeyde Hatun'a karşılık olmak üzere öldürülmekten korkuyordu. Bu sırada onun yanına gelen Berkyaruk onu teskin etmiş ve "sen benim anneme denk değilsin ki ben seni öldüreyim" demiştir. Sultan Berkyaruk onu Sencer'in elindeki adamlarını kurtarmak için esir almıştı. Nitekim Sencer esirleri serbest bırakınca, o da Sencer'in annesini salıvermiştir (İbnü'l-Cevzî, IX, s.113; İbnü'l-Esîr, X, 297).

[53] İbnü'l-Esîr, aynı yer; İbn Haldûn, V, s.24. Hüseynî'ye göre (s.61) Sencer ondan 100.000 dinar aldıktan sonra onu öldürdü. Ayrıca bk. Abbas İkbal, *Vezaret*, s.284-285.

daha erken davranan Muhammed Tapar ondan önce Isfahan'a girmeyi başardı.[54] Buna mukabil Hûzistan istikametinde ilerleyen Berkyaruk orada aradığını buldu ve Porsuk'un oğulları Zengî ve İlbegi gibi değerli komutanlar emirlerindeki birliklerle ona destek oldular. Hûzistan'da iki ay kalan Berkyaruk Hemedan'a geçti Burada bir başka değerli komutan Emîr Ayaz'ın desteğini elde etti. Emîr Ayaz bundan kısa bir süre önce ölen Emîr-âhûr İnanç Yabgu'nun Müeyyidü'l-Mülk tarafından zehirlendiğine inanıyordu. Emîr-âhûr Ayaz'ı evlâd edinmiş, bütün askerini ve mallarını onun emrine vermişti. Bu cinayet sebebiyle Muhammed Tapar ve Müeyyidü'l-Mülk'ten nefret eden Ayaz, Berkyaruk'a haber gönderip onun tarafına geçti.[55] Böylece 5.000 kişilik bir süvari kuvveti daha Berkyaruk'un ordusuna katılmış oluyordu.

Muhammed Tapar kuvvet muvazenesinin giderek aleyhine bozulması üzerine zaman kaybetmeden Berkyaruk'la karşılaşmak üzere Hemedan'a yürüdü ve orada hükümdarlık alâmeti olan 5 nevbet çaldırdı.[56] İki ordu birbirine yaklaşınca Âve hâkimi Sürhâb b. Keyhüsrev amân dileyerek Berkyaruk'un safına geçti. Bu ikinci karşılaşma 3 Cemaziyülâhir 494/5 Nisan 1101 tarihinde Hemedan'da vuku buldu. Berkyaruk'un piyadelerinin çok sayıda kalkana ihtiyacı vardı. Karşılaşma günü sabah erkenden Hemedan'dan gelen 12 yük silâhın sekizi kalkandı. Berkyaruk bunların derhal askere dağıtılmasını emretti ve savaştan önce bu imkâna sahip olduğundan dolayı çok sevindi.[57]

Berkyaruk'un 50.000 kişilik ordusuna karşı Muhammed Tapar'ın 15.000 kişilik kuvveti vardı.[58] Berkyaruk'un ordusunun sağ cenahında Emîr Ayaz, solda ise Porsuk oğulları vardı. Çarpışma bütün şiddeti ile devam ederken Muhammed Tapar'ın askerlerinden bazılarının aman dileyerek Berkyaruk tarafına geçtikleri gözden kaçmıyordu. Bütün bir gün boyu kanlı bir şekilde devam eden savaş nihayet Muhammed Tapar'ın mağlûbiyeti ve değerli veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün esareti ile sonuçlandı.[59] Bu sa-

[54] İbnü'l-Esîr, X, s.297-298; İbn Haldûn, V, s.24; Müneccimbaşı, age. II, s.545.

[55] İbnü'l-Cevzî, IX, s.123; İbnü'l-Esîr, X, s.303.

[56] Râvendî, s.147 trc. s.144.

[57] İbnü'l-Esîr, X, s.304.

[58] İbnü'l-Esîr, X, s.304; Bar Hebraeus, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, s.343; Ebu'l-Fidâ, II, s.223; İbn Haldûn, V, s.24; Hafız Ebrû, 58b; Hândmîr, II, s.502-503.İbn Tağrıberdî (V, s.167) Berkyaruk'un ordusunun 25.000 kişi olduğunu söylüyor.

[59] Bundârî, age. s.88 (trc. s.89); *Mücmelü't-Tevârih*, s.409; İbnü'l-Cevzî, IX, s.123; Râvendî, s.147 trc. s.144; İbnü'l-Esîr, X, s.304; Bar Hebraeus, age. s.343.

vaşın göze çarpan ilk neticesi Berkyaruk'un nüfuzunun yeniden tesîsi ve Muhammed Tapar'ın Horasan'dan Cürcan'a kaçması oldu.

Divan'dan kovulduğu günden beri Berkyaruk aleyhine hazırlanan plânlarda, başlatılan isyan ve taht kavgalarında mutlaka parmağı olan Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında cereyan eden adı geçen savaşta Mecdü'l-Mülk'ün adamları tarafından esir alındı. Müeyyidü'l-Mülk 100.000 dinar verip yeniden Sultan Berkyaruk'a vezir olacağı sırada taştdârının bir sözü üzerine bizzat Sultan Berkyaruk tarafından öldürüldü.[60]

j. Muhammed Tapar-Sencer İttifakı:

Sultan Beryaruk ile yaptığı ikinci savaştan mağlup olarak ayrılan Muhammed Tapar yardım isteğiyle Horasan'ın rakipsiz ve gerçek hakimi Melik Sencer'e başvurdu. Öz kardeşi Muhammed Tapar'ın yenildiğini Cürcan'a geldiğinde öğrenen Sencer onun giyecek ve diğer ihtiyaçlarını derhal karşılamış ve daha sonra and içilerek ittifaka varılmıştır.[61] İttifakın hangi şartlar dahilinde yapıldığı ve ne gibi hususları muhtevî olduğu kaynaklarımızda zikredilmemekle beraber, biz daha sonraki icraatlarına bakarak onların, ağabeyleri Berkyaruk aleyhinde karşılıklı hak ve çıkarlara dayalı bir anlaşma yaptıklarını söyleyebiliriz. Sencer ile böyle bir anlaşma yapmadan önce mağlûp tarafın katlanmak zorunda olduğu mukadder âkıbetle Muhammed Tapar'ın da karşı karşıya kaldığını ve iyi gün dostu emîrlerin onu da yalnız bıraktıklarını görüyoruz. Bununla beraber onun bu sırada iki emîr ve 300 süvariden mürekkeb sadık bir taraftar kitlesine sahip olduğuna bakılarak aynı şartlardaki Berkyaruk ile mukayese edildiğinde ondan daha iyi imkânlar içinde bulunduğu söylenebilir. Aralarındaki anlaşma şartları gereğince askerleri ile birlikte Horasan'dan ayrılıp Cürcan'da bulunan Muhammad Tapar'ın yanına gelen Sencer buradan onunla birlikte Damgan'a gitti. Horasan askerleri şehri tahrip edip yağmaya girişince, ahali korkup Gird-Kûh kalesine sığınmak zorunda kalmış, aç ve perişan olarak hayvan leşi yemeye başlamıştı.[62] İki kardeş Damgan'dan Rey'e müteveccihen yola çıktılar. Şehre vâsıl olduklarında Nizâmîlerin de iltihakı ile halk nazarında itibarları, şan ve şerefleri iyice arttı.[63]

[60] Bundârî, s.88 (trc. s.89); *Mücmelü't-Tevârih*, s.410; İbnü'l-Cevzî, IX, s.123; Hüseynî, s.77, trc. s.53; Râvendî, s.147, trc. s.144; İbnü'l-Esîr, X, s.304; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.64.

[61] İbnü'l-Cevzî, IX, s.123; İbnü'l-Esîr, X, s.305; Ebu'l-Fidâ, II, s.224.

[62] İbnü'l-Cevzî, IX, s.124; İbnü'l-Esîr, X, s.304.

[63] İbnü'l-Esîr, X, s.306.

Berkyaruk adı geçen savaş sonrasında daha önce büyük zararlarını gördüğü vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün de işini bitirip Rey istikametinde hareket etmişti. Burada Musul hâkimi Kür-Boğa ve Nûru'd-Devle Dübeys b. Sadaka da Berkyaruk'un emrine girdi. Zaferden sonra iltihaklar öylesine artmıştı ki ordunun sayısı maiyetiyle birlikte 100.000'e bâliğ olmuş,[64] yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Ordunun teçhizatını tedarik etmek ve konrol altına almak da başlı başına bir mesele idi. Bu sebeple Berkyaruk ordusunun önemli bir kısmını terhis etti. Diğer bir kısmı da yiyecek aramak için dağıldı. Yaklaşık 10 yıldır devam eden taht kavgaları sebebiyle ülkenin mâlî sıkıntı içinde bulunduğunu, vergilerin toplanamadığı hatırlarsak 100.000 kişilik bir ordunun ihtiyaçlarını temin etmenin gerçekten çok güç olduğunu kabul edebiliriz. Berkyaruk'un böylesine bir güçten istifade edememesi ve rakîb kardeşlerine karşı kullanamaması da büyük ölçüde aynı endişeden kaynaklanıyordu.

Ordudan ilk ayrılan Nûru'd-Devle Dübeys b. Sadaka oldu. Onu Ramazan orucunu Hemedan'da tutmak ve bayram ertesi dönmek üzere ayrılan Emîr Ayaz takip etti. Bu arada Kür Boğa da babasının intikamını almak için ayaklanan Emîr Mevdûd b. İsmail b. Yâkutî'nin isyanını bastırmak için 10.000 kişilik süvari birliği ile ayrılınca Berkyaruk'un ordusu bir hayli azalmıştı.[65] Onun ordusundaki bu çözülmeyi haber alan Muhammed Tapar ve Sencer, Berkyaruk'a yeniden toparlanma imkânı tanımamak için sür'atle hareket ettiler. Ümitsizliğe kapılan Berkyaruk daha önce belirttiğimiz sebeple ordugâhtan ayrılan Emîr Ayaz'la birleşmek üzere Hemedan'a yöneldi. Fakat Emîr Ayaz'ın Muhammed Tapar'dan korkup hiç olmazsa kendi eyaleti Hemedan'ı muhafaza edebilmek düşüncesiyle Muhammed Tapar'la mektuplaştığını duyunca bundan vazgeçip Hûzistan'a geldi, Tuster'e[66] yaklaştığında Porsuk oğullarına bağlı emîrlerden yardım talep etti. Fakat onlar Ayaz'ın Berkyaruk'un yanına gelmediğini duyduklarından ve Muhammed Tapar'dan çekindiklerinden dolayı yardım etmeye cesaret edemediler. Berkyaruk bu durumda Bağdad'a doğru yola çıktı, Hulvan'a[67] vasıl olmuştu ki çıkarcı ve kaypak bir siyaset takip eden Emîr

[64] Bu rakam çok mübalağalı görünüyor. Zira iki kardeş arasında cereyan eden taht kavgasında tarafların o dönemde bu kadar büyük rakamlara varan ordulara sahip olmaları oldukça uzak bir ihtimaldir.

[65] İbnü'l-Esîr, X, s.306; İbn Haldûn, V, s.25.

[66] Hûzistan'ın en büyük şehirlerinden biri olup Arapça ismi Şûster'dir. Yâkut, II, s.29.

[67] Irak'ta Bağdad yakınlarında bir şehir. Yâkut, II, s.290.

Ayaz Muhammed Tapar'ın bu tür taraf değiştirmeleri ihanet kabul eden mertçe tutumu karşısında yeniden eski efendisine katılmak istediğini belirtiyordu. Berkyaruk bir süre bekledi ve sonra hep birlikte Bağdad'a doğru hareket ettiler.

Bu arada Hemedan'ı işgal eden Muhammed Tapar'ın askerleri Emîr Ayaz'a ait malları yağmalamışlar ve her biri 300 dinar değerinde 500 kısrak vs. ele geçirmiş, şehir reisinden de 100.000 dinar para almışlardı.

Öte taraftan Emîr Ayaz'ın iltihakıyla Berkyaruk 5.000 kişilik bir kuvvete sahip olmuştu. Yolda Halife adına Emînü'd-Devle b. Muslâyâ tarafından merasimle karşılanan Berkyaruk 17 Zi'l-ka'de 494/13 Eylül 1101 günü Bağdad'a girdi.[68] Böylece Berkyaruk zor bir durumda olmasına rağmen Halife Mustazhir'in: "Kim daha önce gelir veya etkili olursa hutbeyi onun adına okuturum" şeklindeki pasif politikası sebebiyle hutbenin kendi adınâ okunmasını temin etmişti. Berkyaruk'un Bağdad'a gelmekten dolayı elde ettiği diğer bir netice de içinde bulunduğu malî sıkıntıya geçici bir ferahlık getirmesi olmuştur. Berkyaruk Halifeye gönderdiği mektupta içinde bulundukları sıkıntıdan ve mal darlığından bahsederek yardım talep ediyordu. Halife de gönüllü-gönülsüz 50.000 dinarlık bir meblâğı Sultan'a gönderdi. Buna rağmen Berkyaruk'un askeri halkın elinde bulunan mala hücum etmekten geri durmadı, zaruretler onları bu tür kötü işleri yapmaya zorluyordu. Öyle ki, haçlılardan kaçarak Bağdad'a gelen Cebele kadısı Ebû Muhammed 'Ubeydullâh b. Mansûr (İbn Suleyhâ) bile böyle bir muamele ile karşılaşmıştı.[69]

k. Hille Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka'nın Sultan Berkyaruk Adına Okunan Hutbeyi Muhammed Tapar adına Çevirmesi (494/1100-1101):

Büyük bir mâlî sıkıntı içinde olduğu bilinen Berkyaruk, veziri Ebu'l-Mehâsin ed-Dihistânî aracılığı ile, Hille Arap emîri Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed'den devlet hazinesinden kalan 1.000.000 dinar ile geçmiş yıllardaki borçlarına karşılık olmak üzere yine büyük bir meblâğı derhal ödemesini emretti. Vezir, Sadaka'ya Sultan'ın emrine itaatsizliği halinde asker gönderip beldelerini istilâ edeceklerini bildirdi. Mektup Sadaka'ya ulaşınca çok sinirlendi ve Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi kesip Muhammed Tapar adına okutmaya başladı.[70]

[68] İbnü'l-Cevzî, IX, s.124; İbnü'l-Esîr, X, s.307; İbn Hâldûn, V, s.25.

[69] İbnü'l-Esîr, X, s.308; Ebu'l-Fidâ, II, s.224; İbnü'l-Verdî, II, s.12; İbn Kesîr, XII s.160.

[70] İbnü'l-Cevzî, IX, s.124; İbnü'l-Esîr, X, s.308; İbn Haldûn, V, s.25.

Berkyaruk Bağdad'a geldiğinde bu mesele üzerinde durmuş ve defalarca ona haber gönderip huzuruna gelmesini istemiştir. Sadaka red cevabı verince Berkyaruk bu defa Emîr Ayaz'ı göndermiş ve hizmetine girdiği takdirde her istediğini yerine getireceğini bildirmiştir. Buna rağmen Sadaka diretiyor, bu meselenin altında parmağı olduğuna inandığı "Vezir Ebu'l-Mehâsin teslim edilmedikçe benim huzura geleceğimi tasavvur dahi etmesin. Ama vezir teslim edilirse kulluk ve itaatta samimiyim" diyordu. Berkyaruk da böyle bir şartı kabul etmeyince Sadaka ıktalarına iyice yerleşmiş, hattâ Kûfe'ye gönderdiği kuvvetlerle Sultan'ın oradaki nâibini bile uzaklaştırmıştı.[71] Böylece hanedan azaları arasında devam eden taht kavgalarından istifade eden Arap emîri Sadaka hâkimiyet bölgelerini genişletmiş ve metbûuna meydan okur hale gelmişti.

1. Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un Üçüncü Defa Karşılaşmaları ve Barış:

Muhammed Tapar ve Sencer, Bağdad'a gelen Berkyaruk'un peşinde idiler. Hemedan ve civarını işgal ettikten sonra onlar da Bağdad istikametinde harekete geçtiler. Hulvan'da kalabalık ordusuyla Artuk oğlu İlgazi de onlara iltihak etti. Muhammed Tapar, maiyeti hariç, 10.000 süvariyi aşkın bir kuvvete sahip olmuştu.

Diğer yandan Berkyaruk hilâfet merkezinde bayram namazına çıkamayacak kadar şiddetli bir hastalığa yakalanmıştı.[72] Çıkarılan asılsız haberler yüzünden Berkyaruk'un adamları korku ve dehşet içerisindeydi. Sonunda rakîblerinin yaklaştığını görerek Berkyaruk'u bir sedye içinde nehrin batı sahiline taşıdılar. Remle'de konakladıklarında Berkyaruk komaya girmişti. Adamları onun kefeninden ve defin yerinden söz ediyorlardı. Bu sırada yetişen rakîb kuvvetlerle aralarındaki mevzîî çarpışmalar sırasında Muhammed Tapar'a bağlı kuvvetlerin Berkyaruk tarafına "Yâ bâtıniyye!" diye bağırdıklarını görüyoruz.[73] Halk arasında "Berkyaruk bâtınî oldu" şeklinde sözler söylendiği gibi bütün emîrler zırhları ile gezip rahat uyuyamaz olmuşlardı.[74] Remle'deki geçici karargâhlarından Vâsıt'a hareket eden Berkyaruk'un askerleri yol boyunca yağma ve talanda bulundular.

[71] İbnü'l-Esîr, X, s.308.

[72] İbnü'l-Cevzî, IX, s.124; İbnü'l-Esîr, X, s.309; Ebü'l-Fidâ, II, s.224; İbn Haldûn, V, s.26.

[73] İbnü'l-Esîr, X, s.309; İbn Hallikân, IV, s.163; İbn Haldûn, V, s.26.

[74] Müneccimbaşı, II, s.545.

Muhammed Tapar ve Sencer 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101 tarihinde Bağdad'a ulaştılar. Onlara karşılama merasiminin yapılıp yapılmadığı kaynaklarda sarih olmamakla beraber Halife Mustazhir'in tevki'ini taşıyan resmî bir belge ile Berkyaruk ve adamlarının çirkin davranışlarından şikâyetçi olduğunu, onların gelişinden duyduğu sevinci izhar ederek kendilerine hıl'at giydirdiğini, taç, bilezik ve iki kılıç kuşattığını, divanda Muhammed Tapar adına hutbe okuttuğunu biliyoruz.[75] Muhammed Tapar hükümet konağında ikamet ederken Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in evinde misafir olan Sencer de halifeden aynı ilgiyi gördü. Mustazhir ona da taç ve bilezik takıp kılıç kuşattı.[76]

Daha önce beldelerinde Muhammed Tapar adına hutbe okuttuğundan söz ettiğimiz Sadaka da 495 Muharreminde (kasım 1101) Muhammed Tapar'a bağlılığını arzetmek için Bağdad'a geldi.[77]

27 Zilhicce 494'den 17 Muharrem 495 (23 Ekim-11 Kasım 1101) tarihine kadar 20 gün müddetle Bağdad'da kalan Muhammed Tapar'ın, Halife Mustazhir'in de desteğine rağmen Berkyaruk'u daha fazla sıkıştırmaktan neden çekindiğini bilmiyoruz. Sencer'in Horasan'da karışıklıklar sebebiyle kendi eyaletine dönmek şeklinde beliren arzusuna Muhammed Tapar da katılmış bilâhere o da Hemedan'a doğru yola çıkmıştır.

Berkyaruk'un Vâsıt'ta, yakalandığı hastalıktan kurtulması askerlerinin maneviyâtını yükseltirken, yeni iltihaklar sebebiyle de Muhammed Tapar'a karşı koyabilecek maddî bir güce eriştiğine şahid oluyoruz. Muhammed Tapar Bağdad'dan ayrılınca Berkyaruk'un halifenin şahsına ait araziyi işgal etmesi ve onun arkasından çirkin sözler sarfetmesi üzerine Halife Mustazhir, Muhammed Tapar'a haber gönderip geri çağırdı. Ona Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı teklif ve onu bu konuda tahrik etti.[78] Muhammed Tapar da Halife'ye: "Allah'ın rızasına uygun böyle bir işi ben tek başına halledebilirim, Emîrü'l-mü'minîn'in gelmesine gerek yoktur" diye cevap verdi.[79] Bağdad'a dönüp İlgazî'yi şahne, Ebu'l-Me'âlî el-Muffaddal b. 'Abdu'r-Rezzâk'ı da âmil olarak tayin eden Muhammed Tapar

[75] İbnü'l-Cevzî, IX, s.124; İbnü'l-Esîr, X, s.309-310; Ebu'l-Fidâ, II, s.224; İbn Tağrıberdî, V. s.168.

[76] İbn Hallikân, age. IV, s.163; İbn Tağrıberdî, V, s.168.

[77] İbnü'l-esîr, X, s.310.

[78] İbnü'l-Cevzî, age. IX, s.130; İbnü'l-Esîr, age. X, s. 329; İbn Haldûn, V, s.27.

[79] İbnü'l-Esîr, X, s.329.

daha önce Bağdad'a girerken geride bırakmış olduğu askerlerini de yanına alarak süratle Rûzrâver'e[80] gitti.[81]

Bu arada Vâsıt askerlerinin ve Porsuk oğullarına bağlı birliklerin Berkyaruk'un hizmetine girdiğini görüyoruz. Son derece kötü şartlar altında bulunan Berkyaruk yeni iltihaklarla bir dereceye kadar durumunu takviye etmiş oluyordu. Kardeşi Muhammed Tapar'ın Bağdad'dan ayrılması üzerine Nihavend istikametinde onu takibe çıkan Berkyaruk Rûzrâver'de ona yetişti (495/1101). Taraflar sayı itibarıyla yekdiğerine eşitti. Her birinin 4.000 Türk süvarisi vardı. Karşılaşmanın ilk günü şiddetli soğuk sebebiyle muharebe olmadı. Ertesi gün her iki taraftan da savaşa çıkanların birbirlerine sarılıp kucaklaştıkları gözden kaçmıyordu.[82]. Bu manzara yıllardır devam eden savaşların onları ne derece usandırdığının en güzel tesbitidir. Neticede Muhammed Tapar'ın emîrlerinden Buldacı riyasetindeki elçilik heyeti Berkyaruk tarafına geçerek vezir Ebu'l-mehâsin ve Emîr Ayaz ile yaptıkları müzakereler sonunda bir anlaşmaya vararak savaşa son verdiler. 4 Rebiülevvel 495/27 Aralık 1101 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre:

1. Berkyaruk "sultan", Muhammed tapar "melik" unvanına sahip olacak,

2. Gence ve çevresi, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul Muhammed Tapar'a ait olacak,

3. Melik Muhammed Tapar adı geçen yerlerde ancak üç nevbet çaldırabilecek.

4. Sultan Berkyaruk gerektiğinde askeriyle Muhammed Tapar'a yardım edecek,

5. Horasan hariç anlaşmada zikredilmeyen diğer yerler Sultan Berkyaruk'a ait olacak,

6. Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk'a 1.300.000 dinar da vergi ödeyecekti.[83]

[80] Nihavend yakınlarında bir yer. Bk. Yâkut, III, s.178.

[81] İbnü'l-Esîr, X, s.329; İbn Haldûn, V, s.27.

[82] İbnü'l-Esîr, X, s.331.

[83] İbnü'l-Cevzî, IX, s.131; İbnü'l-Esîr, X, s.331; Ebü'l-Fidâ, II, s.225; Ahmed b. Mahmûd, II, s.39.

İki tarafın temsilcileri anlaşmada yer alan şartlara riayet edeceklerine dair efendileri adına yemin ettiler. Bu anlaşmayı müteakip Sultan Berkyaruk Sâve'ye, Melik Muhammed Tapar da Esedâbâd'a[84] gitmek üzere ayrıldı. Emîrler de iktalarına döndüler.[85] Bu anlaşma devletin fiilen ikiye taksim edildiğini gösteriyor.

m. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki Dördüncü Karşılaşma:

Rûzrâver'de imzalanan anlaşmadan çok kısa bir süre sonra Muhammed Tapar kendini sulha ikna eden emîrleri ihanetle suçlamış ve onları cezalandırma yoluna gitmiştir. Bu düşüncelerle Kazvin emîrine adı geçen emîrler için bir komplo tertip etmesini emretmiştir. Kazvin emîri onlar için şefaat dilemiş, fakat Muhammed Tapar'ın ısrarları karşısında istemeyerek bu işe bulaşmıştır. İhanetle itham edilen emirlerden Besmel (?) suikastla öldürülürken Emîr Aytekin'in de gözlerine mil çekilmiştir.[86]

Anlaşmanın bozulmasında Emîr Yınal b. Ânûştekin'in de dahli vardı. Başlangıçta Berkyaruk taraftarı olan bu emîr sonra ondan ayrılarak Bâtınîlerle cihada girmişti. Daha sonra Muhammed Tapar'a katılan Emîr Yınal onunla birlikte Rey'e gitmiş ve burada onun zihnini bulandırarak anlaşmaya muhalefet etmesine sebep olmuştur. Nitekim Rey'de kaldığı 8 gün boyunca 5 nevbet çaldırarak kendini sultan ilân eden Muhammed Tapar anlaşmayı ihlâl etmiş oluyordu. Bunu haber alan Sultan Berkyaruk da kardeşine daha fazla iltihaklar olmadan onun üzerine bir baskın tertip etmiştir. Rey yakınlarında[87] vuku bulan bu dördüncü karşılaşmada taraflardan herbiri 10.000'er kişilik süvari birliklerine sahipti. İki taraf arasında Cemâziyülevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihindeki[88] bu savaş Berkyaruk'un emîrlerinden Âve hâkimi Deylemli Sürhâb b. Keyhüsrev'in, Yınal b. Ânûştekin'e hücumu ile başlamış ve kısa sürede bozulan Muhammed Tapar'ın ordusuna bağlı gruplar hezimette birbirini takip etmiştir. Muhammed Tapar'ın dağılan ordusunun büyük bir kısmı Taberistan taraflarına kaçarken bir kıt'a da Kazvin'e doğru gitmiştir.[89]

[84] Hemedân'a bir fersah mesafede. Bk. Yâkut, I, s.176.

[85] İbnü'l-Esîr, X, s.331; İbn Haldûn, V, s.27.

[86] İbnü'l-Esîr, X, s.332; Kazvînî, s.443; Mîrhând, IV, s.304.

[87] Kazvînî'ye göre (age. s.443) Sâve'de.

[88] Kazvînî'ye göre (s.443) Rebiülâhir 495/23 Ocak-20Şubat 1102 tarihinde.

[89] İbnü'l-Esîr, X, s.332; Ebu'l-Fidâ, II, s.225; Kazvînî, s.443; Ahmed b. Mahmud, II, s.39.

Hiç kimsenin öldürülmediği bu savaştan sonra hazineleri ve ağırlıkları yağmalanan Muhammed Tapar, az sayıda taraftarı ile Isfahan'a kaçmıştı. Muhammed Tapar askerlerinin daha fazla dağılmasına engel olmak için sancağını bizzat taşıyordu.[90] Emîr İlbegi b. Porsuk ve Emîr Ayaz, Muhammed Tapar'ı yakalamak için harekete geçtiler. Hattâ Sultan Berkyaruk bile onun adamlarını kovalamış ve mallarını almıştır. Yanında Emîr Yınal ile diğer bazı emîrleri ve 70 süvari[91] olduğu halde Isfahan'a giren ve derhal savunma hazırlıklarına başlayan Muhammed Tapar, ʿAlâü'd-Devle b. Kâkeveyh tarafında 429/1037-38'de yaptırılan surları tamir ettirdi. Hendekleri su çıkıncaya kadar kazdırdı ve her bir emîre ayrı bir sorumluluk sahası verdi. Mancınıkları da kurarak müdafaa hazırlıklarını tamamladı. Bu sırada Muhammed Tapar 1100 kişilik süvari ve 500 kişilik de piyade kuvvetine sahip bulunuyordu.[92]

n. Muhammed Tapar'ın Berkyaruk Tarafından Isfahan'da Kuşatılması:

Sultan Berkyaruk da kardeşini takiben Cemaziyülevvel 495/Şubat-Mart 1102'de Isfahan'a geldi ve şehri muhasaraya başladı. Yanında 15.000 kişilik süvari kuvveti ve 100.000 kişi gibi kalabalık bir maiyeti vardı. Muhammed Tapar müdafaaya büyük ehemmiyet veriyor ve her gece surları bir kaç defa kontrol ediyordu. Muhasara uzayınca Muhammed Tapar'ın fakir ve güçsüz halkı şehir dışı ettiği görülüyordu. Yiyecekler tükenmiş olup, halk perişan bir vaziyette idi. Muhammed Tapar şehir eşrafından borç para almak zorunda kaldı. Yiyecek fiyatları korkunç bir şekilde yükselirken ticâri eşya fiatları istek olmadığından oldukça düştü.[93]

Muhammed Tapar tarafındaki bu yokluk ve kıtlığa karşılık Sultan Berkyaruk tarafında büyük bir bolluk vardı. 10 Zilhicce 495/25 Eylül 1102'ye kadar devam eden muhasaradan sonra Muhammed Tapar şehri savunmada başarılı olamayacağını anlayınca gizlice şehir dışına çıkıp, asker toplamaya karar verdi. Güvendiği bazı emîrleri Isfahan'daki askerlerinin başına bırakan Muhammed Tapar 1050 süvari ile şehri terketti. Bu yolculukta Emîr Yınal da kendine refakat ediyordu. Atlar yem yokluğundan dolayı çok güçsüz kalmıştı. Bu sebeple de ancak bir kaç fersah gidebildiler ve konaklamak zorunda kaldılar. Berkyaruk, kardeşinin ayrılıp git-

[90] İbnü'l-Esîr, X, s.333.

[91] Müneccimbaşı'ya göre (II, s.546) 90 süvari.

[92] İbnü'l-Esîr, X, s.333.

[93] İbnü'l-Cevzî, age. IX, s.134; İbnü'l-Esîr, X, s.333-334.

tiğini duyunca onu yakalatmak için arkasından Emîr Ayaz'ı gönderdi. Ayaz ve beraberindekiler Muhammed Tapar'ı yakaladılar. Fakat Muhammed Tapar, Ayaz'a: "Senin bana bazı taahhütlerin ve henüz bozulmamış yeminlerin var. Üstelik ben sana kötülük yapmanı gerektirecek bir şey de yapmadım" dedi. Bunun üzerine Ayaz onu yakalamaktan vazgeçti ve yine onun ricasıyle Muhammed Tapar'a at ve katır verdi. Sonra sancağını, çetrini ve yanındaki bir miktar parayı alarak döndü. Sultan Berkyaruk kardeşine ait sancağın Ayaz tarafından ters çevrildiğini görünce bu durumu yadırgamış ve "o, kötü bir iş yaptıysa bile böyle yapmak gerekmez" demişti. Kardeşinin bu davranışını duyan Muhammed Tapar da bundan memnun olmuştu.[94] Muhammed Tapar'ın şehri terkettiğini öğrenen bozguncular çeşitli vasıtalarla Isfahan surlarına tırmanıp yağma ve soygun için teşebbüse geçtilerse de halkın malını ve namusunu korumaktaki kararlılığı karşısında eli boş döndüler. Bu durumu müşahede eden Emîrler de Berkyaruk'a kuşatmayı kaldırmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine muhasaradan vazgeçip 18 zi'l-hicce 495/6 Ekim 1102'de Hemedan'a doğru yola çıkan Berkyaruk, oğlu Melikşah'ı 1.000 süvari ile Şehristan'da bıraktı.[95]

o. Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk'a Bağlı Emîrlerin Bağdat ve Çevresinde Hutbe Okutmak İçin Yaptıkları Mücadeleler:

Sultan Berkyaruk 495/1102'de Isfahan kuşatmasını kaldırıp Hemedan'a gidince Gümüştekin el-Kaysarî'yi Bağdad'a şahne tayin etti. O sırada Bağdad'da bu görevi Muhammed Tapar taraftarı İlgazi b. Artuk yürütmekteydi. İlgazi bunu duyunca Gümüştekin'i şehre sokmamak için harekete geçti ve bu hususta kendisine destek aramaya başladı. İlk iş olarak Hısn-ı Keyfâ (Hasan-Keyf) hâkimi kardeşi Sökmen'e haber gönderdi ve yardım talep etti. Daha sonra Hille'ye gitti ve Melikü'l-Arab Sadaka ile Berkyaruk'un adamlarını hilâfet merkezine sokmamak üzere daha önce yapmış oldukları anlaşmayı yenilemeyi teklif etti. Sadaka da bu teklifi kabul edince İlgazi aradığı desteği bulmanın sevinci içinde Bağdad'a döndü.

Emîr Sökmen de askerleri ile yola çıkıp Tekrit'i yağmaladıktan sonra Bağdad'a gelip Remle'de konakladı.[96] Gümüştekin Rebîülevvel 496/Aralık

[94] İbnü'l-Cevzî, IX, s.134; İbnü'l-Esîr, X, s.334; İbnü'l-Esîr'deki bir başka versiyonda (age. X, s.334) ve yine Ebu'l-Fidâ (age. II, s.226), İbn Kesîr (age. XII, 163) de Ayaz'ın onu yakalayamadığı ifade ediliyor.

[95] İbnü'l-Esîr, X, s.335.

[96] İbnü'l-Esîr, X, s.255.

1102 başlarında Karmîsîn'e[97] geldiğinde bir grup halk onu karşılamış ve İlgazi'nin durumundan söz ederek sür'atle hareket etmesinin lüzumuna işaret etmişlerdir. Derhal harekete geçen Gümüştekin cebrî bir yürüyüşle 15 Rebîülevvel 496/27 Aralık 1102'de Bağdad'a vardı. İlgazi konağından ayrılarak kardeşi Sökmen'in Remle'deki karargâhına gitti. İki kardeş Remle'den birlikte ayrılıp bazı Düceyl köylerini yağmaladılar. Gümüştekin'in askeri bir süre onları takip ettiyse de sonra vazgeçtiler. Gümüştekin 23 Rebîülevvel 496/4 Ocak 1103 tarihinde Bağdad'da hutbeyi Berkyaruk adına okuttu[98] ve halifenin adamlarından biriyle elçisini Sadaka'ya gönderip onu Berkyaruk'a itaate davet etti. Fakat Sadaka buna iltifat etmediği gibi Sultan Berkyaruk'a olan düşmanlığını açığa vurdu. Hille'den Sarsar[99] köprüsüne gitti. Bu sırada da Bağdad'da okunan hutbelerde yalnızca Halife Mustazhir'in adı zikrediliyor, hiçbir sultanın adına yer verilmiyordu.[100]

Sadaka Sarsar'a varınca İlgazi ve Sökmen'e haber ginderip kendilerine yardım için geldiğini bildirdi. Onlar da geri döndüler ve yol boyunca etrafı yağmaladılar. Hille emîri Sadaka'nın emrindeki Araplar da her tarafı yakıp yıkıyor ve talan ediyordu. Bunun üzerine Halife Mustazhir Kadı'l-Kudât Ebu'l-Hasan ed-Damgânî ve Tacü'r-Rüesâ İbnü'l-Muslâyâ'yı Sadaka'ya gönderdi ve halkı huzursuz eden bu işlere son vermesini istedi. Ancak Sadaka, Gümüştekin el-Kaysarî Bağdad'ı terketmedikçe çevreyi yağma ve tahribe devam edeceğini bildirdi. Sadaka'nın kararlı olduğunu anlayan Gümüştekin 12 Rebiülâhir 496/23 Ocak 1103'de Bağdad'dan Nehrevan'a oradan da Vâsıt'a gitmek zorunda kaldı ve hutbe Muhammed Tapar adına okunmaya başladı. Sadaka ve İlgazi bilâhere Gümüştekin'i Vâsıt'tan da uzaklaştırarak burada da hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttular.[101]

p. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki Beşinci Karşılaşma ve Son Savaş:

Isfahan'da kuşatmanın uzaması üzerine Gence ve Arran'da toplanan kuvvetler Muhammed Tapar'a yardım için harekete geçmişlerdi. Emîr Kızoğlu'nun komutasındaki bu takviye birliğinde Emîr Mansûr b. Nizâmü'l-Mülk ve yeğeni Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk de bulunuyordu.[102]

[97] Hemedân'a 30 fersah mesafede bir belde. Bk. Yâkut, IV, s.330.

[98] İbnü'l-Cevzî, IX, s.134; İbnü'l-Esîr, X, s.355.

[99] Bağdad'a bağlı bir köy. Bk. Yâkut, III, s.401.

[100] İbnü'l-Cevzî, IX s.134; İbnü'l-Esîr, X, s.356.

[101] İbnü'l-Esîr, X, s.356-358; İbn Haldûn, V, s. 30-31.

[102] İbnü'l-Esîr, X, s.359.

20 Zi'l-hicce 495/5 Ekim 1102 tarihinde Rey'e ulaştıklarında Muhammed Tapar'ın Isfahan'dan Sâve'ye doğru yola çıktığını öğrenip peşinden gittiler ve Hemedan'da ona yetiştiler. Yeni birliklerin de iltihakıyle müttefik kuvvetlerin sayısı 6.000'e bâliğ oldu. Onlar Muharrem 496/15 Ekim-13 Kasım 1102 tarihine kadar burada kaldılar ve Berkyaruk'un üzerlerine geldiğini haber alıp iki kola ayrıldılar. Emîr Yınal ve kardeşi Ali'nin emrindeki kuvvetler 496 Saferinde (Kasım 1102) Berkyaruk'un hakimiyetindeki Rey'e girdiler ve hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttular. Berkyaruk'un nâibleri de bunlara itaat etmek zorunda kaldı. Emîr Yınal'ın askerleri halka zulmedip 200.000 dinar müsâdere ettiler ve Rebiülevvelin ortalarına (Aralık'ın ikinci yarısı) kadar burada kaldılar. Muhammed Tapar ile birlikte hareket eden ikinci kol ise Şirvan'a gitmişti. Erdebil'e[103] geldiklerinde Muhammed Tapar'ın kayın-biraderi ve Berkyaruk'un dayısının oğlu Mevdûd b. İsmail de babasının intikamını almak için Berkyaruk'a karşı Muhammed Tapar'a yardımcı olmaya karar verdi.[104]

Mevdûd'un Rebiülevvel 496/Ocak 1103'de ani ölümü yanındaki emîrlerin kararını değiştirmedi. Sökmen el-Kutbî, Muhammed b. Yağı Sıyan ve Kızıl Arslan gibi emîrler Muhammed Tapar'ı desteklemeye andiçtiler ve onun sancağı altında Azerbeycan'a doğru yola koyuldular.[105] Mevdûd'un da Muhammed Tapar'a katıldığını duyan Berkyaruk hiç beklemeden harekete geçti ve ancak Mevdûd'un ölümünden sonra Hoy kapısında müttefik kuvvetlere yetişti. İki taraf arasında 8 Cemaziyülevvel 496/19 şubat 1103 tarihinde güneş batarken başlayan savaş gece yarılarına kadar sürdü. Emîr Ayaz dinlenmiş ve zinde 500 kişilik bir süvari birliği ile Muhammed Tapar'ın askerine hücum ederek onları mağlup etti.[106] Ardına bakmadan bozgun halinde kaçan kuvvetlerin bir kısmı Muhammed Tapar'la birlikte olay yerinden 40 fersah uzaklıktaki Erciş'e, oradan da yine Sökmen el-Kutbî'ye ait Ahlat'a gittiler. Burada Erzen-i Rum hakimi Ali de onlara katıldı. Muhammed Tapar buradan Ani'ye, oradan da Tebriz'e geçti. Berkyaruk ise Merâga[107] ile Tebriz arasındaki dağlarda bir kaç gün dinlendikten sonra Zencan'a, oradan da Rey'e gitti.[108]

[103] Âzerbaycan'da bir şehir. Bk. Yâkut, I., s.145.

[104] İbnü'l-Esîr, X, s.360; İbn Haldûn, V, s.31.

[105] İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn, gösterilen yerler.

[106] İbnü'l-Esîr, X, s.361; Ebu'l-Fidâ, II, s.226; Kazvînî, s.443; İbn Haldûn, V, s.32.

[107] Âzerbaycan'da büyük bir şehir. Bk. Yâkut, V, s.92 vd.

[108] İbnü'l-Cevzî, IX, s.134; İbnü'l-Esîr, X, s.360-361; Ebu'l-Fidâ, II, s.226; İbn Tağrıberdî, V, s.186.

r. Muhammed Tapar ile Berkyaruk Arasındaki Anlaşma:

Beşinci karşılaşmadan sonra her iki rakîbi kendi çıkarları açısından sulha zorlayan durumlar olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin istikbali gibi müşterek menfaatlerin de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Meselâ Muhammed Tapar sürekli mağlûbiyetlerin özellikle son yenilginin verdiği emniyetsiz bir ortamda barışı kabul etmenin daha isabetli bir yol olduğunu, bu barış ortamından istifade ile kardeşine kesin darbeyi indirebilecek yeni kuvvetler temin edebileceğini düşünmüş olmalıdır.

Berkyaruk ise muzaffer ve galip durumda olmasına rağmen âsî askerlerin sonu gelmeyen isteklerini karşılayabilmenin iktisâdî açıdan mümkün olamayacağını görmüştü. Üstelik rahatsızlığı da onu barışa itmiştir.

Bütün bunların yanında uzayan savaşlarla fitne ve fesadın yaygınlaşması, haklı haksız demeden kan akıtılması, halkın mallarının yağmalanması, şehir ve köylerin yakılıp yıkılması gibi Büyük Selçuklu Devleti için tehlikeli bir âkıbeti hazırlayacak bir seri hâdisenin devamı, sadece çıkar politikası takip eden muhteris emîrlerin tahakküm ve genişleme emellerine hizmetten başka bir şey olmayacaktı. Barış teklifinin galipten gelmesi ve mağlup Muhammed Tapar'ın da bunu kabul etmesi, tahtta hak iddia eden iki kardeşin bunun bilincine geç de olsa vardıklarını gösterir. Barış öncesi duruma bir göz atarsak : Rey, el-Cebel, Taberistan, Hûzistan, Fars, Diyarbekir, el-Cezîre, Mekke ve Medîne Berkyaruk'un hâkimiyetinde olup, buralarda hutbe onun adına okunmaktadır.

Âzerbaycan, Arran'a bağlı beldeler, Ermenistan, Isfahan, Tekrit hariç bütün Irak'ta da Muhamed Tapar hükümran olup hutbe onun adına okunmaktadır. Batîha'nın[109] bir kısmında Berkyaruk, bir kısmında ise Muhammed Tapar adına hutbe okunurken Basra'da her ikisi için de okunmaktaydı. Cürcan'dan Mâverâ'ü'n-nehr'e kadar uzanan horasan mıntıkasında ise hutbe Melik Sencer ve öz kardeşi Muhammed Tapar adına okunuyordu.

Berkyaruk mezkûr sebeplerle anlaşmaya karar verince Kadı Ebu'l-Muzaffer el-Cürcânî ve Ebu'l-Ferec Ahmed b. 'Abdu'l-Ğaffâr el-Hemedânî'yi Merağa'da bulunan Muhammed Tapar'a gönderdi. Elçiler geliş sebeplerini arzettikten sonra sulhün faziletinden memleketin tahrip edildiğinden, bunların ise yalnızca islâm düşmanlarının işine yaradığından söz

[109] Vâsıt ve Basra arasında uzanan geniş bir saha. Bk. Yâkut I, s.450.

ederek onu barış yapmaya teşvik ettiler. Muhammed Tapar da barış teklifini kabul etti. Rebiülâhir 497/2-31 Ocak 1104[110]'de neticelenen müzakerelerden sonra hazırlanan muahedeye göre:

1. Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın beş nevbet çaldırmasına müdahale etmeyecek,

2. Muhammed Tapar'a ait olan şehirlerde Berkyaruk adına hutbe okunmayacak,

3. Aralarındaki yazışma vezirleri vasıtasıyla yapılacak,

4. Askerlerin diledikleri zaman istedikleri tarafı seçmelerine engel olunmayacak,

5. Sefîdrûd sınır olmak üzere Cibal, Fars, Isfahan, Rey, Hemedan, Hûzistan ve Bağdad (Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab) Berkyaruk'a ait olacak, Âzerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul, Suriye ve Seyfü'd-Devle Sadaka'ya ait yerler de Muhammed Tapar'a verilecek,

6. Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacak,

7. Melik Sencer'in Mâverâ'ü'n-nehr ve Horasan'daki durumunda herhangi bir değişiklik yapılmayacak, Sencer, Muhammed Tapar'ı metbû' tanıyacaktı.[111]

Anlaşmanın taraflarca tasdîkinden sonra Muhammed Tapar başkent Isfahan'ı Berkyaruk'a teslim hususunda kendi adamlarına haber gönderdi. Berkyaruk da Isfahan'a giderek şehri teslim aldı. Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın Isfahan'daki adamlarına kendi tarafına geçmelerini teklif etmiş, fakat onlar bunu kabul etmemişlerdir. Berkyaruk da bunu gayet normal karşılamış ve kardeşinin adamlarına ikramda bulunmuştu. Muhammed Tapar'ın ailesine şehirden ayrılırken pek çok mal, ağırlıklarını taşımak için de 300 deve ve 120 katır hediye etmiş, hattâ yolda onlara hizmet etsinler diye emirlerine asker bile vermişti.[112]

Berkyaruk yapılan anlaşmadan ve kararlaştırılan şartlardan halifeyi haberdar edince o, Bağdad şahnesi İlgazi'yi huzuruna çağırdı ve hutbenin

[110] İbnü'l-Cevzî, IX, 138; İbnü'l-Esîr, X, s.369-370; Ebu'l-Fidâ, II, s.227.

[111] Hüseynî, s.78 trc. s.54; İbnü'l-Esîr, X, s.370 vd.; Sıbt, 8 vd.; Bar Hebraeus, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s.343; Ebu'l-Fidâ, II, s.227; Kazvînî, s.443-444; İbn Haldûn, V, s.32; İbn Tağrıberdî, V, s.187 vd.; Mîrhând, IV, s.304 vd.; Hândmîr, II, s.503.

[112] İbnü'l-Esîr, X, s.371; İbn Haldûn, V, s.32.

Berkyaruk adına okunmasını istedi. İlgazi de bunu kabul edince 19 Cemaziyülevvel 497/18 şubat 1104 Perşembe günü divanda, ertesi gün de camilerde hutbe Berkyaruk adına okundu. [113]

Böylece devlet otoritesini tahrip eden, halkı aç ve perişan hale sokan ve uzun süre devam eden taht kavgalarına son verilmiş oluyordu. Fetret devri taht kavgalarının sonuçlarını şöylece özetlemek mümkündür:

1. Devleti hanedan azalarının müşterek malı kabul eden eski Türk devlet geleneği bir yandan devletin kudretli hükümdarlar tarafından yönetimine imkân sağlarken, öte yandan da bütün Selçuklu tarihinin büyük kısmını işgal eden taht kavgalarıyla devletin çöküşüne zemin hazırlamıştır.

2. Taht kavgaları sebebiyle merkezî otoritenin sarsılması, devlet gücünün zaafa uğratılması, Selçuklu şehzadelerinin, gulamlıktan yetişme Türk emîrlerinin giderek bağımsızlaşmalarına yol açmıştır. Taht kavgalarının yarattığı otorite boşluğundan yararlanan Hille Arap Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed de Selçuklular'a meydan okumaya teşebbüs etmiştir. Öte yandan zaman zaman kardeşleri birbirlerine karşı tahrik ettiğini gördüğümüz Abbasî Halifeleri de bu fırsattan istifade ederek dünyevî hakimiyetlerini yeniden elegeçirme sevdasına kapılmışlardır.

3. Devletin içine düştüğü bu kargaşadan en çok yararlananlar arasında hiç şüphesiz ki, Bâtınîler başta gelir. Böyle bir ortamı fırsat bilerek elegeçirdikleri bir çok kaleden sapık fikirlerini yaymaya, cinayetlerine yenilerini eklemeye çalışmışlar ve bir mikrop gibi devlet bünyesine girip onu için için kemirmişlerdir. Bâtınîler, taht kavgaları sırasında öylesine kuvvetlenmişlerdi ki, Sultan Muhammed Tapar bütün saltanatı boyunca onları temizlemek için samîmî olarak büyük bir mücadele vermişse de maalesef kesin bir başarıya ulaşamamıştır. Adeta devlet içinde devlet kuran bu cinayet şebekeleri, hakim oldukları mıntıkalarda Selçuklu devletine vergi verilmesini engelleyecek seviyeye gelmişlerdi. Çok sayıda vezir, kumandan ve devlet erkânı onların cinayetlerine kurban gitmiştir.

4. İslâm dünyasının en büyük devleti olan Büyük Selçuklu İmparatorluğunu, taht kavgaları yüzünden birbirleriyle mücadele halinde gören hristiyan âlemi, Türkleri Anadolu ve Suriye'den söküp atmak için haçlı seferleri tertip ettiler. Selçuklu hanedanı arasında cereyan etmekte olan taht kavgaları haçlılara karşı ortak ve kuvvetli bir mücadele verilmesini engelle-

[113] İbnü'l-Cevzî, IX, s.138; İbnü'l-Esîr, X, s.371; Ebu'l-Fidâ, II, s.227.

miş, münferid mücadeleler ise yeterli destek göremediğinden başarılı olamamıştır. Neticede taht kavgalarından yararlanan haçlılar, ülkelerinden binlerce kilometre uzaklıktaki İslâm topraklarında bir takım hristiyan devletçikleri kurma imkânı elde etmişlerdir.

5. Taht kavgaları sırasında binlerce insanın kanı boş yere akıtılmış, pek çok değerli kumandan ve asker öldürülmüştür. Bunun yanında sadece rakib taraftan oldukları hatta tarafsız kaldıkları için birçok kadın-erkek zalimce muameleye ve işkenceye maruz kalmıştır.

6. Bu mücadeleler ve kavgalar siyâsî, ictimâî ve dînî açıdan olduğu kadar iktisadî açıdan da bir çöküntüye sebep olmuştur. Bir ilden diğerine sürekli hareket halinde olan ordular geçtikleri yerleri yakıp yıkıyor, yağmalıyor ve masum halkı aç ve perişan bir hale sokuyordu. Bu savaşlar sırasında rakib taht müddeîleri ve sultanlar nâdiren arazi vegisi toplayabildiler, bunun için de yeni yeni vergilere başvurdular, özellikle şehirler el değiştirdiği zaman bu tür vergilere baş vurularak halk soyuldu. Askerlerin arzularını tatmin etmek için halkın emlâk ve arazisine el konuldu ve ikta olarak dağıtıldı. Bu tür uygulamalar şüphesiz ki, toplumun iktisadî ve sosyal yönden gerilemesine sebep oluyordu.

7. Büyük Selçuklu hükümdarları, şehzadeleri iyi bir devlet adamı olarak yetiştirmek için bir atabeg nezaretinde ve "melik" ünvanıyla eyaletlere gönderirlerdi. Böylece bu şehzadeler bir yandan devlet idaresini öğrenirken, öte yandan satın aldıkları memlûklerden mürekkep ve kendilerine bağlı kuvvetler yetiştirirlerdi. Onların saltanat davasıyla ortaya çıktıklarında esas kuvvetlerini işte bu askerler oluşturuyordu. Halbuki Sultan melikşah genç yaşta ve ani olarak vefat ettiği zaman şehzadelerin hiçbiri bir vilayete "melik" tayin edilerek burada devleti idare edecek bilgi ve tecrübe kazanmadığı gibi taht kavgalarında kendisini samimiyetle destekleyecek ve her zaman yanında yer alacak bir memlûk kuvvetine de sahip değildi. Fetret devrindeki taht kavgalarında askerler her mağlubiyetten sonra taraf değiştiriyorlar veya mağlubu terk ediyorlardı. Bu yüzden mağlub olan taht müddeîlerinin yanından zaman zaman çok az kuvvet kaldığını ve bu durumun onlara adeta bir çete reisi görünümü verdiğini görüyoruz. [114]

[114] Bu konuda değişik bazı görüşler için bk. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.93 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED TAPAR'IN HÜKÜMDARLIK DEVRİ

Muhammed Tapar'ın Hükümdarlık Devri:

1. Berkyaruk'un Ölümü ve Muhammed Tapar'ın Büyük Selçuklu Sultanı Olması:

Babası Sultan Melikşah'ın 485/1092'de ölümünden sonra Terken Hatun'la, amcaları, kardeşleri ve muhteris emîrlerle uzun ve sürekli bir mücadeleye giren, pek çok meşakkatlere katlanan Sultan Berkyaruk bütün engellere göğüs gererek tam 12 yıl müddetle Büyük Selçuklu Devleti'ne hükümdarlık etti. Berkyaruk son olarak kardeşi Muhammed Tapar ile de anlaşmış ve onun tarafından "Büyük Sultan" olarak tanınmıştı. Arıca o çıkarcı ve entrikacı bir siyaset takip eden emîrleri de tamamen bastırarak idaresi altına almıştı. İşlerinin düzene girdiği bir sırada İsfahan'da verem ve basur hastalıklarına yakalanan Sultan Berkyaruk bir sedye içinde Bağdad istikametinde yola çıkarıldı ve Berûcird'e geldiklerinde durumu iyice ağırlaştı. O, ölümüne kadar 40 gün orada kaldı ve hayatından umut kesilince emîrlerini yanına çağırarak 5 yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliahd ilân, Emîr Ayaz'ı da ona atabeg tayin ettiğini bildirdi. Her ikisine de itaat ve oğlu Melikşah'ı da rakiblerine karşı müdafaa etmelerini istedi. Emîrlerin hepsi Sultan'ın talebini kabul edip Melikşah'ı desteklemek hususunda canlarını ve mallarını esirgemeyeceklerine dair andiçtiler.[1]

Sultan Berkyaruk oğlu Melikşah'ı ve emîrlerini Bağdad'a gönderdi. Kendisi de Isfahan'a dönmek üzere geride kaldı. Fakat kafile Berûcird'den henüz 12 fersah uzaklaşmıştı ki, Berkyaruk, 2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104 tarihinde[2] 25 yaşında vefat etti.

Atabeg Emîr Ayaz yolda Sultan Berkyaruk'un vefat haberini alınca veliahd Şehzade Melikşah için otağ, çetr gibi bir hükümdar için lüzumlu olan herşeyi hazırlattı.[3] Sultan Berkyaruk'u Bağdad'a gitmeye teşvik etmek

[1] İbnü'l-Cevzî, IX, s.141; İbnü'l-Esîr, X, s.380; Bar Hebraeus, II, s.303; Reşide'd-Din, Ateş nşr. s.66; Kazvînî, s.444; Mîrhând, IV, s.305.

[2] İbnü'l-Esîr, X, s.380 vd.; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.66.

[3] İbnü'l-Esîr, X, s.387.

düşüncesiyle Isfahan'a gelmiş olan Bağdad Şahnesi Emîr İlgazi de bu yolculukta Melikşah'a refakat ediyordu. Şiddetli soğuk altında geçen bir yolculuktan sonra 17 Rebiülâhir 498/6 Ocak 1105 tarihinde Bağdad'a geldiler. Halife Mustazhir'in vezîri Ebu'l-Kasım Ali b. Cehîr onları karşıladı. İlgazi ve Emir Toğa Yürek derhal divanı toplayıp II.Melikşah adına hutbe okunmasını istediler. Buna icabetle 23 Rebiülâhir 498/12 Ocak 1105 Perşembe günü divanda, ertesi gün de camilerde hutbe Büyük Selçuklu Sultanı olarak Melikşah b. Berkyaruk adına okundu ve yeni hükümdara dedesi Sultan Melikşah'ın lâkabı olan "Celâlü'd-Devle" lakabı verildi.[4]

Muhammed Tapar ise bu sırada Musul'u muhasara etmekle meşguldü. Sultan Berkyaruk ile Muhammad Tapar arasında imzalanan son anlaşmada Musul'un Muhammed Tapar'a verilmesi kararlaştırılmıştı. Yine söz konusu anlaşma uyarınca Isfahan'ı Berkyaruk'a teslim eden ve oradaki adamlarının katılması için bir süre Tebriz'de bekleyen Muhammed Tapar 498 yılı Safer ayında (23 Ekim-20 Kasım 1104) Merağa-Erbil yoluyla Musul'a yürüdü. Çökürmüş bunu haber alınca şehrin surlarını tamir etti ve civardaki ahaliye haber gönderip derhal şehre girmelerini istedi, muhalefet eden olursa mallarının yağmalanacağını bildirdi.

Öte yandan Muhammed Tapar da derhal muhasara hazırlıklarına başladı ve Çökürmüş'e haber gönderip Sultan Berkyaruk ile yapılan anlaşma gereğince el-Cezire ve Musul yöresinin kendisine bırakıldığını bildirdi. Hatta Sultan Berkyaruk'un konuyla ilgili yazılı emirlerini de ibraz etti. Ayrıca itaat ettiği takdirde hutbenin kendi adına okunması şartıyla şehri ona vereceğini söyledi. Fakat Çökürmüş: "Anlaşmadan sonra Berkyaruk'un bana gönderdiği mektuplarda şehri başkasına vermemem emrediliyor" diye teslim tekliflerini reddetti. Bunun üzerine Muhammed Tapar da hücum emri verdi. Çarpışmalar çok kanlı bir şekilde devam ediyordu. Halk Çökürmüş'e olan bağlılıkları sebebiyle Muhammed Tapar'ın ordusuna şiddetle mukabele ediyordu. Gerekli yiyecek ve ikmal maddeleri stok edildiğinden bol miktarda bulunabiliyordu. Bu sebeple Muhammed Tapar'ın bütün sıkıştırmalarına rağmen kuşatma 10 Cemâziyülevvel 498/28 Ocak 1105 tarihine kadar sürdü.[5] Bu tarihte Sultan Berkyaruk'un vefatını öğrenen Çökürmüş sivil ve askerî erkânı toplayarak bundan sonra takip edecekleri hareket tarzını tesbit etmek üzere müzakerelere başladılar.

[4] Bundârî, s.91-92; İbnü'l-Cevzî, IX, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.382; Hândmîr, II, s.316; İbn Tağrıberdî, V, s.191.

[5] İbnü'l-Esîr, X, s.383.

Emîrler: "Biz Sultan Berkyaruk hayatta olduğu müddetçe şehri bir başkasına vermedik. Ama bugün Sultan ölmüştür. Muhammed Tapar'dan başka itaat edeceğimiz kimse yoktur" dediler.[6] Bu karar üzerine Çökürmüş Muhammed Tapar'a haber gönderip itaat ettiğini bildirdi, Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün görüşmelerde bulunmak üzere yanına gelmesini istedi. Çökürmüş'ün yanına giden Sa'dü'l-Mülk ona: "Yapacağınız en doğru iş derhal Sultan'ın huzuruna gitmektir. Çünkü o, senin hiç bir arzunu geri çevirmez" dedi. Birlikte Muhammed Tapar'ın huzuruna giderlerken şehir halkı efendilerinin âkıbetinden endişe ettikleri için ağlayıp sızlanmaya başladılar. Muhammed Tapar, huzura gelen Çökürmüş ile kucaklaştı, ona gereken ilgiyi gösterip gönlünü aldı. Hattâ halkın endişe içinde olduğunu bildiğinden "halk seni bekliyor" diye hemen dönmesini emretti. Çökürmüş huzurda yer öpüp, Muhammed Tapar'ın adamlarından bir grupla geri döndü. Muhammed Tapar'a ve vezirine kıymetli hediyeler gönderdi.[7]

Çökürmüş ile anlaşan Muhammed Tapar yanında Sökmen el-Kutbî ve öteki emîrler olduğu halde Bağdad'a hareket etti. Bu sırada Hille Arap Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka, Muhammed Tapar'ın Bağdad'a gelmesini istiyordu. Bu maksatla da oğulları Bedran ve Dübeys'i ona göndermişti. Muhammed ve beraberindekiler hep birlikte Bağdad'a yaklaştıklarında Emîr Ayaz ve askeri Bağdad'dan çıkıp şehir dışında karargâh kurdular.[8] Emîr Ayaz silâh arkadaşlarıyla yaptığı istişârî mahiyetteki toplantıda onların Muhammed Tapar'a karşı savaşmaya kararlı olduklarını gördü. Özellikle Emîr Yınal ve Sabâve çocuk yaştaki Melikşah'ın hakkını Muhammed Tapar'a karşı savunmak için silâha başvurmaktan yanaydılar. Toplantı dağıldıktan sonra Vezir es-Safîy Ebu'l-Mehâsin, Emîr Ayaz'a hitaben: "Efendimiz, benim hayatım senin devlet ve nimetinin devamına bağlıdır, ben bunlardan daha çok sana bağlıyım. Bunların işaret ettikleri yol çıkar bir yol değildir. Çoğu makam ve mevki için seninle yarış halindedir. Eğer zenginlikleri artsın, sayıları çoğalsın hemen seninle çekişmeye girerler. Halbuki doğru olan Sultan Muhammed ile anlaşmak ve ona itaat etmektir. O seni ikta'ında bırakacağı gibi dilediğin kadar da fazlasını verebilir" dedi. Ayaz hâlâ sulh ile muhalefet etmek hususunda tereddüt ediyordu.

Muhammed Tapar 23 Cemâziyülevvel 498/10 şubat 1105 tarihinde Bağdad'a ulaştı. Şehrin batı tarafında konakladı ve adına hutbe okuttu.

[6] İbnü'l-Esîr, X, s.385; İbn Haldûn, V, s.35.

[7] İbnü'l-Esîr, X, s.384; Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.344.

[8] İbnü'l-Cevzî, IX, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.385.

Doğu tarafında ise hutbe Melikşah b. Berkyaruk adına okunuyordu. Halk her türlü kötülük ve yağmacılığın yeniden başlamasından korkuyordu. Emîr Ayaz savaşa karar vermiş bir vaziyette Muhammed Tapar'ın ordusuna yaklaşmış, fakat sonra barış umutlarıyla geri dönmüş. ve emîrleri toplayıp meseleyi yeniden görüşmelerini istemiştir. Müzakereler sonunda ittifakla bir karara varılamayınca Emîr Ayaz mücadele siyasetinin başarıya ulaştırıp ulaştırmayacağını kestiremediğinden daha emîn olan anlaşma yolunu tercih etti. Veziri Ebu'l-Mehâsin'i sulh yapmak üzere Muhammed Tapar'a gönderdi. es-Safîy Ebu'l-Mehâsin 24 Cemâziyülevvel/11 Şubat Cumartesi günü Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dü'l-Mülk ile görüştükten sonra Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı ve Emîr Ayaz'ın mektubunu Muhammed Tapar'a takdim etti. Efendisi Ayaz'ın Sultan Berkyaruk devrinde olup bitenlerden dolayı özür dilediğini bildirdi. O da bunu anlayışla karşıladı.[9]

25 Cemâziyülevvel 498/12 Şubat 1105 Pazar günü, Kadı'l-kudât, nakîbler, Emîr Ayaz'ın veziri es-Safîy Ebu'l-Mehâsin Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktılar. Veziri Sa'dü'l-Mülk Sultan Muhammed Tapar'a: "Ayaz daha önce meydana gelen hadiseler sebebiyle korktuğunu bildiriyor ve kendisiyle Melikşah b. Berkyaruk ve emîrleri için teminat istiyor" dedi. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar: "Melikşah benim evlâdım gibidir. Onun için babası (Berkyaruk) ile benim aramda hiç bir fark yoktur" dedi. Emîr Yınal el-Husâmî ve İspehbûd Sabâve hariç Ayaz'a ve Melikşah'a bağlı bütün emîrlere umumî af ilân ettiğini bildirdi. Nizâmiye müderrislerinden el-Kiyâ el-Herrâs'ın isteği üzerine de bu husûsta önde gelen bazı ilim ve devlet adamlarının huzurunda yemin etti.[10]

Pazartesi günü Emîr Ayaz ve Seyfü'd-Devle Sadaka birlikte Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna girdiler. Muhammed Tapar onları çok iyi karşıladı, her ikisine de ihsanda bulundu. Böylece Muhammed Tapar Büyük Selçuklu Devleti'nin tartışılmaz yegâne sultanı oldu (26 Cemâziyülevvel 498/13 Şubat 1105).[11]

Sultan Berkyaruk'un hükümdarlık dönemini dolduran ve Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünün habercisi gibi görünen taht mücadeleleriyle

[9] İbnü'l-Cevzî, IX, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.385-386; İbn Haldûn, V, s.35; Ebu'l-Fidâ, II, s.229.

[10] İbnü'l-Cevzî, IX, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.387; Bar Hebraeus, II, s.344; Ebu'l-Fidâ, II, s.229; İbn Haldûn, V, s.35.

[11] İbnü'l-Esîr ve Bar Hebraeus, gösterilen yerler.

dolu "Fetret Devri" Muhammed Tapar'ın cülûsu ile son buldu. Bundan sonra Devlet'in kaybettiği itibarını ve gücünü yeniden kazanması için yoğun bir seferberlik başlatıldı. Bu bakımdan tarihçiler Muhammed Tapar'ı "Melikşah'ın ölümünden beri inkıraz içinde bulunan Büyük Selçuklu Devleti'ni eski haline iade eden sultan" alarak takdir ederler.

2. Sultan Muhammed Tapar'ın Merkezî Otoriteyi Yeniden Tesîsetmek İçin Verdiği Mücâdeleler:

a. Emîr Ayaz'ın Öldürülmesi:

Emîr Ayaz 8 Cemâziyülâhir 498/25 Şubat 1105 tarihinde Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn'in evinde büyük bir şölen tertipleyip Sultan'ı da davet etti. Müeyyidü'l-Mülk'ün terekesinden olan bazı kıymetli eşyayı da bu arada Sultan'a takdim etti. Bu ziyafette Sadaka da vardı.[12] Ayaz kölelerine Sultan'a arzedilmek üzere hazineden silâh almalarını emretti. Bu sırada yanlarına kâtiplerden yünlü elbiseler giyinmiş komik birisi geldi. Onlar gülüp eğlenmek için kâtibe de gömleğinin altından zırh giydirmekte ısrar ettiler. Zorla zırh giydirip ellerine aldılar. Adamı bütün yalvarmalarına rağmen bırakmadılar. O da korkusundan kaçıp Sultan'ın havâssına sığındı. Sultan onun kalın bir elbise ile dehşet ve korku içinde olduğunu ve güçlükle kımıldayabildiğini görünce endişeye düştü. Kölelerinden birine, kimseye bildirmeden onun üzerini yoklamasını söyledi. Köle de emri yerine getirip kâtibin gömleğinin altında zırh bulunduğunu Sultan'a bildirdi. Sultan bu olaydan kuşkulandı, "Sarıklılar silâhlanmış, kimbilir ordusu ne haldedir?" dedi. Olayın Emîr Ayaz'ın konağında cereyan etmesi Sultan'ın endişesini kat kat artırdı ve hemen kalkıp sarayına gitti.[13]

Sultan Muhammed Tapar emîn olmadığı bu emîrlerden kurtulmaya karar verdi ve bu iş için de bir senaryo hazırladı. 13 Cemâziyülâhir 498/1 Mart 1105 tarihinde, Emîr Ayaz, Çökürmüş ve öteki emîrlerini divana çağırdı. Toplantıda: "Kılıç Arslan Diyarbekir ve el-Cezîre'yi istilâ etmek üzere harekete geçmiştir. Buna mani olmak için görevlendireceğimiz kimseyi tesbit etmeliyiz" dedi. Divandakiler de bu işi ancak Ayaz'ın başarabileceğini söylediler. Emîr Ayaz bu işgalciyi kovmak için Sadaka ile bir araya gelip meseleyi görüşmemiz gerekir dedi. Bu konuşmalardan sonra Muham-

[12] İbnü'l-Esîr, X, s.387; Ebu'l-Fidâ, II, s.229; İbn Haldûn, V, s.35.

[13] İbnü'l-Cevzî, IX, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.388; Bar Hebraeus, II, s.344; İbnü'l-Verdî, II, s.15; İbn Haldûn, V, s.35.

med Tapar, Ayaz, Sadaka ve veziri Sa'dü'l-Mülk'ü huzura kabul etti. Daha önceden hazırladığı adamlarına da: "Ayaz içeri girer girmez öldürünüz" emrini verdi. Bu emir uygulandı ve Ayaz'ın başı kesilerek vücudundan ayrıldı.[14] 13 Cemâziyülâhir 498/1 Mart 1105'de öldürülen Emîr Ayaz 40 yaşında bulunuyordu, cesedi yol üzerine atıldı. Emîr Ayaz'ın katledildiğini öğrenen askerleri derhal evine hücum edip yağmaladılar. Böylece bir şaka ve mizah sebebiyle koca bir devlet adamı, cesur ve kahraman bir emîr bir anda yok olup gitti.[15] Ayaz'ın veziri es-Safîy kaçıp bir süre saklandıysa da Ramazan 498/17 Mayıs-15 Haziran 1105 tarihinde yakalanıp katledildi. Hemedan reisleri ahfâdından olan es-Safiy bu sırada 36 yaşında idi.[16]

b. Mengü-Pars'ın İsyanı ve Bastırılması:

Selçuklu ailesinden Mengü-Pars b. Böri-Pars[17] Isfahan'da bulunduğu sırada maddî sıkıntılarına bir çare bulmak gayesiyle Nihavend'e gitmişti. Burada kalabalık bir grubun kendisine iltihakıyle ve emîrlerin de desteğiyle şehri istilâ edip adına hutbe okuttu. Ayrıca Porsuk oğullarına bağlı emîrlere de haber gönderip itaat ve yardımlarını istedi. Onu, Porsuk oğullarının desteğinden mahrum bırakmak isteyen Sultan Muhammed Tapar da Zengî b. Porsuk'u yanında alıkoymuştu. Zengî hemen kardeşlerine mektup yazıp onlara Mengü-Pars'a itaat etmemelerini ve yardımda bulunmamalarını, aksi halde kendi hayatının tehlikede olduğunu bildirdi. Zengî'nin mektubunu alan kardeşleri Mengü-Pars'ı yakalamak için bir plân hazırlayıp itaat ve muvafakatlarını bildirdiler. Sözde ona katılmak için Nihavend'e doğru yola çıktılar ve Hûzistan'da karşılaştıklarında Mengü-Pars'ı yakalayıp Isfahan'a götürdüler. Sultan Muhammed Tapar da onu Tekiş'in oğulları ile birlikte hapsetti (499/1105-1106). Ayrıca Zengî b. Por-

[14] Bundârî, s.90-91 trc. 91-92; İbnü'l-Cevzî, IX, s.143; İbnü'l-Esîr, X, s.388; Bar Hebraeus, II, s.344; Ebu'l-Fidâ, II, s.229; İbn Haldûn, V, s.35; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, s.40-41; Ayrıca bk. Houtsma, Muhammed b. Melikşah mad. *İA*.

[15] *Zübdetü'n-Nusra*, s.90, trc. s. 92'de Melikşah'ın da 499/1105'de vezir Sa'dü'l-Mülk'ün gayretiyle gözlerine mil çekildiği belirtiliyorsa da diğer kaynaklarda bu konuda bilgi verilmiyor.

[16] İbsnü'l-Esîr, X, s.388; Ebu'l-Fidâ, II, s.229.

[17] Böri-Pars Sultan Alp-Arslan'ın oğlu olup, Sultan Berkyaruk tarafından, kendisine isyan eden amcası Arslan Argun üzerine gönderilmişti. Böri-Pars ilk karşılaşmada kardeşini yendi, fakat ikincisinde mağlub oldu ve esir düştü. Arslan Argun 488/1095 tarihinde onu yayının kirişiyle boğarak öldürdü Geniş bilgi için bk. Bundârî, s.257, trc. 234; İbnü'l-Esîr, X, s.263 vd.

suk'u da serbest bıraktı ve ona Ahvaz ile Hemedan arasındaki ıktalarından vazgeçmesine karşılık Dînever ve öteki bazı yerleri ikta etti. [18]

Öte taraftan Tekiş'in oğlu Böritekin daha sonra Suriye'ye kaçtı. Fakat Suriye Selçukluları'nın kendisinden endişe etmeleri üzerine Antakya hâkimi Tancred'e, oradan da Sur'a geçti. Böritekin, Atabeg Zahîre'd-Dîn Tuğtekin'e yaptığı müracaat da neticesiz kalınca Fâtımîler'e iltica etti. Orada hüsn-ü kabul görüp kendisine maaş bağlandı. [19]

c. Bir Yalancı Peygamberin Ortadan Kaldırılması:

499/1105-1106 yılında Nihavend'de ortaya çıkan bir yalancı peygamber halkı kandırarak etrafına çok kalabalık bir taraftar kitlesi toplamıştı. Halk varını yoğunu satıp ona bağışlıyordu. Yakın adamlarına Hulefâ-i Râşidîn'in isimlerini vermişti. Sahte peygamber acımasız bir şekilde öldürüldü. Bu sebeple Nihavend halkı şöyle derdi: "İki ay içinde biri saltanat, diğeri nübüvvet iddiasıyla iki kişi ortaya çıktı. Fakat hiç biri gayesine erişemedi. [20]

d. Sultan Muhammed Tapar ile Seyfü'd-Devle Sadaka Mücadelesi:

Sultan Melikşah zamanında Rey şahnesi olan Emîr İsmail, Sultan Berkyaruk tarafından Emir Kumac'ın naibi sıfatıyla 10 yıl kadar önce Basra'ya tayin edilmiş ve fetret devrindeki taht kavgaları sebebiyle de durumunu bir hayli kuvvetlendirmişti. İsmail, Hille Arap Emîri Sadaka ile yaptığı görüşmelerden sonra ona itaat arzetti. Diğer taraftan Muhammed Tapar Büyük Selçuklu sultanı olunca Basra'yı bir başkasına ikta etti ve şehri İsmail'den almak üzere o şahsı Basra'ya gönderdi. Ayrıca Sadaka ile de görüşen Sultan Muhammed Tapar şehrin kendisinin tayin ettiği şahsa verilmesini kararlaştırdı. Bundan bir süre sonra da saltanat makamına ait işleri tedvir etmek üzere bir amîdini oraya gönderdi. Fakat İsmail onu şehre sokmak istemedi. Sultan Muhammed Tapar bu duruma çok öfkelendi ve Sadaka'ya haber gönderip şehrin derhal İsmail'den alınmasını emretti. Bunun üzerine Sadaka da memurlarından birini hemen İsmail'e gönderdi ve eş-Şurta'nın [21] Batiha Emiri Mühezzibü'd-Devle b. Ebi'l-

[18] İbnü'l-Cevzî, IX, s.146; İbnü'l-Esîr, X, s.398; Kadı Ahmed, *el-Veledu'ş-Şefik*, 148b; İbn-Haldûn, V, s.36; İbn Tağrıberdî, V, s.152; Müneccimbaşı, II, s.546; Huart, Bursuk mad. *İA*.

[19] İbnü'l-Kalânisî, s.183-189; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 181.

[20] İbnü'l-Esîr, X, s.399; Sıbt, s.16; İbn Tağrıberdî, V., s.192.

[21] Vâsıt'a bağlı bir belde. Bk. Yâkut, III, s.334.

Cebr'e teslimini istedi. Çünkü burası Mühezzibü'd-Devle'ye iltizama verilmişti. eş-Şurta'ya gelen hacib 400 dinar topladı. Fakat İsmail bu görevli memuru yakalatıp elinden paraları aldı ve onu tevkîf etti. Bu hadiselerden haberdan olan Sadaka Rahbe'ye gidiyormuş gibi yaparak Hille'den ayrıldı ve Basra'yı kuşattı. Silâh zoruyla şehre giren Sadaka Basra'yı baştan başa yağmalattı. İsmail ise muhasara sırasında el-Cezire'deki bir kaleye kaçmıştı. Sadaka'nın adamları onu yakalayıp öldürmek istedilerse de, kölelerinden biri kendisini feda edip İsmail'i kurtardı. Basra'ya yeni bir şahne tayin eden Sadaka 3 Cemâziyülâhir 499/10 Şubat 1106'da Hille'ye döndü.[22]

Sadaka'nın Tekrit'i ele geçirmesi:

Tekrit 23 yıl müddetle Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed ve oğlunun elinde kaldıktan sonra Terken Hatun tarafından alınmış ve oraya Gevherâyîn vali tayin edilmişti. Daha sonra Aksungur'un hâkimiyetine geçen kale onun Tutuş tarafından katlinden sonra Gümüştekin el-Cândâr'ın eline geçmiş ve bir ara tekrar Gevherâyîn'e ikta edilmişti. Mecdü'l-Mülk el Balasânî burayı ondan alıp Keykubad b. Hezâresb ed-Deylemî'yi vali tayin etti. Tekrit'te on iki yıl kalan Keykubad halka zalimce davrandı. Artuk oğlu Sökmen 492/1098-1099'da Tekrit'e uğradığında Keykubad da onunla beraber şehri nöbetleşe yağmalamışlardı.

Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un ölümünden sonra burayı Bağdad şahnesi Aksungur el-Porsukî'ye ıkta etti. Ansungur burayı 7 ay muhasara etmesine rağmen bir şey elde edemedi. Muhasara şiddetlenince Keykubad, Sadaka'ya haber gönderip şehri kendisine teslim etmek istediğini bildirdi. O da Safer 500/Ekim 1106'da gelerek şehri teslim aldı.[23] Aksungur da eli boş olarak geri dönmek zorunda kaldı.

Melikü'l-'Arab diye şöhret bulan Hille emîri Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed fetret devri taht kavgalarında Muhammed Tapar'a büyük yardımda bulunmuş, Berkyaruk'a karşı düşmanlığını açığa vurmaktan çekinmemişti. Muhammed Tapar da mükâfaat olarak ona Vâsıt'ı ikta' etmiş ve Basra'yı almasına izin vermişti. Bu cömertçe muameleler ve gösterilen teveccühler ise onu daha küstah ve yılışık yapmıştı.

Sultan Muhammed Tapar'la Sadaka arasındaki münasebetlerin bozulmasında 'Amîd Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyin'in de etkisi olmuş-

[22] İbnü'l-Esîr, X, s.402-404.

[23] İbnü'l-Esîr, X, s.420.

tu. 'Amîd Ebû Ca'fer, Sultan Muhammed Tapar'a: "Sadaka'nın kuvvet ve şevketinin artmasından, Sultan'dan kaçanları himaye etmesinden" söz etti ve onun hâkimiyeti altındaki şehirlerin alınmasının lüzumuna işaret etti. Hattâ daha da ileri giderek Sadaka'nın mülhid bir bâtînı olduğunu söyledi. Halbuki o, sadece bir şiî idi.

Bu şekilde bozulmak istenen münasebetlere bir de Âve hâkimi Ebû Dülef Sürhab b. Keyhüsrev'in Sultan'dan korkarak Sadaka'ya sığınması, onun da bu iltica isteğini kabul etmesi eklenince Muhammed Tapar iyice sinirlendi ve adamlarını gönderip Ebû Dülef'in teslimini istedi. Sadaka bunu reddettiği gibi Ebû Dülef'i resmen himaye edeceğini bildirdi.[24] Vassalı Sadaka'nın kendisini öfkeden çıldırtan bu davranışları üzerine Sultan bu işe bir son vermek için Irak'a yöneldi. Sadaka, Sultan'ın hareketini işitince takip edilecek hareket tarzını tespit için istişarî bir toplantı yaptı. Oğlu Dübeys, Ebû Dülef'in kıymetli hediyelerle birlikte Sultan Muhammed Tapar'a iadesini, mağrur başkomutan (Sahibü'l-Ceyş) Sa'îd b. Hamîd ise asker toplanarak savaşa girilmesini tavsiye etti. Sadaka ikinci görüşü tercih etti ve Kürt, Arap, Deylemli ve Türklerden oluşan 20.000 süvari ve 30.000 piyadeyi aşkın bir ordu topladı. Halife Mustazhir ona Sultan'a isyan etmenin mukadder akıbetinden bahsedip böyle bir teşebbüsten vaz geçmesi halinde meseleyi halletmek için aracılık yapabileceğini bildiriyordu. Sadaka halifenin elçisi Nakîbu'n-nukabâ Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'ye önce müsbet cevap verdi, fakat Sultan'a katılırsam hayatımdan emîn olamam dedi.[25] Bunun üzerine Muhammed Tapar, Akda'l-Kudât Ebû Sa'îd el-Herevî'yi Sadaka'ya göndererek onun gönlünü alıp korkusunu yok etmeğe çalıştı ve haçlılarla cihada kararlı olduğunu, birlikte gazâ etmek için gerekli hazırlığı yapmasını bildirdi.[26] Sadaka ise cevabında: "Sultan'ın adamları onun kalbini bozdular, benim de ona karşı olan tavrımı değiştirdiler. Böylece geçmiş hizmetlerim unutuldu gitti. Halbuki ben Sultan'a falan falan hizmetlerde bulunmuştum" dedi. Buna rağmen Sadaka mağrur kumandanı Sa'îd'in etkisinde kalarak Sultan'a katılmaktan vazgeçti.

Sultan 20 Rebîülâhir 501/8 Aralık 1107'de Bağdad'a geldi.[27] Yanında veziri Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk de vardı. O Bağdad şahnesi Porsukî'yi

[24] İbnü'l-Cevzî, IX, s.156; İbnü'l-Esîr, X, s.440-441; Sıbt, s.26; İbnü'l-Verdî, II, s.19; İbn Kesîr, XII, s.169.

[25] İbnü'l-Esîr, X, s.441.

[26] İbnü'l-Kalânisî, s.159; İbnü'l-Esîr, X, s.442.

[27] İbnü'l-Esîr, X, s.442. İbnü'l-Kalânisî'ye göre 501 yılı Rebiülâhirinin sonunda.

bir grup emîrle Sarsar'a göndererek orada ordugâh kurdurdu. Sultan, Sadaka'nın kesin olarak savaşa karar verdiğini öğrenince emîrlerine haber iletip sür'atle kendisine katılmalarını sağladı. Sadaka'nın Sultan'la aralarındaki meseleyle ilgili olarak halifenin vereceği kararı kabûl edeceğine dair mektubu Cumâziyülevvel 501/Aralık 1107-Ocak 1108 tarihinde Mustazhir'e ulaşmıştı. Halife bu mektubu Sultan'a gönderdi. Sultan da buna muvafakat edeceğini söyleyince, Mustazhir durumu Sadaka'ya bildirerek Sultan'dan teminat istemek ve varılacak kararları yeminle teyid etmek üzere güvendiği adamlarını derhal göndermesini emretti. Fakat Sadaka sözünde durmadı, "Sultan eğer Bağdad'dan ayrılırsa cihad için lüzumlu maddî ve manevî yardımda bulunurum. Sultan şu anda askeri ile buradadır. Benim yanımda da ne mal ne de başka bir şey vardır. Emîr Çavlı ve Artuk oğlu İlgazi Sultan'a karşı yapılacak bir savaşta her zaman benimle beraber olduklarını bildiriyorlar. Ne zaman istersem askerleri ile bana yardıma gelirler" dedi.

Sultan Muhammed Tapar Cemâziyülevvel 501/Aralık 1107-Ocak 1108'de Türkmen emîrlerinden Muhammed b. Boğa'yı Vâsıt'a gönderdi. Emîr Muhammed, Sâdaka'nın oradaki nâibini şehir dışı edip halka eman verdi. Şehirde soyguna girişilmedi, fakat Sadaka'ya bağlı diğer bazı bölgelerde korkunç yağmalar yapıldı. Bunun üzerine Sadaka amcazadesi Sâbit b. Sultan'ı bu yağmaya mani olmak için gönderdi. Muhammed b. Boğa ordusundan bir birliği yüksek bir tepeye yerleştirmişti. Sâbit ve askeri hücuma geçtiyse de ok yağmurundan yaklaşamadı ve adamları yaralı bir vaziyette geri çekildiler. Türkler kaçanları takip edip bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir ettiler. Türklerden bir grup ise Sâbit'in adamları ile beraber Vâsıt'ı yağmaladılar. Muhammed b. Boğa bunu haber alınca derhal bölgeye intikal etmiş yağmacılığa mani olmuştur. Sultan Muhammed Tapar 501 Cemâziyülevvel sonlarında (Ocak 1108) Vâsıt'ı Aksungur el-Porsukî'ye ikta etti. [28]

2 Cemâziyülâhir 501/18 Ocak 1108 tarihinde Bağdad'dan çıkan Sultan Muhammed Tapar halifenin ricasıyla Za'ferâniyye de durduruldu. Halife başkâtip Ali b. Tarrâd ile Cemâlü'd-Devle'yi Sadaka'ya gönderdi ve Sultan Muhammed Tapar'a itaat etmesini emretti. Sadaka özür diledi ve "Ben Sultan'a ne muhalefet ettim, ne de beldelerimde adına okunmakta olan hutbeyi kestim" dedi. Sonra da oğlu Dübeys'i bir sefaret heyeti ile Sultan'a göndermeye karar verdi. İki taraf arasında anlaşmaya doğru

[28] İbnü'l-Esîr, X, s.442-444.

mühim bir adım atılmışken Sadaka ve Sultan'ın askerlerinin savaşa girdiği haberi geldi. Elçiler böyle bir şeyin olamayacağını söyleyip haberi yalanladılarsa da Sadaka oğlunu göndermeye cesaret edemedi ve durumu da halifeye arzetti. Sulha engel olan bu olay şöyle cereyan etmişti: Sultan Muhammed Tapar'ın askerlerinden bir kısmı müzakerelerin müsbet sonuç vereceğini anlayınca anlaşma öncesinde yeni bir yağma yapalım diye düşündüler. Sultan'dan habersiz olarak Sadaka'nın beldesine saldırdılar fakat perişan olarak geri dönmek zorunda kaldılar. Antakya Emîri Yağısıyan'ın oğlu Muhammed de bu yağma akınında hayatını kaybetmişti.[29] Bu olay dolayısıyla Araplar gururlanıp kahramanlık taslarken Türkler de büyük bir üzüntü içindeydi.[30] Halife, Sadaka'ya tekrar itaat etmesini emreden bir mektup yazdı. Fakat o aynı cevabı tekrarlamaktan başka bir şey yapmadı.

Halife, Nakîbu'n-Nukabâ Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî ile Ebû Sa'îd el-Herevî'yi Sadaka'ya gönderdi. Bu elçiler önce Sultan Muhammed Tapar'a uğradılar ve Sadaka'nın yakınları için eman-nâme aldılar. Onlar sonra da Sadaka'ya gittiler: "Sultan'ın gönlü ancak esirlerin serbest bırakılıp alınanların iadesiyle düzelecektir" dediler. Sadaka bunu önce kabul etti, fakat sonra Sultan'ın, hatalarından dolayı kendisini bağışlamamasından korktuğunu söyledi ve "Eğer Sultan beni ve bana sığınanları affeder, Sürhab b. Keyhüsrev'i iktaına iade eder, Muhammed b. Boğa'nın yağmaladığı şeyleri geri verirse, halifenin vezirine de aramızda kararlaştırılanlara bağlı kalacağına dair yemin ederse işte o zaman Sultan'ın hizmetine girerim" dedi. Sadaka bu sözlerinde ısrar edince silâhların hakemliğine baş vurmaktan başka çare kalmadı. Sultan Muhammed Tapar Bağdad'a geldiğinde yanındaki askerlerinin azlığı sebebiyle hemen savaşa girmek istemiyordu. Ancak Mevdûd ve diğer bazı emîrleri savaşa girmekte ısrar ettiler.[31] Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar 8 Recep 501/22 Şubat 1108'de Za'ferâniyye'den hareket etti. Sadaka da askerlerine: "Savaşa hazır olun" emrini verdi. Bu sırada Sadaka'nın amcazâdesi Sâbit kıskançlığından dolayı Sadaka'dan ayrılıp Sultan'a sığındı. Muhammed Tapar ona ikramda bulunarak iktalar vadetti. Porsuk oğulları ve Kâkeveyh hanedanından 'Alâ'ü'd-Devle b. Ebû Kâlicâr'ın askerleri de Sultan'a katılmıştı. Sultan

[29] Azerbaycan Emîri olan Muhammed bu sırada 20 yaşlarındaydı. Ulema dostu olan bu emîr Azerbaycan'da pek çok medrese yaptırmıştı (İbnü'l-Esîr, X, s.445).

[30] İbnü'l-Esîr, X, s.444-445.

[31] Hüseynî, s.80, trc. s.55 vd.

Muhammed Tapar'ın askeri Dicle'yi geçti ve 19 Receb 501/3-4 Mart 1108 öğleden sonra[32] iki ordu Hille-Vâsıt arasındaki Nu'mâniyye'de[33] savaşa girdi. Sultan Muhammed Tapar ordusunun sevk ve idaresinde emîr Mevdûd'a güveniyordu.[34] Sadaka'nın ordusunda[35] sağ cenahta oğlu Dübeys ve Hafâce'den Sa'îd b. Hamîd ile Kürtler yer alıyordu. Bunların karşısında Sultan Muhammed Tapar'ın ordusunda ise Porsuk oğulları vardı. Sol cenahta Sadaka'nın diğer oğlu Bedrân ve Abâde kabilesi yer alıyordu. Sultan Muhammed Tapar tarafında ise Merâğa emîri Ahmedîl ve diğer bazı emîrlere bağlı birlikler bulunuyordu. Merkezde ise Sadaka, Sürhab b. Bedr, Ebu'l-Mekârim Hammâd b. Ebü'l-Cebr vardı.[36] Savaşta rüzgâr da Sultan'ın ordusuna yardım etti. Türkler her atışta isabetli 10.000 ok yağdırıyordu. Bu yüzden de Sadaka'nın askerleri hücumda pek başarılı olamıyordu. Abâde ve Hafâce, Sadaka'nın "böl ve hükmet" siyasetinden büyük zarar görmüş olduklarından dolayı savaş alanında ona ihanet ettiler ve bir kenara çekildiler.[37] Sadaka savaşı kızıştırmak için "Ey Huzeyme oğulları, Ey Nâşire, Ey Avf oğulları" diye bağırıyor ve onların kabile asabiyyetinden istifade etmek istiyordu. Ayrıca Kürt kabilelerine de gösterecekleri cesarete göre vaadlerde bulunuyordu. "Biz meliklerin tâcıyız, arap melikleriyiz" diye seslenerek Arap kabilelerini teşci ediyordu. Muharebenin en şiddetli bir ânında sırtından yaralanan Sadaka, Bozkuş adlı bir köle tarafından yakalanıp atından düşürüldü. Sadaka kendisini tanıtıp merhamet dilediyse de köle onun başını uçurup Porsukî'ye getirdi. O da kesik başı Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi.[38]

[32] İbnü'l-Esîr, X, s.447. Sıbt'a göre (age. s.26) 6 Receb/20 Şubat 1108. Turan (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 89) bu hadisenin milâdi tarihini yanlış olarak 1109 gösterir.

[33] İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s.182 vd.

[34] İbnü'l-Kalânisî, s.159.

[35] Hüseynî (s.80, trc. s.55) Sadaka'nın Türk, Kürt ve Deylemlilerden 20 bin kadar süvari topladığını, Sultanın yanında ise ancak 1000 kölesinin olduğunu söylerse de diğer kaynakların teyid etmediği bu bilgileri biraz şüpheyle karşıladığımızı ve mübalağalı gördüğümüzü belirtmeliyiz.

[36] İbnü'l-Cevzî, IX, s.156; Sıbt, s.26.

[37] İbnü'l-Kalânisî, s.159; İbnü'l-Cevzî, IX, s.156; İbnü'l-Esîr, X, s.448.

[38] el-Azîmî, Cahen nşr. s.378; Bundârî, s.102, trc. s.103; İbnü'l-Kalânisî, s.159; İbnü'l-Cevzî, IX, s.155 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s.448; Hüseynî, s.56, 80, trc. s.55 vd.; İbn Hallikân, II, s.183; Ebu'l-Fidâ, II, s.234; İbn Kesîr, XII, s.169-170; İbn Tağrıberdî, V, s.196; Hândmîr, II, s.502; Semerkandî, *Çehar Makale*, Muhammed Kazvînî Haşiyeleri, s.64-65, Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.183 vd.; Bosworth. "The Iranian World, The Political and Dynastic History of Iran", *The Cambridge History of Iran*, V, s. 115; Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, s.122 vd.; Zettersteen, Sadaka b. Mansûr mad. *İA*. Râvendî (*Râhatu's-*

Bu savaşta Sadaka'nın 3.000 süvarisi öldürüldü. Esirler arasında oğlu Dübeys ve bu hadiseye sebep olanlardan Sürhab b. Keyhüsrev ile Sa'îd b. Hamîd de vardı. Sultan onun eman isteğine karşı: "Ben esirleri öldürmeyeceğime yemin ettim. Fakat bâtınî olduğun sabit olursa öldürürüm" dedi. Sadaka'nın diğer oğlu Bedrân Hille'ye kaçmayı başarmıştı. Bedran annesini ve hanımlarını Batîha valisi Mühezzib'in yanına gönderdi. Sultan Muhammed Tapar ertesi gün Hille'ye uğramadan Bağdad'a döndü. Sadaka'nın Batîha'da bulunan zevcesine eman verdi ve Bağdad'a getirilmesini emretti. Kendine sadık kalacağına dair teminat aldıktan sonra Dübeys'i de serbest bıraktı. Sultan, huzuruna gelen Sadaka'nın zevcesine: "Onu öldürmek istemezdim. Hattâ o nasıl halka ihsanda bulunuyorsa ben de ona öyle davranmak isterdim. Ama maalesef arzu ettiğimiz gibi olmadı"[39] diyerek teselli etti.

e. Sultan Muhammed Tapar ile Emîr Çökürmüş Mücadelesi:

Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul'daki görevinde bırakıldığını gördüğümüz Çökürmüş daha sonra, ona vadettiği hizmet ve mâlî yardımdan vazgeçince, Muhammed Tapar da onun elinde bulunan Musul ve yöresini daha önce Hûzistan ve Fars tarafındaki beldelere hakim olan Emîr Çavlı-Sakavu'ya ikta etti. Sultan onun kendisine karşı bağımsız davranmasını hiç affetmediği gibi onun Kılıç Arslan ile gizli bir anlaşma yapmış olmasından da şüpheleniyordu. Çavlı'nın Musul ve yöresine tayin olunmasıyla ilgili olaylar şu şekilde gelişmiştir: Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu tahtının yegâne hâkimi olunca Çavlı, yaptığı zulümlerden dolayı hesap vereceğini düşünerek Muhammed Tapar'dan korkmaya başladı. Sultan ona karşı Emîr Mevdûd b. Altuntekin'i gönderdi. Fakat o Mevdûd'a karşı gerekli savunma tedbirlerini aldı. Bu sebeple de 8 ay kadar süren muhasaradan hiç bir şey elde edemedi. Çavlı Sultan'a gönderdiği mektupta Mevdûd'a teslim olmayacağını, bir başkasını gönderirse huzura geleceğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar da Emîr

Sudûr, s.153, trc. s.156) Ayaz ile Sadaka'nın aynı savaşta öldürüldüğünü söylemekle yanılıyor. Sadaka öldürüldüğünde 59 yaşında olup 21 yıldır emîrdi. Güzel okur fakat yazamazdı. Cömert, halîm ve hayır severdi. Korkup kaçanların ilticagâhıydı. Halka iyi davranırdı. İffetli bir insan olup hayatı boyunca tek bir kadınla evli kalmıştı. Odalık da edinmemişti. (İbnü'l-Cevzî, IX, s.156; İbnü'l-Esîr, X, s.449; Sıbt, age. s.26). O, bütün bu hasletleri yanında İslâmî esasları bir kenara iter, ashaba sövmeyi güzel görürdü. Başına gelenler de bu kötü ve çirkin tabiatının bir sonucuydu (İbnü'l-Kalânisî, age. s.160).

[39] İbnü'l-Cevzî, IX, s.156-157; İbnü'l-Esîr, X, s.449; Ebu'l-Fidâ, II, s.234; Hândmîr, II, s.502.

âhur'u göndermiş, Çavlı da Isfahan'a gelerek Sultan'ın hizmetine girmişti. Bir süre sonra Sultan Muhammed Tapar, Musul, Diyarbekir ve el-Cezîre mıntıkasını ona ikta edip haçlılara karşı cihadla görevlendirdi (500/1106).[40]

Çökürmüş, Çavlı'nın Musul'a doğru yola çıktığını duyunca ona karşı asker toplamak üzere harekete geçti, dostlarına da haber gönderip yardım istedi. Erbil hakimi Ebu'l-Heycâ el-Kürdî cevabında çabuk davranırsa kendisiyle birlikte hareket edebileceğini, aksi halde Çavlı'ya katılmak zorunda kalacağını bildirdi. Çökürmüş bu tavsiyeyi yerinde bulup hemen yola koyuldu ve Erbil'e bağlı bir köyde Ebu'l-Heycâ'nın askerinin kendisine iltihakını sağladı.

Çavlı'nın yanında 1.000 kişilik, Çökürmüş'ün ise 2.000 kişilik süvari kuvveti vardı. Çökürmüş galip geleceğinden şüphe etmiyordu. Savaş başlayınca Çavlı, Çökürmüş'ün merkezde bulunan kuvvetlerine saldırdı ve onları perişan etti. Çökürmüş tek başına kaldı, felç olduğundan ata binemiyordu ve bir sedye içinde taşınıyordu. Nihayet esir düştü ve Çavlı'nın huzuruna götürüldü. Çavlı adamlarına bu mühim esirini iyi muhafaza etmelerini emretti.

Çökürmüş'ün esareti ve askerinin yenik düştüğü haberi Musul'a ulaşınca oğlu Zengî'yi onun yerine geçirdiler. Şehirde onun adına hutbe okuttular. Şehir a'yânı da ittifakla onu destekleme kararı aldı.[41] Kale muhafızı Guzoğlu, Çökürmüş'e ait mal ve atları askere dağıttı. Hille emiri Sadaka'ya, Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a ve Bağdad şahnesi Aksungur el-Porsukî'ye haber gönderip Çavlı'yı şehre sokmamak için kendisine yardımcı olmalarını istedi. Guzoğlu mektubunda mezkûr şahısların hepsine yardıma geldikleri takdirde şehri kendilerine teslim edeceğini bildiriyordu. Sadaka bu teklife icabet etmemiş ve Sultan Muhammed Tapar'a bağlı kalmayı uygun görmüştür.[42]

Çavlı yanındaki emîrlerle Musul'u muhasaraya başladı. Askerler Çökürmüş'ü her gün katır sırtında dolaştırıyorlar ve "Şehri teslim edin,

[40] İbnü'l-Esîr, X, s.422; Bar Hebraeus, II, s.345; Ebu'l-Fidâ, II, s.232; İbn Haldûn, V, s.37.

[41] İbnü'l-Esîr, X, s.423-4; Bar Hebraeus, II, s.345; Ebu'l-Fidâ, II, s.233; İbn Kesîr, XII, s.167; İbn Haldûn, V, s.37.

[42] İbnü'l-Esîr, X, s.424; *Süryanî Mihael Vekayinâmesi*, XV, IX, s.51; İbn Haldûn, V, s.37.

beni de bu durumdan kurtarın" diye nida ettiriyorlardı. Fakat Musullular bu sözleri hiç duymuyorlardı bile. Nihayet bir gün hapsedilmiş olduğu çukurdan Çökürmüş'ün ölüsü çıkarıldı. O, bu sırada 60 yaşlarında bulunuyordu.[43]

f. Muhammed Tapar ile Emir Çavlı Mücadelesi ve Emir Mevdûd'un Musul Valiliği:

Emîr Çavlı, Çökürmüş ve Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ı yendikten ve ölümlerine sebep olduktan sonra Sultan Muhammed Tapar'ın da müsaadesiyle birçok şehri istilâ ederek ikta sahalarını genişletmişti. Fakat Çavlı bütün bu şehirlerden Sultan'a hiçbir şey göndermiyordu. Muhammed Tapar Hille Emîri Sadaka b. Mezyed ile mücadele etmek üzere Bağdad'a geldiğinde Çavlı'ya haber gönderip askerleriyle kendisine yardıma gelmesini istedi. Birkaç defa da elçi göndermesine rağmen Çavlı Sultan'ın huzuruna gitmekten korktuğunu söyleyerek bu emirleri yerine getirmediği gibi Sadaka'ya gönderdiği bir mektupta Sultan'a karşı yapacağı herhangi bir harekâtta kendisiyle birlikte hareket edeceğini söylemek suretiyle onu isyana tahrik ve teşvik ediyordu.[44]

Çavlı'nın kendisine karşı küstahca bir tavır içine girdiğini gören Sultan Muhammed Tapar, Sadaka meselesini hallettikten sonra Porsuk oğullarına bağlı emîrlere, Sökmen el-Kutbî, Mevdûd b. Altuntekin, Aksungur el-Porsukî, Nasr b. Mühelhil ve Erbil hakimi Ebu'l-Heycâ'ya haber gönderip vecibelerini yerine getirmeyen ve Mezyedîlerle işbirliği yaparak isyankâr bir tavır takınan Çavlı'nın hakim olduğu Musul ve diğer şehirlere hücum edip ele geçirmelerini emretti.[45] Onlar da Sultan'ın emrine uyarak Musul'a doğru yola çıktılar. Çavlı, Çökürmüş'ün kuşatmalara karşı yaptırmış olduğu surları sağlamlaştırıp yükseltmiş, lüzumlu yiyecek, techizat ve malzemeyi de tedarik etmişti. Emîr Porsuk'un kızı olan karısını 1500 Türkmen süvarisiyle kalede bırakan Çavlı şehrin ileri gelenlerini de hapsettikten sonra gençlerden müteşekkil 20.000 kişilik bir kuvvetle şehir dışına çıktı ve köyleri yağmaladı. Beraberinde Urfa Kontu Baudouin de

[43] Urfalı Mateos, s.231; İbnü'l-Esîr, X, s.424; Bar Hebraeus, II, s.345; aynı müellif, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, s.345; Ebu'l-Fidâ, II, s.233; İbn Kesîr, XII, s.167. Süryanî Mihael (XV,IX, s.51) Çökürmüş'ün Çavlı'yı mağlub edip Bağdad'a götürdüğünü ve Çavlı'nın ancak onun ölümünden sonra Musul'a girdiğini söylerse de diğer kaynaklara ve hadisâtın seyrine uymamaktadır. Ayrıca bk. Runciman, II, s.108 vd.

[44] İbnü'l-Esîr, X, s.457.

[45] İbnü'l-Esîr, X, s.455-458; Bar Hebraeus, II, s.347; Ebu'l-Fidâ, II, s.234.

bulunduğu halde Musul'dan ayrılan Çavlı buradan o sırada İlgazi'ye ait olan Nusaybin'e gitti ve ona haber gönderip Sultan Muhammed Tapar'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti. Fakat İlgazi bu teklifi reddetti. Çavlı buradan önce Dârâ[46]'ya gitti. Daha sonra İlgazi ile birlikte Rahbe'ye doğru yola çıktılar. Ancak İlgazi bir yolunu bulup gizlice ondan ayrıldı. Çavlı ise Rahbe istikametinde yürüyüşüne devam etti, Mâkisin'e[47] gelince bazı şartlar muvacehesinde Baudouin'i serbest bıraktı.[48]

Öte yandan Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle yola çıkan ordu 501 yılı Ramazan ayında (14 Nisan-13 Mayıs 1108) tarihinde şehir önünde ordugâh kurdu. Çavlı'nın Musul'da bıraktığı karısı ise şehir halkına çok kötü davranıyor, ayrıca koyduğu ağır vergilerle de onları perişan ediyordu. Böylece halk 502 yılı muharrem sonlarına (Eylül 1108) kadar dıştan muhasara, içten de zulümle karşı karşıya kalmıştı. Sonunda işçilerden birisi Sultan Muhammed Tapar'ın adamlarından biriyle anlaştı. Herkes cuma namazında iken şehre giren askerler bir burca çıktılar ve kapıları kapatıp "Yaşasın büyük Sultan Gıyase'd-Dîn" diye bağırdılar.[49] Burçtaki askerleri öldürüp silâhlarını aldılar, bilâhare diğer bir burcu ele geçirdiler. Bir ara şiddetli çarpışmalar olduysa da, Sultan'ın askeri hücuma geçti ve arkadaşlarının bulunduğu bölümden içeri girip duruma hakim oldular. Sonra Mevdûd da şehre girdi ve halkı teskin edip huzur içinde evlerine ve işlerinin başına dönmelerini istedi.[50] Çavlı'nın karısı 8 gün kalede kaldıktan sonra Emîr Mevdûd'dan, kardeşi Porsuk b. Porsuk'a katılmak üzere izin ve kendine bir zarar gelmeyeceğine dair teminat aldıktan sonra kaleden ayrıldı.[51] Böylece Emîr Mevdûd Musul ve çevresinin yeni valisi oldu.

Çavlı'nın Fars Valiliğine Tayini:

Mevdûd'un Musul ve yöresine hakim olmasından sonra Tancred ve müttefiki Rıdvan karşısında da tutunamayan[52] Çavlı, el-Cezîre ve Suriye'de de kalamayacağını hatta canını bile koruyamayacağını anlayınca çareyi Sultan Muhammed Tapar'dan af dileyip itaat etmekte buldu. Çavlı,

[46] Dârâ: Mardin-Nusaybin arasında. Bk. Yâkût, II, s.418.

[47] Rahbe yakınlarında Habur şehirlerinden biri. Bk. Yâkut, V, s. 43.

[48] Bu konuda geniş bilgi için bk. Demirkent, 105 vdd.

[49] Bar Hebraeus, II, s.348.

[50] İbnü'l-Esîr, X, s.458 vd.; Sıbt, s.31.

[51] İbnü'l-Esîr, X, s.459; Bar Hebraeus, II, s.348.

[52] Bu konuda bk. Bölüm, Muhammed Tapar-Haçlılar.

Sultan Muhammed'in emîrlerinden Hüseyin b. Kutluğtekin'i çok sever ve ona sonsuz bir güven beslerdi. Onun tavassutunu umarak korku ve endişe içinde yola çıktı ve Sultan'ın Isfahan yakınlarındaki ordugâhına gelerek Emir Hüseyin'i buldu. O da Çavlı'yı Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna götürdü. Kefeni elinde olduğu halde huzura giren Çavlı, Bektaş b. Tekiş'i Sultan'a teslim etti ve onun affına nail oldu. Yeniden Sultan Muhammed Tapar'ın saflarına katılan Çavlı'yı bütün emîrler tebrik ettiler.[53]

Çavlı'nın bu hareketinden memnun olan Sultan Muhammed Tapar onu iki yaşındaki oğlu Çağrı'ya atabeg tayin ettiği gibi Fars vilâyetini de ona ikta ederek burada nizamın sağlanmasını ve fesad yuvalarının temizlenmesini emretti (502/1108-1109). Şehzade Çağrı ile birlikte Isfahan'dan hareket eden Çavlı, yolda bu iki yaşındaki çocuğa farsca "begirîd" (yakalayınız) demeyi öğretti. Bu emrin ilk talihsiz kurbanı da İklîl ve Surmak[54] şehirleriyle İstahr kalesi hakimi Emîr Buldacı oldu. Her şeyden habersiz olarak Şehzade'nin huzuruna giren Buldacı, onun anlamını bilmeden ezberlediği "begirîd" (yakalayınız) emriyle tevkîf edilip öldürüldü ve malları yağmalandı. Öte yandan Emîr Buldacı, Cehremî adlı vezirini İstahr kalesine nâib tayin etmişti. Fakat veziri bir süre sonra Buldacı'ya isyan ederek ailesini ve mallarını kale dışına atmıştı. Çavlı Fars'a gelinceye kadar da durum böyle devam etti. Çavlı burayı da ele geçirdi ve mallarını burada depo etti.[55]

Bu sırada Fars'da ikamet etmekte olan Şebânkâreliler de büyük bir yekûn tutmaktaydı. Başlarında da el-Hasan b. Mübâriz (Husrev) bulunuyordu. Çavlı ona da haber gönderip huzura çağırdı fakat Husrev, Buldacı'nın başına gelenlerden haberdar olduğu için: "Ben Sultanın mutî bir kölesiyim, fakat senin Buldacı ve diğerlerine yaptıklarını bildiğim için gelemeyeceğim" diye haber gönderdi.[56] Bunu duyan Çavlı Fars'da onunla birlikte kalmalarının imkânsız olduğunu anladı. Ağırlıklarını hayvanlara yükleyip Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna gidiyormuşcasına yola çıktı. Elçisi, Çavlı'nın İsfahan'a doğru gittiğini belirtince rahat bir nefes alan el-Hasan b. Mübâriz içki alemine daldı. Çavlı ise hemen geri dönüp sarhoş bir vaziyette uyumakta olan Husrev'in üzerine yürüdü. Kardeşi

[53] İbnü'l-Esîr, X, s.466; Bar Hebraeus, II, s.349. Ebu'l-Fidâ, II, s.234.

[54] İsfahan-Şiraz yolu üzerindeki Abadih şehrine bağlı yerlerdir. Bk. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s.10, n.1; Strange, *The lands of Eastern Caliphate*, s.282.

[55] İbnü'l-Esîr, X, s.517; İbn Haldûn, V, s.43-44; Merçil, *Fars Atabegleri*, s.10.

[56] İbnü'l-Esîr, X, s.517.

Fazlun sayesinde ölümden kurtulan el-Hasan b. Mübariz süratle bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldı. Çavlı onun ağırlıklarını yağmalamış, pek çok sayıda taraftarını da öldürmüştür. Adamları dağılan el-Hasan b. Mübâriz iki dağ arasındaki müstahkem bir kale olan İg (İc)'e sığınmıştır.[57]

Çavlı Fesâ şehrini teslim aldıktan sonra Cehrem ve Fars şehirlerini yağmaladı. Husrev'i sığındığı kalede bir müddet muhasara edip sıkıştırdı. Fakat kale uzun sürecek bir kuşatmaya dayanabilecek kadar müstahkemdi, gerekli erzak da stok edilmişti. Muhasaranın uzaması üzerine Çavlı, el Hasan b. Mübariz ile anlaşma yapmayı da diğer Fars şehirleri ile uğraşmayı tercih etti. Bu düşünce ile Şiraz'a döndü. Sonra Kâzrûn'u ele geçirdi ve reisleri Ebû Sa'd Muhammed b. Mama'yı kış-yaz demeyip iki yıl süreyle muhasara etti. Çavlı'nın, sulh teklifiyle gönderdiği elçi öldürüldü. Ebû Sa'd, erzakının bitmesi üzerine eman dilemek zorunda kaldı. Çavlı da kabul edip kaleyi teslim aldı. Ebû Sa'd'e yaptıklarına karşılık olarak işkence edildi. O da bir yolunu bulup kaçmayı başarınca oğullarını yakaladı. Bir süre sonra arkasından gönderdiği adamlarla onu da yakalattı ve huzuruna getirip katletti.[58]

Şebankâre şubelerinden biri de Şekânîler'di. Bunlar Fars'ın sahil bölgesindeki dağlarda ikamet ediyor ve yol kesiyorlardı. Çavlı reislerini öldürmek sureti ile onları da itaat altına aldı. Daha sonra onların Fîrûzâbâd'a hakim olan Mes'ûdî şubesinin hakimiyetine de son verdi.[59]

Çavlı bir süre sonra da İbrahim b. Mama'nın hâkimiyeti altındaki Dârâbcird'e[60] yürüdü. İbrahim korkusundan sıhren akrabası olduğu Kirman hâkimi Arslanşah b. Kirmanşah'a sığındı. Birlikte olursak Çavlı bize hiç bir şey yapamaz diyerek ondan yardım istedi. Çavlı Dârâbcird'in 3 fersah doğusundaki Teng-i Renbe kalesini muhasara etti. Fakat burası kuvvet yoluyla alınamayacak kadar sağlam bir kale olup Dârâbcird halkı bir istilâ karşısında buraya sığınıyordu. Çavlı, kalenin alınamayacağını anlayarak plânını değiştirdi. Kirman'a doğru asıl maksadını kamufle eden bir yolculuğa çıktı. Fakat bir süre sonra geri döndü. Halk yeniden Kirman'a gelen bu orduyu Kirman hâkimi Arslanşah'ın yardımcı kuvvetleri

[57] Fesâ şehrinin kuzey-doğusundaki İstahbânât'ın 4 fersah doğusunda (Bk. Merçil, *age.*, s.11, n.3).

[58] İbnü'l-Esîr, X, s.518; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme, s.167; Merçil, age., s.12.*

[59] Buchner, V.F., Şebankâre mad. *İA.* Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s.12.

[60] Fars'ta bir şehir. Bk. Yâkut, II, s.446.

zannederek sevinçle karşıladılar, geçide girmesine engel olmadılar. Hileyle böyle bir imkânı elde eden Çavlı Dârâbcird halkını kılıçtan geçirtti, mallarını yağmalattı ve Şiraz'a döndü (506/1112-1113).[61]

Çavlı, Hüsrev'e gönderdiği mektupta Kirman üzerine bir sefer yapacağına bildirdi ve kendisine itaatini istedi. O da bulunduğu İg kalesinden inerek Çavlı'ya katıldı. Çavlı, Şiraz kadısı Ebû Tâhir Abdullah b. Ebû Tahir'i Kirman meliki Arslanşah'a gönderdi ve Şebankâre emîrlerinin Sultan Muhammed Tapar'ın tebaası olduğunu belirterek iade edilmesini istedi. Eğer bu taleb kabul edilirse seferden vazgeçeceğini bildiriyordu. Arslanşah ise kendisine iltica eden bu şahısların bağışlanmalarını istiyordu. Elçi Çavlı'ya bu haberi getirdiğinde Çavlı ona ihsanlarda bulunarak gönlünü almış ve elçiyi kendi tarafına kazanmıştı. Çavlı onunla yaptığı müzakerelerde Sircan'da bulunan veziri komutasındaki ordunun beldelerine dönmek üzere dağılmasını kararlaştırmıştı. Elçi dönüşünde bunu da başardı. Çavlı, ordunun dağılmasıyla boşalan Kirman-Fars hududundaki Furg kalesini muhasara etti. Arslanşah ordunun dönüşüne elçinin sebep olduğunu anladı. Elçi, mahkeme huzuruna çıkarıldı. Fakat o, kendisine isnat edilen bu suçu kabul etmedi. Elçiyle görevli bulunan ve Çavlı'ya yeni haberleri iletmekle görevli olan ferrâştan şüphelenen vezir gerçeği öğrendi. Her ikisi de asılmak suretiyle idam edildi Arslanşah 6.000 kişilik bir süvari birliğini de derhal Çavlı üzerine sevketti. Fars ve Kirman mıntıkası hakimi Mûsâ, Arslanşah'ın ordusunu işlek olmayan bir yoldan dağlar ve geçitlerden götürerek Çavlının tedbirlerini boşa çıkardı. Çavlı da emirlerinden birini Kirman ordusunun durumunu öğrenmek maksadıyla yola çıkarmıştı. Emîr, işlek yolu takip ettiği için kimseyi göremedi. Geri geldiğinde Çavlı'ya: "Kirman askeri, çok az olduğundan bizden korkup geri dönmüşler" dedi. Çavlı da sevinip içkiye daldı. Geceleyin yetişen Kirman askeri ani bir baskınla Çavlı'nın askerinin çoğunu kılıçtan geçirdi. Çavlı'nın yanında bulunan el-Hasan b. Mübâriz ve Fadlaveyh b. Ebû Sa'd de adamlarıyla onun peşinden gittiler. Fakat Çavlı onlardan emîn olmadığını ifade edince onlar: "Bizden sana zarar gelmez" diye haber gönderdiler. Böylece güven verdikleri Emîr Çavlı ile birlikte Fesâ şehrine vardılar. Arslanşah esirleri serbest bıraktığı gibi ihtiyaçları olan teçhizatı da sağladı (Şevval 508/28 Şubat-28 Mart 1115).

[61] İbnü'l-Esîr, X, s.519; Ayrıca bk. Merçil, *age.* s.12 vd.

Çavlı, bu mağlûbiyetin intikamını almak için plânlar hazırlarken 9 yaşındaki[62] şehzade Çağrı Zilhicce 509/16 Nisan-15 Mayıs 1116 tarihinde öldü.[63]

Bu arada Arslanşah Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a baş vurarak Çavlı'nın Kirman'a hücum etmesinin önlenmesini istedi. Sultan Muhammed Tapar bu konuda Çavlı'nın rızası alınmadan ve Furg kalesi teslim edilmeden hiçbir şey yapılamıyacağını bildirdi. Elçi Rebiülevvel 510/14 Temmuz-13 Ağustos 1116)'da geri döndü. Bir süre sonra da Çavlı ölünce[64] bu kritik dönemde meseleyle bizzat uğraşmak zorunda kalan Sultan Muhammed Tapar, Arslanşah'ın Fars'ı istilâ etmesinden korkarak İsfahan'a döndü. Atabeg Çavlı'nın ölümünden sonra Fars valiliğine Atabeg Karaca es-Sâkî getirildi.[65] Çavlı Fars'da bulunduğu zaman zarfında bölgede nizamı sağladığı gibi su kanalları açtırmak ve su bendleri yapmak suretiyle ziraatın gelişmesine çalışmış, imar faaliyetlerinde de bulunmuştur.[66]

[62] İbnü'l-Esîr, Çağrı'nın Fars'a gönderildiğinde 2 yaşında olduğunu belirtiyor (X, s.517). Buna göre ölümünde 9 yaşında olması gerekir. Krş. Merçil, *age.* s.14.

[63] İbnü'l-Esîr, X, s.521; İbn Haldûn, V, s.45.

[64] İbnü'l-Esîr, X, s.521; İbnü'l-Cevzî, IX, s.185; Ebu'l-Fidâ, II, s.240. Bir rivayete göre Atabeg Çavlı Şebankâre ile yaptığı bir mücadele sırasında ölmüştür. Bk. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s.14 vd.

[65] İbnü'l-Esîr, X, s.521. *Zübdetü'n-Nusra*, s.121,123,125, trc.118-121)'da Atabeg Çavlı'nın ölümünden sonra Fars valiliğine Emîr Kaysar'ın tayin edildiği belirtilir. Ayrıca bk. Merçil, *age.* s.15.

[66] Merçil, *age.* s.15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE ANADOLU VE KILIÇ ARSLAN İLE MÜCADELE

Muhammed Tapar Devrinde Anadolu ve Kılıç Arslan ile Mücadele

Muhammed Tapar devrinde Anadolu'nun kudretli iki devleti Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler idi. 1100 yılı Ağustos ayında Malatya yakınlarında esir alınan Antakya Princepsi Bohemund'un[1] 100.000 dinarlık fidye[2] karşılığında serbest bırakılışına kadar, gayet müsbet ilişkiler içinde olduklarını ve haçlılara karşı birlikte başarılı mücadeleler verdiklerini gördüğümüz Kılıç Arslan ile Danişmend Gazi bu mühim esirin serbest bırakılmasıyla alâkalı bir meselede anlaşamayınca aralarındaki dostluk ve dayanışma, rekabet ve düşmanlığa dönüştü. Danişmend Gazi'nin Bohemund'u 100.000 dinar fidye mukabilinde serbest bırakacağını öğrenen Kılıç Arslan hem Anadolu Sultanı ve hem de müttefiki olması dolayısıyla bu fidyenin yarısının kendisine verilmesini istedi. Danişmend Gazi bu teklifi reddedince Kılıç Arslan 496/1103 tarihinde[3] onun üzerine yürüdü ve mağlub etti. Ertesi yıl da Danişmend Gazi vefat etti.[4] Danişmend Gazi'nin 1103 tarihinde elegeçirdiği Malatya'yı iki ay kadar muhasara eden Kılıç Arslan 2 Eylül 1106'da Danişmend Gazi'nin oğlu Yağısıyan'dan şehri teslim aldı.[5] Böylece Anadolu'nun bu kuvvetli Türk Beyliği'nin nüfuzu-

[1] Bohemund'un esaretiyle ilgili olarak bk. Fulcherius, trc. Mc.Ginty, s.81; Albertus, VII, s.27-29, 524-526, trc. Hefele, II, s.26-29'dan naklen Demirkent, s.63; Turan, Kılıç Arslan mad. *İA.*; Yinanç, Danişmendliler mad. *İA.*

[2] İbnü'l-Esîr, X, s.345; Süryani Mihael, XV,VIII, s.48; Turan, Kılıç Arslan I.mad. *İA.*

[3] İbnü'l-Kalânisî, s.143. Köymen (*Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.140) ve Yinanç (Danişmendliler mad. *İA.*) bu tarihi 1104 olarak gösterirlerse de İbnü'l-Kalânisî'ye göre (s.153) h.496 yılı zilkade ayında (5 Eylül-4 Ekim 1103) vaki olan bu hadiseyi muhtemelen mîlâdi tarihe yanlış çevirmişlerdir. Ayrıca krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.107.

[4] Urfalı Mateos (s.225) onun ölümünü 553 Ermeni yılı (23 Şubat 1104-21 Şubat 1105) vukuatı içinde zikreder. Ayrıca bk. Vardan, *Türk Fütûhatı Tarihi, Tarih Semineri Dergisi*, I., s.189; Turan, Kılıç Arslan I mad. *İA.*; Yinanç, Danişmendliler mad. *İA.*

[5] Bar Hebraeus, II, s.345; Süryanî Mihael, XV,IX, s. 51; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.107; Yinanç, Danişmendliler mad. *İA.*; Honigmann, Malatya mad. *İA.*; Tu-

nu kıran Sultan kılıç Arslan, Arslan Yabgu oğullarıyla Mikâil oğulları arasındaki ezelî rekabeti yeniden alevlendirerek doğu seferine çıktı.[6] Kılıç Arslan doğuya yapacağı bu seferden önce batıdan gelecek muhtemel tehlikeleri önlemek için de Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile haçlılara karşı ittifak yaptı. Hatta Antakya Princepsi Bohemund'a karşı ona yardımcı kuvvetler gönderdi.[7] Kılıç Arslan Malatya'yı aldıktan sonra çıktığı bu sefer sırasında önce Urfa'yı muhasara etti ve daha sonra Çökürmüş'ün adamlarının daveti üzerine Harran'a giderek şehri teslim aldı. Ancak daha sonra hastalandı ve adamlarını Harran'da bırakıp Malatya'ya geri döndü.[8] Kılıç Arslan'ın Urfa önlerine gelip şehri bir süre kuşatması İslâm dünyasında büyük bir sevinç uyandırdığı gibi Diyarbekir bölgesinin bütün emîrleri de onu metbu tanıdı ve birlikte Musul seferine katıldılar. Bunlar arasında Âmid emîri İnal oğullarından İbrahim, Siirt emîri Kızıl Arslan, Artukoğlu İlgazi, Harput emîri Çubukoğlu Mehmed, Hani emîri Şahruh, Erzen emîri Togan Arslan'ı sayabiliriz.[9]

Öte yandan Çökürmüş'ün esareti üzerine Musul ileri gelenlerinin Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a, Hille Arap emîri Seyfü'd-Devle Sadaka'ya ve Bağdad Şahnesi Aksungur el-Porsukî'ye haber gönderip şehri teslim almak üzere derhal Musul'a gelmelerini istediklerini daha önce zikretmiştik. Bu sırada Malatya'da bulunan Sultan Kılıç Arslan bu teklifi kabul edip ordusu ile Musul istikametinde harekete geçti. Kılıç Arslan Nusaybin'e ulaşınca Çavlı Musul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Bağdad şahnesi de aynı şekilde yola çıkmış, fakat Çavlı'nın Musul'u terketmesin-

---

ran, Kılıç Arslan I., mad. *İA*., Runciman (II, s.108) ise Kılıç Arslan'ın şehri Sungur'dan teslim aldığını söyler. Yinanç (Danişmendliler mad. *IA*) da bunu ikinci bir rivayet olarak zikreder.

[6] Cahen, *Pre Ottoman Turkey*, trc. Yıldız Moran, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s.100; Turan, Kılıç Arslan I., mad. *İA*. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîler üzerine bir sefer tertip ettiği sırada onların Kılıç Arslan'ın Bağdad'ı işgal ettiğine dair haberler çıkarmaları ve Muhammed Tapar'ın da bu haberler üzerine Bâtınîler üzerine yapacağı seferi tehir etmesi onun Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu tahtına göz diktiğini sezdiğine işaret sayılabilir (bk. İbnü'l-Esîr, X, s.431).

[7] Turan, Kılıç Arslan I., mad. *İA*.; Cahen *age*. s.100.

[8] İbnü'l-Kalânisî, s.150; Urfalı Mateos, s.231; Runciman, II, s.110; Demirkent, s.103.

[9] İbnü'l-Azrak, s.272; Süryani Mihael, XV, IX, s.52; Yinanç, Diyarbekir mad. *İA*.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 220; aynı müellif, Kılıç Arslan., mad. *İA*.; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s.88'de Kılıç Arslan'a itaat arzettiğini belirttiği Erzen Emîri Togan Arslan'ı s.112'de Sultan Muhammed Tapar'a bağlı kalan emîrler arasında zikretmekle çelişkiye düşer.

den sonra şehre gelen Aksungur'a kimse iltifat etmeyince, O da geri dönmek zorunda kalmıştı.

Kılıç Arslan bir süre Nusaybin'de kaldı ve ordusuna bir hayli iltihaklar oluncaya kadar orada bekledi. Çavlı onun yaklaşması üzerine [Musul'a girmeden] Sincar'a gitti. Artuk oğlu İlgazi ve Çökürmüş'ün adamlarından bir grup da ona katılınca 4.000 kişilik bir süvari kuvvetine sahip oldu. Bu sırada Rıdvan'dan aldığı bir mektupta haçlılara karşı cihad için Suriye'ye davet ediliyordu. Öte yandan Musul halkı ve Çökürmüş'ün askeri Nusaybin'de bulunan Kılıç Arslan'dan kendilerine dokunmayacağına dair yemin etmesini istediler. O da kendine bağlı kalacaklarına dair onlardan yemin aldı. Sonra hep birlikte Musul üzerine yürüdüler ve Kılıç Arslan 25 Receb 500/22 Mart 1107 tarihinde şehre hâkim oldu. Çökürmüş'ün oğlu ve adamları onu merasimle karşıladılar. Kılıç Arslan da onlara hil'at giydirdi. Musul'da tahta oturan Kılıç Arslan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına çevirdi.[10] Askere ve halka çok iyi davrandı. Kaleyi Guzoğlu'ndan teslim alan Kılıç Arslan halka ağır gelen yeni bazı vergileri kaldırdı, fitne ve fesat yaratan jurnalciliğe set çekti. "Her kim jurnale yönelirse öldürürüm" diye ferman çıkardı. Şehre kendi memurlarını da tayin ederek Musul'u tamamen kontrolü altına aldı.[11]

Kılıç Arslan Nusaybin'e geldiği sırada Musul'dan ayrılan Çavlı, İlgazî ile birlikte Sincar'a sonra da Rahbe önüne gelmişti. Haleb Meliki Rıdvan bu sırada Emîr Çavlı'ya bir mektup göndererek haçlılara karşı iş birliği teklif etti. Çavlı da Rıdvan'a ulaklar göndererek Musul'a yeniden hakim olabilmesi için kendisine askerî yardımda bulunmasını bu tahakkuk ettikten sonra Haleb'i tehdid etmekte olan haçlılara karşı birlikte hareket edebileceğini bildirdi.[12] Bu şartlarla yapılacak bir anlaşmayı kabul eden Rıdvan, Antakya hakimi Tancred ile sulh yaptıktan sonra[13] derhal askerleriyle birlikte ona katıldı. Çavlı ise Receb 500/26 Şubat-17 Mart 1107'den 24 Ramazan 500/19 Mayıs 1107 tarihine kadar Rahbe'yi muhasara etti. Şehir Benû Şeybân'dan Muhammed b. Sebbak'ın emrindeydi. Çavlı Rıd-

[10] İbnü'l-Esîr, X, s.426; Bar Hebraeus, II, s.345-346; İbn Haldûn, V, s.37; İbnü'l-Verdî, II, s.18.

[11] İbnü'l-Esîr, X, s.426-427; Bar Hebraeus, II, s.345; Ebu'l-Fidâ, II, s.233. Krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.108-109.

[12] İbnü'l-Esîr, X, s.428-429.

[13] İbnü'l-Kalânisî, s.157.

van'la anlaştıktan sonra Rahbe'yi daha fazla sıkıştırdı. Bunun üzerine burçlardan birindeki halk Çavlı'ya haber gönderip hayatlarını teminat altına aldıktan sonra bulundukları burçlardan gece yarısı Çavlı'nın adamlarını yukarı çıkardılar. Çavlı 24 Ramazan 500/19 Mayıs 1107'de Rahbe'ye girmeyi başardı ve şehri yağmalattı. Rahbe hakimi Muhammed b. Sebbâk eş-Şeybânî de ona itaat etmek zorunda kaldı.[14]

Musul'daki işlerini ikmal eden Sultan Kılıç Arslan, bir miktar asker, Bozmış ve diğer bazı emîrlerle 14 yaşındaki[15] oğlu Melikşah (Şahinşah)'ı annesiyle birlikte burada bırakıp, Çavlı ile savaşmak üzere 4.000 kişilik süvâri birliğiyle yola çıktı.[16] Çavlı'nın güçlü bir orduya sahip olduğu duyulunca bazıları ayrılmayı düşündüler. Buna ilk teşebbüs eden İnaloğlu İbrahim oldu.[17] Çadırlarını ve ağırlıklarını bırakıp beldesine döndü. Bir süre sonra diğer emîrler de aynı yola başvurdu.[18]

Bu durum karşısında Kılıç Arslan İmparator Aleksios Kommenos'a yardım için gönderdiği birliklerini geri çağırmak zorunda kaldı. Habur'a geldiğinde yanında 5.000 süvarisi vardı. Çavlı'nın ise 4.000 süvarisi mevcuttu. Haleb Meliki Rıdvan ve askerlerinden bir topluluk da Emîr Çavlı'yı takviye ediyordu. Çavlı, Sultan Kılıç Arslan'a bağlı birliklerin birer birer dağılıp gittiklerini görünce yeni birlikleri gelmeden hemen hücuma geçmeyi düşündü. 9 Şevval 500/ 3 Haziran 1107 tarihinde başlayan[19] savaşta Kılıç Arslan harikülâde bir cesaret göstermiş ve Büyük Selçuklu kuvvetleri

[14] İbnü'l-Esîr, X, s.428; ayrıca bk. Sevim, "Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan", *SAD*, II, s.49 vd.

[15] İbnü'l-Esîr, X, s.429. Bar Hebraeus'a göre (*age*, II, s.346) 11 yaşında idi. Krş. Turan, *age.*, s.109.

[16] İbnü'l-Esîr, X, 429; Bar Hebraeus, II, s.346. Sıbt'a göre (RHC Or. III/2, s.533) Mesûd'u Musul'da bıraktı.

[17] Sevim, agm. s.50'de bu emîri İnaloğlu Mehmed Bey olarak gösterir. Halbuki İbnü'l-Esîr (X, s.429)'de İbrahim b. Yınal olarak zikredildiği gibi tedkiklerde de (meselâ bk. *Düvel-i İslâmiyye*, s.266-267 ve Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.277'de İbrahim b. İnal olarak geçer.

[18] İbnü'l-Esîr, X, s.429; İbn Haldûn, V, s.38.

[19] İbnü'l-Kalânisî, s.157. İbnü'l-Esîr (X, s.429) bu tarihi 20 Zilkade 500/13 Temmuz 1107 olarak gösterirse de biraz geç görünüyor. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi 22 Mart 1107 tarihinde Musul'a giren Kılıç Arslan buradaki işlerini yoluna koyduktan sonra Emîr Çavlı ile savaşmak üzere hareket etmişti. İbnü'l-Kalânisî (s.157) hadisenin Perşembe günü vuku bulduğunu söyler. Ancak 9 Şevval perşembe değil Pazar'a rastlıyor. Muhtemelen dokuzdan sonra on kelimesi müstensih hatası olarak unutulmuştur. Zira 19 Şevval Perşembe gününe müsadiftir, el-Azîmî (Cahen nşr. s.375) Kılıç Arslan'ın mağlub olduğu bu hadiseyi 496/1102-1103; İbnü'l-Azrak (s.273) ise 499/1105-1106 olarak gösterirlerse de yanlıştır.

üzerine bizzat kendisi yürümüştür. O, Çavlı'nın sancaktarına vurup kolunu kesmiş, hatta Emîr Çavlı'ya yetişip kılıç sallamış fakat zırhlı olduğu için bir zarar verememişti. Bu sırada Çavlı'nın ordusu karşı taarruza geçip Kılıç Arslan'ın ordusunu hezimete uğrattı, ağırlıklarını yağmaladı. Kılıç Arslan ordusunun hezimete uğradığını görünce kendisine karşı saltanat davasına giriştiği Sultan Muhammed Tapar'ın eline esir düşmekten korktu ve onlara ok yağdırarak atını Habur nehrine sürdü. Atı ve kendisi zırhlı olduğundan, arkadan da devamlı olarak ok yağdırıldığından nehri geçemeyip boğuldu. Cesedi bir kaç gün sonra bulundu ve Habur köylerinden Şemsaniyye'de[20] defnedildi.[21] Tabutu bilâhere Meyyâfârikîn (Silvan)'e nakledildi. Meyyâfârikîn valisi burada ona Kubbetu's-Sultân adıyla meşhur olan bir türbe yaptırdı.[22]

Emîr Çavlı Sakavu, Kılıç Arslan karşısında kazandığı bu zaferden sonra doğruca Musul'a yürüdü. Halk hiçbir mukavemet göstermeden kapıları açtı. Kılıç Arslan'ın burada bıraktığı adamlarından da hiç kimse Çavlı'ya karşı koymaya cesaret edemedi. Şehre tam anlamıyla hakim olan Çavlı hutbeyi yeniden Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okutmaya başladı. Kılıç Arslan'ın bir miktar askerle Musul'da bıraktığı oğlu Şahinşah (Melikşah)'ı da İsfahan'a Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderdi. Emîr Bozmış, Sultan'ın en küçük oğlu Tuğrul Arslan ile annesi Ayşe Hatun'u alıp Malatya'ya götürdü. Çavlı daha sonra buradan Cezire-i İbn Ömer'e[23] hareket etti. Habeşî b. Çökürmüş ve babasının meklûklerinden Guzoğlu'nun hakimiyetindeki şehri bir süre muhasara ettikten sonra sulh yoluyla aldı.[24]

[20] İbnü'l-Esîr, X, s.430; Bar Hebraeus, II, s.346.

[21] İbnü'l-Kalânisî, s.156-158; Urfalı Mateos, s.231; İbnü'l-Azrak, s.273; İbnü'l-Esîr, X, s.430; Bar Hebraeus, II, s.345 vd.; Krş. Turan, Kılıç Arslan I mad. *İA.*, aynı müellif *Selçuklular Tarihi*, 181 vd., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.107 vd., Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 111 vd., Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.100; Demirkent, 103 vd.; Runciman, II, s.110 vd.

[22] İbnü'l-Esîr (X, s.429) ve Bar Hebraeus (II, s.349) Kılıç Arslan'ın Çavlı tarafından Muhammed Tapar'ın yanına İsfahan'a gönderilen oğlunun Melikşah olduğunu söylerken Sıbt (RHC Or III/2, s.533 vd.) Mesûd olduğunu belirtiyor. Muhtemelen her ikisi de şark seferine babaları Sultan Kılıç Arslan ile birlikte bulunuyorlardı. Kaynaklardaki farklılık da sanırız buradan doğmaktadır. Krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.149 n.2.

[23] Bugünkü Cizre. Dicle'nin batı kıyısında Mardin ilimize bağlı bir ilçe merkezi. Geniş bilgi için bk. Hartmann, M., Cezirei İbn Ömer mad. *İA.*

[24] İbnü'l-Esîr, X, s.430; Sıbt, 18,22.

Türk-İslâm tarihi için büyük bir istikbal vaadeden Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın genç yaşta ölümü, oğulları[25] arasında Danişmendliler'in de müdahele ettiği taht kavgalarına sebep olduğu gibi bunu fırsat bilen Bizans'ın da Anadolu topraklarını geri alabilmek için harekete geçmesine müsait bir zemin hazırladı. Kılıç Arslan'ın ölümü Anadolu Selçuklularını Süleyman Şah'ın ölümüyle ortaya çıkan buhranlardan daha büyük karışıklıklara sürükledi. Onun ölümü bütün doğu dünyasını etkilediği gibi Bizans'ı, Bohemund'un Balkanlar'dan saldırmağa hazırlandığı sırada muhtemel bir tehlikeden kurtarmış oluyordu. Öte yandan kudretli hükümdarın vefatı Büyük Selçuklular'ın İran'da uzun bir süre daha tutunmalarını sağlamakla beraber müslüman Suriye'yi kendisini birleştirmeye muktedir yegâne kuvvetten de mahrum bırakıyordu. Kılıç Arslan'ın ölümüyle başlayan Bizans taarruzları Türkmenleri büyük kayıplar vererek sahil bölgelerinden iç Anadolu yaylalarına çekilmeye mecbur ediyordu. Bizans İmparatoru Aleksios Kommenos Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarını Türklerden geri alırken buralarda hüküm sürmekte olan Çaka oğullarıyla Karatekin ve Buldacı gibi emîrlerin idaresindeki Türk beyliklerinin de tarihe karışmalarına sebep oluyordu. Ermeniler Toroslar'da bir Prenslik kurarken Maraş ve Ceyhan haçlı saldırılarına maruz kalır; hülasa Bizans, Haçlı ve Ermenilerle birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Anadolu Türkleri bir ölüm kalım mücadelesine gireceklerdir.

Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine Emîr Bozmış tarafından Malatya'ya götürülen oğlu Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun, nüfuzlu bazı Türk emirleriyle evlenerek şehri elinde tutmaya çalışıyordu. Önce İl-Arslan adlı bir emirle evlenen Ayşe Hatun daha sonra onu tevkif ettirerek devrin meşhur ve kahraman emîrlerinden Belek Gazi ile de evlendi ve onu oğluna atabeg tayin etti.[26]

Öte yandan Sultan Kılıç Arslan'ın Konya'daki nâibi durumunda olan Kayseri Emîri Hasan, Sultan Muhammed Tapar ile iyi ilişkiler içindeydi.

[25] Kılıç Arslan'ın dört oğlu vardı (Süryani Mihael, XV,V, s.54) Urfalı Mateos, s.231) Süryani Mihael (gösterilen yer) bunların Şahinşah, Arab, Mesûd ve Tuğrul Arslan olduğunu söyler. Sultan'ın Şahinşah adındaki oğlu İbnü'l-Esîr (X, s.429) ve Bar Hebraeus (II, s.349)'da Melikşah olarak kayıtlı olmakla beraber, çağdaş müellif Anna Comnena'nın ondan Saisan (Şahinşah) olarak sözetmesi (s.405-407) bunun doğru şeklinin Melikşah değil Şahinşah olduğuna delâlet eder sanırız. Krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.149, n.2.

[26] Süryani Mihael, XV,X, s.54; Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s.101; Yinanç, Belek mad. *İA*.

Sultan Muhammed Tapar kendisini metbu tanıyacağına dair sadakat yemini aldığı Şahinşah'ı muhtemelen Emîr Hasan'ın da teşvik ve yardımlarıyla 1109 yılında serbest bıraktı. Veya o ibnü'l-Kalânisî (s.158)'nin dediği gibi 503 yılı başlarında (1109) ordugâhtan kaçarak gelip Konya'da Selçukluların başına geçti.[27] Şahinşah Konya'da idareyi ele aldıktan sonra Emîr Hasan ile birlikte Bizans sınırlarına başarılı taarruzlarda bulundu. Bu seferin başarıya ulaşmasından Sultan Muhammed Tapar'ın gönderdiği ileri sürülen yardımların da büyük rolü olduğu söylenebilir.[28] Ancak bu yardımların hangi yolla ve nasıl gerçekleştirildiğini bilmiyoruz. Deguignes, Albertus ve Anna Commena'ya istinaden (s.59 vd.) Rumların Anadolu'da Türklerden üstün duruma gelmeleri üzerine Muhammed Tapar'ın Emîr Mevdûd'u buraya gönderdiğini ve bu ordunun Stamirie şehrini muhasara, zabt ve yağma ettiğini, daha sonra da Kudüs'ü ziyaretten dönen hristiyan hacıları öldürdüğünü, bir kısmını da esir aldığını söyler.[29] Şayet bu hadise doğruysa bunu Büyük Selçuklu Sultanlarının Anadolu'ya yaptıkları son müdahale olarak kaydedebiliriz. Büyük Selçuklu ordularının Suriye'de haçlılara karşı başlattığı cihad ile aynı devreye rastlayan bu harekât Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçuklularını müşterek düşmana karşı müttefik

[27] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.153; Cahen, *age.* s.101. İbnü'l-Kalânisî (s.158) Kılıç Arslan'ın oğlunun Konya'da amcazadesini öldürdükten sonra tahta geçtiğini belirtir. Turan (age. s.153 vd.) bunun Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Konya'yı idare eden Emîr Hasan olabileceğini söyler. Ancak Anna Komnena (s.361) onun Şahinşah'ın Konya'da tahta çıkmasından sonraki bir tarihte Alaşehir (Philadelphia) üzerine hücum ettiğini söyler. Deguignes (IV, s.59) ve Cahen (age. s.103) de Hasan'ın Şahinşah ile birlikte Bizans'a karşı verdiği mücadelelerden bahsederler. O halde bu emîr, Turan'ın muhtemel gördüğü gibi Emîr Hasan değildir. Nitekim kendisi de bir başka yerde (*age.* s.151) bunu ima eder. Fakat Şahinşah'ın daha sonraki bir tarihte Hasan'ı öldürttüğü doğrudur (Bk. Anna Comnena, s.407; Deguignes, IV, s.65; Turan, *age.* s.151).

[28] Cahen, *age.* s.102.

[29] Ancak Albertus (XII, s.12, trc. Hefele, II, s.259) bu hadisenin meydana gelişini daha başka şekilde anlatır. O, Taberiyye savaşında (29 Haziran 1113) Mevdud ve Tuğtekin'e yenilen Kral Baudouin'in ertesi gün Antakya kuvvetleriyle Roger'in de iltihakı üzerine 16.000 kişilik bir orduyla Türkler üzerine yürüdüğünü, Türklerin de Ürdün bölgesinden çıkarak Anadolu'ya girdiklerini ve Bizans hakimiyetindeki birçok kale ve şehri kuşatarak ele geçirdiklerini söyler. Bir başka yerde de (XII, 15, trc. Hefele, II, s.262 vd.) Kudüs'den dönen haçlıların Stamira (Myra) şehrine geldikleri sırada Kral Baudouin tarafından kovulan Türkler'in şehri muhasara edip hücumla aldıklarını ve herşeyi yağma ettiklerini anlatır. Deguignes eserinin başka bir yerinde (IV, s.202) Taberiyye savaşı sonrasında Türklerin bulundukları vadide sıcağın şiddetinden bunaldıkları gibi hristiyan hacıların yardımcı kuvvetler getirmiş olmalarından endişe ederek Dımaşk yakınındaki Merc-i Suffer'e çekildiklerini ve buradan Bizans ile savaşan Konya Sultanına yardım etmek üzere Anadolu'ya geçtiklerini ve Mevdud'un Anadolu'dan döndükten sonra Dımaşk'a gittiğini ifade eder.

hale getirmişti. Ancak bu ittifak ve karşı taarruza rağmen Türklerin Anadolu içlerine doğru geri çekilmelerine engel olunamadı. Şahinşah taarruz halindeki Bizans'a karşı Alaşehir üzerine bir ordu gönderdi. Fakat şehrin valisi Konstantin Gabras, Efes civarında onları mağlub etti. Bunun üzerine Şahinşah, imparatora elçi göndererek sulh teklifinde bulundu. İmparator da kabul etti ve iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı.[30]

Sultan Muhammed Tapar'ın 504/1110-1111 tarihinde haçlılara karşı İmparator Aleksios ile bir anlaşma yapması[31] Türkler ile Bizans arasındaki eski düşmanlıkları tamamen ortadan kaldırmamıştı. Nitekim 1113 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Şahinşah'ın Emîr Monolug (Monolycus) ve Emîr Muhammed gibi bazı kumandanlarıyla beraber Bizans'ın Ege bölgesindeki topraklarına taarruz ettiğini görüyoruz. Dönüşte Kütahya önlerinde İmparator Aleksios tarafından pusuya düşürülerek mağlub edilmelerine rağmen Bizans, 1116 yılında Emîr Mololug'un yeni bir sefere çıkmasına engel olamadı.[32] Ancak Aleksios bundan sonra Antakya princepsi Roger ile anlaşmak suretiyle Türklere karşı takib ettiği politikayı değiştirdi ve onlar üzerine daha şiddetli saldırılar tertip etmeye başladı. Bunun üzerine kardeşi Mesûd'un saltanatı ele geçirmek üzere isyan ettiğini haber alan Anadolu Selçuklu Sultanı Şahinşah ve Emîr Monolug imparatora başvurarak sulh istemek zorunda kaldılar. Aleksios Komnenos'un Afyonkarahisar'daki ordugâhına giderek Bizans lehine bazı şartları muhtevi bir anlaşmayı imza ettiler.[33] Anna Comnena'ya göre (s.405) bu anlaşmayla Türkler ülkelerini adeta imparatorun rızasıyla ellerinde tutar bir hale getirilmek isteniyordu. Böylece Türkler Bizans sınırlarını zorlamayacaklar ve Batı Anadolu güvence altına alınmış olacaktı.

Konya Selçuklu tahtını elegeçirmek üzere harekete geçen ve Emîr Gazi'nin kızıyla evlenerek Danişmendliler'in de desteğini elde eden Mesûd, Afyonkarahisar'da imparatorla sözkonusu anlaşmayı imzaladıktan sonra ihtiyatsız bir şekilde dönmekte olan kardeşi Şahinşah'a saldırdı. Halbuki İmparator ona Mesûd'un isyanı bastırılıncaya kadar beklemesini tavsiye etmişti.[34] Şahinşah'ın bir süre önce öldürdüğü Emir Hasan'ın oğlu Gazi babasının intikamını almak için bizzat Şahinşah'a hücum etti. Fakat Sul-

[30] Anna Comnena, s.368; Deguignes, IV, s.60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.154.

[31] İbnü'l-Kalânisî, s. 173; İbnü'l-Esîr, X, s.483.

[32] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.104; Turan, *age.*, s.154.

[33] Anna Comnena, s.405 vd.; Krş. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.158.

[34] Anna Comnena, s.406.

tan onu bertaraf etti ve İmparatora iltica etmek üzere geri kaçtı. Ancak Mesûd'un askerleri Akşehir yakınlarındaki bir kalede ona yetiştiler ve yakalayıp gözlerine mil çektiler(1116).[35] Mesûd kardeşinin yerine Konya'da tahta çıktı,[36] O Konya'ya münhasır kalan hakimiyetini kayınpederi Emîr Gazi'nin himayesinde sürdürülüyordu ki bu Anadolu'da üstünlüğün yeniden Danişmendlilere geçtiğini gösterir.[37] Daha sonra kardeşi Şahinşah'ın tamamen kör olmadığını öğrenen Mesûd başına yeni gaileler açmasından endişe ederek onu yay kirişiyle boğdurarak öldürttü.[38] Süryani Mihael ise Mesûd'un daha önce kardeşi Şahinşah tarafından hapsedildiğini, Şahinşah'ın imparator ile görüşmek üzere İstanbul'a gittiği sırada kumandanlarından birinin Şahinşah'a isyan ederek Mesûd'u hapisten çıkardığını ve Danişmendli Emîr Gazi'nin yanına götürüp onu sultan ilân ettiklerini ve İstanbul'dan (aslında Afyonkarahisar'dan) dönmekte olan Şahinşah'ı pusuya düşürüp gözlerine mil çektiklerini anlatır.[39] Bar Hebraeus ise Muhammed Tapar'ın Melikşah (Şahinşah)'ı Malatya'ya gönderdiğini, onun küçük kardeşi Tuğrul Arslan'ı azlettikten sonra diğer iki kardeşi Mesûd ve Arab'ı da hapsettiğini, burada yıllarca kalan Melikşah (Şahinşah)'ın Danişmend oğlu tarafından rahatsız edilmesi üzerine İmparator Aleksios'dan yardım istemek üzere yanına gittiğini ve Melikşah (Şahinşah)'ın pek çok altın ve hediye ile dönerken yolda Danişmend oğlu tarafından pusuya düşürülerek gözlerinin kör edildiğini, bunun üzerine Malatya'daki emîrlerin de Mesûd'u hapisten çıkardıklarını, onu ve kardeşlerini Malatya'da bırakıp Konya'ya giderek burayı başkent yaptığını söyleyerek[40] Mesûd'un saltanatı elegeçirmesinde Danişmend oğlu Emîr Gazi'nin önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Ancak o, Şahinşah'ın 1109'dan 1116'ya kadar Konya Selçuklu tahtını işgal ettiğinden habersiz gibidir. Sıbt ise Sultan Kılıç Arslan'ın Musul'da bıraktığı oğlunun Mesûd olduğunu, onun 503/1109'a kadar Sultan Muhammed Tapar'ın yanında mahbus kaldığını ve sonra ka-

[35] Anna Comnena, s.406 vd.; Yinanç, Danişmendliler mad. *İA.*

[36] Cahen, *age.*, 105; Turan, *age.*, s.160.

[37] Anadolu Selçukluları'nın Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra karşılaştıkları meseleler için bk. Turan, Kılıç Arslan I mad. *İA*, aynı müellif, *Selçuklular Tarihi*, s.220; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* s.98 vd. Runciman, II, s.111; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.46

[38] Anna Comnena, s.407; Deguignes, IV, s.65 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.160.

[39] Süryani Mihael, XV,X, s.54 vd.

[40] Bar Hebraeus, II, s.349.

çarak Malatya'ya geldiğini ve Anadolu'ya hakim olduğunu söyler.[41] Mesûd'un da diğer kardeşleri gibi babasının yanında bulunması ve onun ölümünden sonra Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderilmiş olması gayet tabiidir. Ancak Kılıç Arslan'dan sonra Anadolu Selçuklu tahtına önce Şahinşah'ın sonra da Mesûd'un geçtiğini kabul etmek gerekir. Zira gerek Anna Comnena ve gerekse yukarıda sözünü ettiğimiz diğer kaynaklar bu görüşü teyid eder mahiyettedir.

Şahinşah'tan sonra Türkler yeniden saldırıya geçtiler ve Yukarı Menderes bölgesini, Denizli ve Uluborlu'yu ellerine geçirdiler. Ayrıca Antakya yolunu kapatmak suretiyle Bizans'ın Suriye ve Kilikya ile irtibatını kestiler. Doğuda ise Şahinşah'ın ölümünü fırsat bilen Franklar Ceyhan'ı ele geçirmişlerse de Sultan Kılıç Arslan'ın Malatya'daki oğlu Tuğrul Arslan'ın müdahalesiyle şehir geri alınmıştır.[42]

Doğu Anadolu'nun durumuna gelince; Muhammed Tapar daha meliklik devrinden itibaren Doğu Anadolu beylerinin desteğine sahipti. Bu emîrler Muhammed Tapar'ın, ağabeyi Sultan Berkyaruk'a karşı giriştiği saltanat mücadelesinde onun safında yeralmışlar ve Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmışlardı. Nitekim 496/1103 tarihinde Hoy kapısı önünde vuku bulan savaşta Ahlatşahlar'dan Sökmen el-Kutbî, Siirt emîri Kızıl Arslan ve Muhammed b. 'Yağısıyan, Muhammed Tapar'la birlikteydiler.[43] Muhammed Tapar bu son savaşta da Sultan Berkyaruk'a mağlup olunca yanındaki emîrlerle Erciş'e oradan da Ahlat'a geldi. Burada Erzurum emîri Saltuklu Ali, Ani emîri Menûçehr eş-Şedâdî de onlara katıldı. Hep birlikte Tebrîz'e doğru yola çıktılar. Daha sonra âlimlerin de müdahelesiyle iki taraf arasında 497/1104 tarihinde akdedilen anlaşmada Sefidrûd sınır olmak üzere Azerbaycan ve bütün Doğu Anadolu Muhammed Tapar'a veriliyordu.[44] Böylece bu bölgede hüküm süren Saltuk'un babası Erzen-i Rum emîri Ali, İnanoğullarından Amid emîri İbrahim, Siirt emîri Kızıl Arslan, Ahlat Şah Sökmen el Kutbî, Bitlis emîri Dilmaç oğlu Hüsameddin Toğan Arslan, Harput emîri Çubukoğlu Mehmet, Hani emîri Şahruh gibi emîrler onun hakimiyetini tanımış oluyorlardı.[45]

[41] Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.533 vd.

[42] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.106.

[43] İbnü'l-Esîr, X, s.360; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.6; Köymen, *Selçuklu Devri*, s.92.

[44] İbnü'l-Kalânisî, s.147; İbnü'l-Esîr, X, s.370; İbnü'l-Cevzî, IX, s.138; Sıbt, s.8; Hüseynî, s.78, trc. s.54; Bundarî, s.261, trc. s.237; Köymen, *age.* s.92.

[45] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.6 vd., 86 vd.

Öte yandan Sultan Kılıç Arslan'ın Meyyâfârikîn valisi Atabeg Humartaş (Hamurtaş ?) burada bir istibdad idaresi kurmuş ve halka büyük bir baskı uygulamaya başlamıştı. Bunun üzerine Ahlat Şah Sökmen el-Kutbî, 20 Cemâziyülevvel 502/26 Aralık 1108'den itibaren 7 ay kuşattığı şehri aynı yılın (502) Şevval ayında (4 Mayıs-1 Haziran 1109) aldı.[46] Sökmen, halktan haksız yere toplanan vergileri iade etti. Onlara kendi topraklarında rahatça çalışma imkânı sağladı. Guzoğlu adındaki bir memlûkünü de buraya vali tayin etti. Emîr Sökmen el-Kutbî'nin ölümünden sonra karısı ve oğlu İbrahim 506/1112-1113 yılında Meyyâfârikîn'e geldi ve Guzoğlunu azlederek yerine Ebû Mansûr el-Muîn'i vali tayin etti. Emîr İbrahim 507/1113-1114 tarihinde Meyyâfârikîn valisinin kardeşi, vezîri, es-Seyyid Ebû Saîd'i öldürünce Ebû Mansûr el-Muîn ona karşı isyan etti.[47] Sultan Muhammed Tapar'ın memlûklerinden Karaca es-Sâkî 508 yılı sonlarında (1115 yılı ilkbaharı) Meyyâfârikîn'in idaresine hakim oldu. Ancak daha sonra Sultan Muhammed Tapar, Karaca'yı yanına çağırdı ve onu Fars valiliğine tayin etti.[48] Karaca'nın ayrılmasından sonra Sultan Muhammed Tapar buraya Musul Atabegi Cüyuş Bey'in adamlarından Ildız Bey adlı bir emîrini gönderdi. Ildız Bey, Zengi b. Aksungur kumandasında 2000 askerle 509/1115-1116 yılında Meyyafarikin'e geldi. Ildız Bey'in valiliği sırasında Doğu Aanadolu'daki bir çok emîr Meyyâfârikîn'e bağlı köyleri kendi topraklarına dahil ettiler.[49]

[46] İbnü'l-Azrak, s.273 vd.; İbnü'l-Kalânisı, s.164; İbnü'l-Esîr, X, s.471.

[47] İbnü'l-Azrak, s.275,279.

[48] İbnü'l-Azrak, s.283; Bundârî, s.125, trc. s.121; Hüseynî, s.90, trc. s.63. Krş. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.90; Yinanç, Diyarbekir mad. *İA*.

[49] İbnü'l-Azrak, s.283; Krş. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.90.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE BÂTINÎLER

Muhammed Tapar Devrinde Bâtınîler

Dînî sahada Bâtınîlik Büyük Selçuklu Devleti'nin baş belası olmuştur. Devletin en güçlü olduğu Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) bile merkezi otoriteyi zaafa uğratmak ve zihinleri bulandırmak için sinsice ve kuvvetli bir fesad ocağı halinde çalışan bu mezhep mensuplarını kendilerine mahsus usullerle adam öldüren bir cinayet şebekesi olarak tavsif edebiliriz. Özellikle fetret devrinde (485-498/1092-1104) kuvvetli merkezi idarenin çöküşü onların yayılmasına ve etrafa dehşet saçan cinayetlerine yenilerini eklemelerine uygun bir zemin ve zaman hazırladı. Tedkik ettiğimiz dönemde (498-511/1105-1118) Bâtınîlerin işlediği cinayetlere ve Sultan Muhammed Tapar'ın onlarla mücadelesine geçmeden önce bâtınî düşünce ve onların tarih sahnesine çıkışlarına kısaca temas etmek istiyoruz.

Her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kur'ân-ı Kerîm ile hadîs-i şerîflerin ancak te'vil yoluyla anlaşılabileceğini iddia eden fırkalara h.V./m.XII. yüzyıldan itibaren umumiyetle "Bâtıniyye" denilmiştir.[1] Bununla beraber Ca'fer-i Sâdık (öl.148/765)'ın oğlu İsmail'in imametini savunduklarından "İsmailiyye", yedi imam kabul etmelerinden veya kâinatı yedi gezegenin idare ettiğine inanmalarından dolayı "Seb'iyye", dâî (propağandacı)lerinden Hamdan Karmat'a nisbetle "Karmatiyye", hakikatın sadece masum imamın öğretmesiyle öğrenilebileceğini iddia ettiklerinden "Ta'limiyye", dinî yasakları mübah saydıklarından "İbahiyye", Mecûsîlerle netice itibariyle birleşmiş olmalarından dolayı Mazdek'in lâkabına nisbetle "Hurremiyye", Fâtımî Halifesi Mustansır (1036-1094)'ın oğlu Nizar'ın tarafını tuttuklarından dolayı "Nizâriyye", reisleri tarafından mühim bir işi yapmakla görevlendirilen fedâîlerin her hizmete âmâde mutî aletler haline gelmeleri için "haşiş" (esrar) çektirildiğinden "Haşşâşin"[2] vb. tabirlerle de anıldıklarını görüyoruz.[3]

[1] Ateş, Bâtıniyye mad. *İA.*

[2] Batıda bundan muharref olarak "Assassin" tabiri kullanılır. Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Y.Moran, s.22.

[3] İbnü'l-Cevzî *Telbîsü İblis*, s.102 vd.; Ateş, Bâtıniyye mad. *İA.*

Bâtınîlikte İmam-ı ma'sûm çok önemli bir mevkie sahiptir. O dünyada cereyan eden ve edecek olan herşeyi bilir. Âyet ve hadislere dilediği manayı verebilir, onun öğretilerine uyanlar namaz, oruc gibi mükellefiyetlerden kurtulur ve kendilerine her şey mübah olur.[4] Bâtınîliğin temeli ve ruhu te'vile dayanır. Onlar ayet ve hadislerin zâhiri manalarını (tenzil) kabul etmezler. Onlara göre her harfin hatta her noktanın bile bir sırrı vardır. Bunları keşfetmeye "te'vil" denir ve asıl hakikat budur. Meşhur İsmâili Filozof Nâsır-ı Husrev, te'vilsiz tenzili kabul edenleri sağ gözü olmayan bir köre benzetir, te'vilsiz Kur'an'ın tuzlu su gibi acı ve samanın altındaki su misali aldatıcı olduğunu söyler.[5] Bâtınîlik gizli davet esası üzerine kurulmuştur ve tedrîcî bir şekilde yapılır. Onlar mezheplerine çekmek istediklerini derece derece telkine tabi tutar ve bazı prensipler öğretirler.[6] Davetlerini rastgele ve açıkça değil zemin ve zamana göre yaparlar. Muhtelif çevrelerde telkinlerde bulunurken oralarda alışılmış olan telâkkilerle işe başlarlar. Bundan dolayı Şehristânî "Bâtınîlerin her zamanda bir başka şekilde davetleri ve her lisan ile yeni bir itikad ve mezhepleri vardır" der.[7] Hülâsa Bâtınîlik, İslâm esaslarıyla asla bağdaşmayan bir düşünce yapısına sahiptir. Fikirlerinin çoğu Mazdeizm, Maniheizm, Sâbiîlik ve Yeni Eflatuncu felsefeye dayanmaktadır.[8]

1. Batınîliğin Tarihçesi:

Hz. Ömer devrinde (634-644) gerçekleştirilen fetih harekâtıyla İran da İslâm hakimiyeti altına alınmıştı. Fakat Mecûsîler İslâm hâkimiyetini bir türlü hazmedememiş ve İslâm perdesi altına gizlenerek İslâmiyeti, mevcut siyâsî ve ictimâî nizamı yıkmak için yoğun bir faaliyet içine girmişlerdi. İşte Bâtınîlik de aslında bu tür sinsi faaliyetlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Ali neslinden altıncı imam Cafer-i Sâdık (öl.148/765)'ın büyük oğlu İsmail (öl.145/762)'i şarap içtiğinden dolayı veliahdlikten azletmesi ve yerine diğer oğlu Mûsâ'yı nasbetmesi Şiîler arasında büyük an-

[4] İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, s.105,108; M.Şerefeddin, "Bâtınîlik Tarihi", *DİFM.* Mart 1928, VIII, s.16-18; Ateş, Batıniyye mad. *İA.*; Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976, s.84.

[5] Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, trc. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul 1950, s.XIV.

[6] Bâtınîlikte davetin dereceleri için bk. Ateş, Batıniyye mad. *İA.*; M.Şerefeddin, agm. *DİFM.* VIII, s.19-21; Çağatay-Çubukçu, age. 101-15; Nâsır-ı Husrev, s.XXIII vd.

[7] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, I, s.192.

[8] Turan, Selçuklular Tarihi, s.244; Çağatay-Çubukçu, age. s.80 vd.; M.Şerefeddin, agm. *DİFM.* VIII, s.1; Lewis, *The Origins of Ismâilism*, Cambridge 1940, s.93 vd.

laşmazlıklara sebep oldu. En eski Bâtınî olarak kabul edilen Ebu'l-Hattâb (öl.138/755)'ın liderliğindeki Şiîler İsmail'in, babasının ilk ve yegâne halefi olduğunu iddia ederek, Mûsâ'nın ve vârislerinin imametini kabul etmediler. Ebu'l-Hattab bilâhere tarihe daha çok Bâtınîler ve İsmâililer adıyla geçecek olan ihtilâlci bir fırkanın temellerini böylece attı. İsmail'den sonra oğlu Muhammed'in etrafında toplanan Bâtınîler bu ihtilalci örgütün başına Ebu'l-Hattâb'dan sonra Meymun b. Deysan el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ı geçirdiler.[9] Hasan-ı Sabbâh'a kadar imamlar ve dâiler tarafından büyük bir gizlilik içinde yürütülen bâtınî hareketi son derece kuvvetli bir zekâya, yüksek ihtilâlcilik ve teşkilatçılık vasıflarına sahip olan Hasan-ı Sabbah ile yeni bir hüviyet kazanmış ve masum imam adına davette bulunan dâîlerin yerine elleri hançerli cânîler kaim olmuştu. O faal ve muntazam teşkilâtıyla, etrafa dehşet saçan fedâîleriyle insanların düşünce ve inanç dünyalarına hakim olmak, onlara dilediği şeyleri yaptırmak arzusundaydı.[10]

Irak kıtasının baş dâîsi Abdülmelik b. Attaş, 464/1071'de Rey'e geldiğinde Hasan-ı Sabbâh'taki kabiliyeti sezmiş ve İsmâîlî organizasyonunu sağlamak üzere onu Mısır'a göndermişti.[11] Hasan-ı Sabbâh İran, Irak ve Suriye'yi dolaştıktan sonra 471/1079'da Kahire'ye vardı.[12] Halife Mustansır bizzat görüşmediği[13] Hasan-ı Sabbâh'ı maddî ve manevî bakımdan desteklemiş, halkı kendi imametine davet etmesini istemişti. O daha sonra Nizar'ın, Halife Mustansır'a veliahd olmasında ısrar etmesi üzerine başkomutan Bedrü'l-Cemâli'nin takibine maruz kalarak Mısır'ı terketmiş, Akdeniz, Haleb, Bağdad ve Hûzistan yoluyla İsfahan'a gelerek (473/1081), Kirman ve Yezd'de Nizar adına davete devam etmiştir. Bilâhere Şiîlerin ekseriyette bulunduğu Kûhistan, Cürcan ve Taberistan'ın dağlık mıntıkalarındaki cahil halkı kendi tarafına çekmiştir.[14] Hasan-ı Sabbah daveti sırasında cahil halka bal ve çörek otu yedirmek suretiyle beyinlerini bulandıra-

[9] Cüveynî, *Tarih-i Cihan-guşâ*, III, s.145-147-152; Reşide'd-Din (Levy, R. "The Account of the Isma'ilî Doctrines in the Jâmi' al-Tawârikh of Rashid al-Din" *JRAS*., 1930) s. 512,519.; Hodgson, *The Order of Assassins*, Netherlands 1955, s.9 vd.; Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, trc. Abdullah Cevdet, Mısır 1908, s.339 vd.; Lewis, *The Origins of Ismailism*, s.22,; aynı müellif, İsmaililer mad. *İA*.; M.Şerefeddin, *DİFM*, VII, s.5-8; Çağatay-Çubukçu, *age*., s. 76 vd.

[10] M.Şerefeddin, agm. *DİFM*, VIII, s.22.

[11] Browne (*A Literary History of Persia*, II, s.313) Hasan'ı hoca göstermektedir.

[12] Cüveynî, *age*. III, s.189; İbnü'l-Esîr'e göre (X, s.448) 479/1986-1087'de.

[13] Cüveynî, III, s.190. İbnü'l-Esîr'e göre (X. s.317) görüşmüştür.

[14] Cüveynî, III, s.191-192.

rak onları mevcut nizama karşı ayaklandırıyordu.[15] Ayrıca adamlarına vecd içinde cennet hayalleri görmeleri, kendilerini bekleyen mutluluk ve saadeti dünyada iken tatmaları için haşhaş çektirirdi.[16] Hasan-ı Sabbâh tarafından geliştirilen ve Şehristânî'nin "ed-Da'vetü'l-Cedîde" adını verdiği[17] Nizârî akîdesini Fâtımî akîdeden yani "ed-Davetü'l-Kadîme"den ayıran en belirgin özellik fırka düşmanlarının sadık teröristler tarafından dînî bir vazife olarak öldürülmeleri usulünün bir prensip olarak kabul edilmesidir.[18] Hasan-ı Sabbâh'ın faaliyetlerine son vermek isteyen Nizâmü'l-Mülk, Rey reisi Ebû Müslim'e onu yakalaması için emir verince endişeye kapılan Hasan-ı Sabbâh kendisine emîn bir yer aramaya başlar[19] ve nihayet Deylem meliklerinden biri tarafından kurulan[20] Kazvin civarındaki Rudbâr vadisinde yalçın kayalar üzerinde yer alan Alamut[21] kalesini ele geçirir (483/1090).[22] Hasan-ı Sabbâh burada yaptırdığı tahkîmât ile kaleye "ele geçirilemezlik" vasfını kazandırdı ve buradan idare etmeye başladığı dâîleriyle bir yandan propagandalarını sürdürürken[23] öte yandan da kasaba ve köyleri yağmalattığı gibi kendilerine muhalif gördüğü devlet adamlarını da öldürtüyordu. Sultan Melikşah[24] ve daha sonra Sultan Berkyaruk[25] Hasan-ı Sabbâh ve Bâtınîlerle mücadele etmişlerse de maalesef kesin bir netice elde edememişlerdir.

[15] İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, s.110; M.Şereîeddin, "Fatımiler ve Hasan-ı Sabbâh", *DİFM.* IV. s.22.

[16] Lewis, İsmaililer mad. *İA.*; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1974, s.189; Cahen, *age.* s.22.

[17] Şehristânî, I, s.192.

[18] Lewis, İsmaililer mad. *İA.*

[19] Cüveynî, III, s.193.

[20] İbnü'l-Esîr, X, s.316.

[21] Alamut (الموت اله) Deylem lisanında "Kartal eğitimi" demektir (İbnü'l-Esîr, X, s.316). Bu isim Ebced hesabıyla 1090 yılına tekabül etmektedir. Bk. Cüveynî, III, s.194. Alamut hakkında geniş bilgi için bk. Togan, Alamut md. *İA.*

[22] Cüveynî, III, s.194; İbnü'l-Esîr, X, s.317.

[23] Bâtınî propağandasına karşı kalemle mücadele eden devrin meşhur âlimi Gazzâlî (öl.505/1111) bu konuda *Kitabu'l-Mustazhirî fi beyâni fedâihi'l-Bâtıniyye* adlı eserini yazdı. Ayrıca *Kavâsımu'l-Bâtıniyye* adlı diğer bir eseriyle de bizzat Hasan-ı Sabbâh'ın delillerini çürüttü. Gazzâlî'nin bu konudaki eserleri için bk. Ateş, "Gazzâlî'nin Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri", *AÜİFD.* III, I-II, Ankara 1954; Çubukçu, "Gazzâlî ve Siyaset", *AÜİFD.* IX, s.124-125.

[24] Sultan Melikşah devrinde Bâtınîlerle yapılan mücadeleler için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s.128-135.

[25] Sultan Berkyaruk devrinde Bâtınîlerle yapılan mücadeleler için bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s.120 İbnü'l-Esîr, X, s.319-325.

2. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Bâtınî Faaliyetleri:

Bilhassa Hasan-ı Sabbâh'ın Alamut'u işgalinden sonra gizli bir örgüt halinde teşkilâtlanan Bâtınîler, kuvvetli merkezî hükümetin çöküşünden de istifade ederek memleketin her tarafına yayılmışlar ve devrin siyâsî şahsiyetlerini, kumandanlarını öldürerek bütün ülkede bir terör havası estirmişlerdir. Bu İsmâilî fedâîleri öylesine fanatik ve düşüncesizlerdi ki, kendi hayatlarını hiçe sayarak cinayet işlemekten çekinmezlerdi. Ölümden hiç korkmazlardı. Muhalifleri tarafından öldürüldükleri takdirde ebedî saadete erişecekleri telkin edildiğinden, anneleri evlâdlarının sağ-salim eve dönmeleri halinde, bu mutluluğa erişemediklerinden dolayı mahzûn olur ağlarlardı.[26] Öte yandan bu cinayetler öylesine yaygınlaşmış ve halk öylesine korkutulmuştu ki, bir insan alışıla geldiği saatte eve dönmezse onun bâtınî suikasdına kurban gittiğine inanılır ve taziye için oturulurdu. Bu yüzden kimşe dışarı çıkmaya cesaret edemez olmuştu.[27] Devamlı olarak hayatlarını kaybetme tehlikesi içinde olan devlet adamlarının huzuruna girerken normal elbiselerinin altından zırh giymek için sultanlardan izin almaları, bazılarının da her nereye gitseler kefenlerini birlikte götürmeleri[28] onların içinde bulundukları vaziyeti belirtmesi bakımından kayda değer. *Zübdetü'n-Nusra*...'da müslüman halkın içinde bulunduğu durum şöyle tasvir edilir: "Felâketler geldi, acâip haller zuhur etti. İsmâilîler vaziyetleri sağlamlaşmış olduğu halde birden bire ortaya çıktı. Bunlar yoldan emniyeti kaldırdılar, büyüklere ölüm yağdırdılar. Bir bâtınî kendisinin öldürüleceğini bile bile bir topluluğa hücum eder ve herkesin gözü önünde muhaliflerini öldürürdü. Hiç bir hükümdar kendini bunlardan koruyacak bir çare bulamadı. Onlardan endişe eden halk ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edip onlarla mücadeleye girdi. Bir kısmı da onlara bulaşmadan barış içinde yaşadı. Bâtınîlere açıkça düşmanlık edenler onların tecavüzüne maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşadı. Bâtınîlerle barış içinde yaşayanlar ise onların din dışı fikirlerini ve inançlarını paylaşmakla itham edildiler. Halk her iki halde büyük bir tehlike ile karşı karşıya idi. Bunlar halkın her sınıfından bir araya gelmiş olduklarından ahalinin hiçbir sınıfı bu töhmetten kurtulamadı. Günahsızlar da töhmet altında kaldılar. Kimsede bu cinayetlerden korunmaktan başka bir düşünce kalmadı. Hükümdarlar yakın adamlarına bile artık güvenmiyorlardı. Halk

[26] Sanaullah, s.61.

[27] İbnü'l-Cevzî, IX, s.120; İbnü'l-Esîr, X, s.314.

[28] İbnü'l-Esîr, X, s.390.

Sultanın Bâtınîleri ortadan kaldırmaya ciddi bir şekilde teşebbüs ettiğini gördüklerinde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle intikam almak için birbirlerini bâtınîlikle ve dinsizlikle itham ettiler".[29]

Bâtınîlerin bilinen ilk cinayetleri Sâve'li bir müezzinin öldürülmesiyle başlar. Onların öldürdüğü ilk devlet adamı ise Nizâmü'l-Mülk'dür.[30] Bâtınîler Sultan Berkyaruk devrindeki karışıklıklardan yararlanarak sürdürdükleri cinayetlerine Sultan Muhammed Tapar devrinde yenilerini eklediler. Onlar kendi mezheplerine muhalif gördükleri emîr ve devlet adamlarını öldürdükleri gibi düşman ve rakiplerini bertaraf etmek isteyen siyâsîlerin de onları birer kiralık katil olarak kullandıklarını görüyoruz. Söz gelişi; Sultan Muhammed Tapar taraftarı olarak bilinen Emîr Bilge Beg böyle bir cinayete kurban gitmişti. İsfahan şahnesi olan Emîr Bilge Beg onlara karşı son derece tedbirliydi. Daima zırh giyer ve muhafızlarıyla birlikte dolaşırdı. O gün zırh giymemiş ve yanındaki az sayıda muhafızıyla Sultan'ın sarayına gitmişti. Bu, Bâtınîler için kaçırılmaz bir fırsat oldu.[31] Yine Muhammed Tapar taraftarı olarak tanınan Emîr Erkuş ve Gümüş de böyle siyâsî maksatlı bir cinayetle hayatlarını kaybetmişlerdi. Bu cinayetlerde Sultan Berkyaruk'un parmağı olduğu söylenmekteydi.[32] Bu konuda bir başka örnek de Hıms hâkimi Cenâhü'd-Devle'nin öldürülmesiydi. Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan çekişme içinde olduğu Cenâhü'd-Devle'yi meşhur bâtınî lideri ve dostu el-Hakîm el-Müneccim tarafından gönderilen bâtınî vasıtasıyla 496/1102-1103 tarihinde öldürtmüştü.[33] O bundan dolayı Sultan Muhammed Tapar tarafından şiddetle kınanmış, Haleb bâtınî reisi Ebu'l-Feth ile kardeşi Ebu'l-Ganâim'i şehirden çıkarması istenmişti.[34] Batınîlerin Muhammed Tapar devrinde katlettikleri emîr, vezîr ve din adamlarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Nişabur Kadısı Ebu'l-ʿAlâ Sâʿid b. Ebû Muhammed el-Hanefî 499/1105-1106 tarihinde İsfahan Mescid-i câmiinde bir bâtınî tarafından öldürüldü.[35] Nizamü'l-Mülk'ün en büyük oğlu ve Sencer'in veziri olan

[29] Bundârî, s.66-68, trc. s.67-68.

[30] İbnü'l-Cevzî, IX, s.120; İbnü'l-Esîr, X, s.313.

[31] İbnü'l-Cevzî, IX, s.114; İbnü'l-Esîr, X, s.301.

[32] İbnü'l-Esîr, X, s.322.

[33] İbnü'l-Kalânisî, s.142; İbnü'l-Esîr, X, s.345; İbnü'l-Adîm, II, s.146; Sıbt, s.3.

[34] Sevim, "Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan", *SAD*, II, s.66.

[35] İbnü'l-Esîr, X, s.415.

Fahrü'l-Mülk kendisine uzatılan bir rik'a (pusula)yı okurken bir fedâînin hançeriyle yere serildi (500/1106-1107). Yakalanan katil Sencer'in huzuruna götürülüp sorguya çekildiğinde kendisini bu cinayete Melik Sencer'in yakın adamlarının azmettirdiğini söyleyerek bu masum insanların öldürülmelerine sebep oldu. Böylece katil ölüme giderken beraberinde günahsız bir kaç müslümanı da götürmeyi ihmal etmedi.[36] Bu hadise onların ne derece kurnaz ve şeytânî bir zekâya sahip olduklarını, öldürülürken bile düşmanlarına zarar verdiklerini açıkça göstermektedir. Sencer bu olaydan sonra kardeşi Sultan Muhammed Tapar'a gönderdiği mektubunda "Bunlar ne sana ve ne de bana acırlar, bunları yeryüzünden temizlemek vâcibtir"[37] demek suretiyle Bâtınîlere karşı ciddî bir harekâta girişmenin lüzumuna işaret ediyordu. İsfahan Kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatîbî'yi de öldüren Bâtınîler güçlü bir düşmanlarını daha ortadan kaldırmış oluyorlardı (502/1108). Taberistan'ın Rûyan şehri Şâfiî Fakîhi Abdü'l-Vâhid b. İsmâil de 502 yılı Muharrem ayında (11 Ağustos-9 Eylül 1108) böyle bir cinayete kurban gitti. Yine aynı yılın Ramazan ayında (4 Nisan-3 Mayıs 1109) Nişabur, İsfahan ve Buhara Kadısı Sâ'id b. Muhammed b. Abdurrahman da Bâtınîlerce öldürüldü.[38] İslâm aleminin haçlılar karşısında çarpışan büyük mücadihi Emîr Mevdûd da 507/1113 tarihinde Cuma namazından sonra Şam Ulucamii'nin avlusunda Tuğ-tekin ile birlikte yürürken bir bâtinî fedâîsi tarafından şehid edilmişti.[39] 510/1116 tarihinde Merağa emîri Ahmedil b. İbrahim b. Vehsûdân da Sultan Muhammed Tapar'ın sarayında otururken bir bâtınî, değişmeyen taktikleriyle elinde bir mektup, mazlum bir insan görünümünde, ona yaklaşmış ve Ahmedîl elindeki mektubu onun elinden almak için uzanınca hançerini Ahmedîl'e saplamıştı. Ahmedîl saldırganı altına aldığı sırada bir başka yoldaş (refîk) ona hücum etti. Ahmedîl her ikisini de öldürdü ise de, bu sırada bir üçüncü bâtınî ortaya çıkıp Ahmedîl'i öldürdü.[40]

Biz burada Bâtınîlerin işlediği cinayetlerin sadece bir bölümünü zikrettik. İslam tarihinin tedkikinden açıkca anlaşılacağı üzere hiçbir mezhep bunlar kadar fitne ve fesada, haksızca kan dökülmesine sebep olmamıştır. Abdülkahir el-Bağdadî'nin ifadesiyle "Batınîlerin müslümanlara verdiği za-

[36] İbnü'l-Cevzî, IX, s.148; İbnü'l-Esîr, X, s.418 vd.; Sıbt, s.17; Cüveynî, III, s.207.

[37] Sıbt, s.23.

[38] İbnü'l-Esîr, s.471-473; Sıbt, s.29.

[39] Bu konuda geniş bilgi için bk. Bölüm: Muhammed Tapar-Haçlılar.

[40] İbnü'l-Kalânisî, s.198; İbnü'l-Esîr, X, s.516; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s.160.

rarlar, Yahudilerin, Hristiyanların ve Mecûsilerin, hatta materyalistlerin ve dinsizlerin öteki kollarının vermiş olduğu zararlardan daha büyüktür."[41]

3. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle Mücâdelesi:

a. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen İlk Sefer ve Şâhdiz Kalesinin Ele Geçirilmesi:

Fetret devrindeki taht kavgalarını ve dâhilî isyanları fırsat bilen Bâtınîler Alamut kalesinde karargâh kurduktan sonra birçok dağ kalesini ele geçirmişlerdi. Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk devrinin istikrarsız politikasıyla gittikçe zararlı bir hale gelen hatta bizzat Sultan Berkyaruk'un da katliama girişmek zorunda kaldığı bu bâtıl mezhep mensuplarını temizlemeye kararlıydı. Saltanatı boyunca Bâtınîlerle mücadele etmiş ve onların asıl karargâhı olan Alamut'u ele geçirmek için çalışmıştı. Sultan'ın Iraklıları divandan uzaklaştırması ve buralara Horasanlıları yerleştirmesi de onların bâtınî olduklarının ihsas ettirilmesinden kaynaklanıyordu. Muhammed Tapar onlarla daha müessir bir şekilde mücadele edebilmek için bu yola başvurdu.[42]

Ayrıca Sultan Muhammed Tapar Bâtınîlerle mücadeleyi küffâr üzerine gazaya tercih ederdi. Bu sebeple saltanat makamına geçer geçmez Bâtınîlere karşı seferler tertip etmiştir. Sultan ilk seferini hükümdarın seferde olduğu zamanlarda hazine ve silâh deposu olarak kullanılan, küçük uşaklarla saray kızlarının bulunduğu, Deylemîler'den bir zümrenin muhafazası altında tutulan[43] ve vaktiyle Sultan Melikşah'ın yaptırmış olduğu[44] Şahdiz (Dizkuh)[45] kalesi üzerine yaptı. Kaledeki bâtınî reisi Ahmed b.

[41] Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979, s.258.

[42] Bundârî, s.96, trc. 97.; vd.; krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.256.

[43] Râvendî, s.152; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s. 70,72; Yezdî, el-'Urada, trc. *MTM.* II,IV, s.270; Mîrhand, IV, s.306.

[44] İbnü'l-Esîr, X, s.431; Ebu'l-Fidâ, II, s.233; İbn Kesîr, XII, s.166.

[45] Bazı kaynaklarda bu kalenin inşasıyla ilgili olarak şöyle bir hikâye mevcuttur: Sultan Melikşah ava çok meraklıydı. Bir gün Bizans elçilerinin de katıldığı bir av partisine çıkmıştı. Av köpeği bir avın peşinde dağa doğru koşuyordu. Sultan Melikşah ve yanındaki Rum elçileri de köpeği takip ederek dağa tırmandılar. Rum elçileri dağın bölgeye hakim bir yerde olduğunu görerek: Eğer bu dağ bizim elimizde olsaydı, buraya pek çok şey için istifade edebileceğimiz bir kale yapardık" dediler. Onların bu sözü Sultan Melikşah'ın zihninde yer etti. 1 milyon 200.000 dinar sarfederek Şahdiz denilen bu kaleyi inşa ettirdi. İbn Attâş çeşitli hilelerle bu kaleyi ele geçirdikten sonra İsfahan halkı: "Şu kaleye bakınız ki, rehberi bir köpek, yapılmasına işaret eden bir kâfir, şimdi orada öğüt veren bir zındıktır" diye hayretlerini ifade ederdi. Bu konuyla ilgili olarak bk. İbnü'l-Cevzî, IX, s.150-151; Râvendî, age. s.152; Sıbt, s.19; İbn Kesîr, age. XII, s.167. Yine bak. dip not 43'te gösterdiğimiz iki kaynak.

Abdü'l-Melik b. 'Attâş idi. Babası Abdü'l-Melik iffetli bir edîp ve san'atkârdı. Fakat bu mezhebe karşı aşırı bir bağlılığı vardı. İsfahan halkından korkup Rey'e kaçmıştı.[46] Oğlu Ahmed ise sıradan bir cahildi. Babasının düşüncelerini begenmez görünmüş ve bu sebeple de herhangi bir takibata maruz kalmamıştı. Hasan b. Sabbâh'a bu derece cahil birini neden bu kadar yüceltiyorsunuz diye sorulunca o: "Babasından dolayı, çünkü o benim hocamdı"[47] diye cevap vermiştir. Nitekim diğer Bâtınîler de İsfahan'da Ahmed'e taç giydirip bütün emvâlini onun emrine verirken aynı düşünceyle hareket ediyorlardı. Ahmed b. Abdü'l-Melik bu kaleyi ele geçirdikten sonra giderek çoğalan taraftarıyla burayı bir fesad yuvası haline getirmiş, yol kesip baskınlar düzenleyerek halkın malına ve canına musallat olmuştur. Onların müslümanlardan katlettiklerinin sayısını tesbit etmek imkânsızdır. Sultan'a ait köylere ve halkın mallarına göz dikerek canları istediği şekilde vergi tarh ediyorlar ve zorla alıyorlardı. Böylece halk emlâk ve arazisinden Sultan da köylerinden istifade edemez bir hale gelmişlerdi.[48]

Sultan Muhammed Tapar Selçuklu tahtının münakaşasız hâkimi olunca yapılacak en mühim işin müslümanları bunların elinden ve zulmünden kurtarmak olduğuna karar verdi. Çünkü bu cinayet şebekeleri giderek saltanatı tehdîd eder hale gelmişlerdi.

Sultan Muhammed Tapar Receb 500/Şubat-Mart 1107'de bu sefere çıkmaya karar verdiyse de Sultan Kılıç Arslan'ın Bağdad'a hakim olduğuna dair haberler asker arasında yayılmaya başlayınca ve yine "Horasan'da karışıklıklar zuhur etmiş" şeklindeki bazı sözler üzerine bir süre bekleyip bunları tahkîk ettirdi ve asılsız dedikodulardan ibaret olduğunu öğrenerek 6 Şa'bân 500/2 Nisan 1107 tarihinde Şahdiz'i muhasara etmeye başladı. Kalenin tam karşısındaki bir dağa çıktı. İsfahan ve çevresinden gelen ve intikam hisleriyle dolu pek çok müslüman da burada Sultan'a katıldı. Kalenin bulunduğu dağ Selçuklu ordusu tarafından çepeçevre kuşatıldı. Sultan Muhammed Tapar emîrlerin münâvebe ile muhasarayı sürdürmelerini kararlaştırdı. Muhasara gittikçe şiddetlenince mülhidler yiyecek sıkıntısına düştüler.[49] Bâtınîler durumun aleyhlerine geliştiğini görerek: "Sultanın,

[46] Râvendî, 156, trc. s.152.

[47] İbnü'l-Cevzî, IX, s.151; İbnü'l-Esîr, X, s.431. Râvendî'ye göre (s.154-156 trc. s.151 vd.) Hasan-ı Sabbâh onun hocasıydı.

[48] Hüseynî, *Ahbâr*, s.55; İbnü'l-Esîr, X, s.432; İbnü'l-Cevzî, *Telbisu İblis*, s.110; Yezdî, *el-Urada*, trc. *MTM.*, II, IV, s.271; ayrıca bk. Hodgson, *The Order of Assassins* s.88.

[49] İbnü'l-Esîr, X, s.432; Kazvînî, s.444.

Allah'a, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve Muhammed (a.s.)'in getirdiklerinin hak olduğuna inanan fakat imamet hususunda ihtilâfa düşülen bir kavimle anlaşması, itaatlerini kabul edip onları muhafaza etmesinin caiz olup olmadığına dair" fetva istediler. Fakihlerin çoğu bunu caiz görürken bir kısmı da böyle bir fetva vermekten çekindi. Halkın huzurunda yapılan münazarada Şâfiî fakihi 'Ali b. Abdurrahman es-Semencânî şöyle diyordu: "Onlarla savaşmak vacibdir. Bulundukları yerde imanlarını ikrar edip şehadet getirmeleri onlara fayda vermez. Çünkü onlara: 'İmamınız şerîatın haram kıldığını mübah görse bu takdirde imamın görüşünü kabul eder misiniz?' denildiğinde onlar: "kabul ederiz" diye cevap verirse işte o zaman icmâ ile sabittir ki, onların kanı mübah olur" dedi.

Bâtınîler bir süre sonra kendileriyle bu konuları münazara edecek alimler gönderilmesini istediler. Sultan Muhammed Tapar da Ebu'l-ʿAlâ Sâʿid b. Yahya el-Hanefî'yi ve diğer bazı alimleri görevlendirdi. Fakat onların asıl maksadı meseleyi oyalayıp uzatmak ve böylece zaman kazanmak olduğundan bir sonuca varılamadı. Bunun üzerine Sultan Muhammed muhasarayı ısrarla sürdürdü ve neticede Bâtınîler boyun eğmek zorunda kaldılar. İsfahan'a 7 fersah uzaklıktaki Hâlincan kalesi kendilerine verilmek şartıyla Şahdiz kalesinin teslimine razı oldular. [50]

Vezir Sa'dü'l-Mülk ise lüzumlu yiyecekleri ve ihtiyaç duydukları herşeyi Bâtınîlere gönderiyordu. Onlar yiyecek satın alarak depo etmek ve böylece kaleyi teslim etmemek için gayret sarfediyorlardı. Hatta Bâtınîlerle çarpışmak hususunda ileri giden emîrleri katletmek üzere fedâîler gönderdiler ve bir emîri yaraladılar. İşte o zaman Sultan Muhammed Tapar da Hâlincan kalesinin tahribini emretti. Muhasara yeniden şiddetlendi. Bunun üzerine Bâtınîler bir kısmı Errecân'deki [51] en-Nâzır kalesine bir kısmı da Tabes kalesine gitmek üzere müsaade istediler. Menzillerine varıncaya kadar himaye olunmak üzere asker gönderilmesini de şart koştular. Kalede kalanlar da arkadaşlarının salimen ulaştıklarına dair malumat getirecek olan haberciler gelinceye kadar beklediler. Sonra da Alamut kalesine gitmek üzere ayrıldılar. Bu sırada Selçuklu ordusu Hâlincân kalesini yerle bir etti. [52] Tabes ve en-Nâzır kalelerinden gelen haberciler İbn 'Attâş'a giden arkadaşlarının yerlerine ulaştıklarını bildirmesine rağmen, o, Sultan

[50] Cüveynî, III, s.213; İbnü'l-Esîr, X, s.432-433; Reşîde'd-Dîn (Tahran nşr.), s.122.

[51] Şeyzer ve Suk-ı Ahvaz'a 60 fersah uzaklıkta bir şehir. Bk. Yâkut, I, s.143.

[52] İbnü'l-Esîr, X, s.433.

Muhammed Tapar'a vermiş olduğu sözde durmadı. Kadı'l-kudât 'Ubeydullah el-Hatîbî[53] ve Kadı Sadre'd-Dîn el-Hocendî[54] gibi İsfahan ileri gelenleri Sultan'ın veziri Sa'dü'l—Mülk-i Âbî'yi bâtınî olmakla itham ediyorlardı.[55] Birkaç defa onun Ahmed b. 'Abdü'l-Melik ile olan yakınlığından bahsettiler. Sultan vezirine tam itimat beslediğinden dolayı onu hemen cezalandırmak istemiyordu. Muhasara bütün şiddetiyle devam ederken Ahmed b. Abdü'l-Melik vezire: "Zahîremiz bitti, adamlar da savaşmaktan yorulup usandılar. Kaleyi teslim edeceğiz" diye haber gönderdi. Sa'dü'l-Mülk cevabında: "Bir hafta sabrediniz, kaleyi elden çıkarmayınız. Ben bu köpeğin (Sultanın) hakkından gelirim" diyerek onu kuşatmaya karşı sabırlı olmaya teşvik ediyordu.[56]

Sultan Muhammed Tapar ateşli bir mizaca sahipti, her ay kan aldırırdı. Sa'dü'l-Mülk, sultanın hacamatcısıyla anlaştıktan sonra ona 10.000 dinar para ve Sultan'ın kanını alması için de bir neşter verdi. Hacamatçı da bir sohbet sırasında bunları karısına anlatmıştı. Karısı da Sadre'd-Dîn Hocendî'nin adamlarından birine haber verince söz yayılarak Hocendî'ye ulaştı. O da durumu derhal Sultan Muhammed Tapar'a anlattı. Ertesi gün Sultan hasta görünüp hacamatçıyı çağırdı. Bu şahıs, Sultan'ın pazısını bağlayıp neşteri çıkarınca, Muhammed Tapar heybetle ona döndü ve doğru söylemesini istedi. Hacamatcı: "Ey Efendimiz canımı bağışla" dedi ve doğru konuştu. Bunun üzerine Sultan da aynı neşterle kan alıcının damarının delinmesini emretti. Hacamatçı hemen orada can verdi. Bu olaydan sonra Sultan'ın Sa'dü'l-Mülk'ün mülhid bir bâtınî olduğu hakkında en ufak bir şüphesi kalmadı. Ertesi gün veziriyle birlikte 4 arkadaşını İsfahan kapısında astırdı.[57]

Sultan Muhammed Tapar hedefine bir an önce ve kesin olarak ulaşmak için umûmî hücûm emrini verdi. 22 Zilkade 500/15 Temmuz 1107

[53] Zâhid görünen fakat aslında çok hilekâr biriydi bk. Bundârî, s.91 (trc.94). 502/1108-1109'da bir bâtını tarafından öldürüldü (İbnü'l-Esîr, X, s.371).

[54] İsfahan'daki Şâfiîlerin reisi olup 528/1128-29'da Bâtınîler tarafından öldürüldü. İbnü'l-Esîr, X, s.659-660.

[55] Bundârî, s.91-92, trc. s.93-94; Râvendî, s.158, trc. s.155.; Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s.183.

[56] Râvendî, s.158, trc. 155; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.75; Kazvînî, s.445; Hândmîr, II, s.504.

[57] Bundârî, s.92, trc. s.94. Kendisi de bir şiî olan Enûşirvan vezirin bir iftira ve hileye kurban gittiğini söyler. Geniş bilgi için bk.91, trc.93. Râvendî, s.160 trc. s.156; İbnü'l-Esîr, X, s.437; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.72; Sıbt, s.18; Kazvînî, s.445; Hafız Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, 58b;; Hândmîr, II, s.505.

tarihinde taarruza geçildiğinde İbn 'Attâş'ın yanında az sayıda adamı kaldığı halde büyük bir sabır ve cesaretle karşı koyuyorlardı. Bâtınîlerin ileri gelenlerinden olup Sultan Muhammed Tapar'a sığınan biri askerlere kaleye çıkılması mümkün olan bir yer gösterdi. Buradan kaleye çıkan askerler Bâtınîlerin çoğunu öldürüp bu cinâyet ve fesad yuvasını ele geçirdiler. Ahmed b. Abdü'l-Melik b. Attâş esir alındı. Bir süre şehirde dolaştırıldıktan sonra derisi yüzülmek suretiyle öldürüldü. Karısı, üzerindeki nefîs mücevherat ile kendisini kaleden aşağı atarak intihar etti. Böylece bir bâtınî reisinin 12 yıllık saltanatına ve zulümlerine son verildi. Bu zafer İslâm dünyasında öylesine bir sevinç yarattı ki, Sultan Muhammed Tapar'ın tevkîini hâvî bir fetih-nâme her tarafa gönderilmiş ve minberlerde okunmuştur.[58]

b. Bâtınîlere Karşı Tertib Edilen İkinci Sefer ve Birinci Alamut Kuşatması:

Sultan Muhammed Tapar, Şahdiz'i ele geçirmek suretiyle önemli bir bâtınî karargâhını zaptetmiş oluyordu. Fakat asıl bataklık ve fitne menbaı Alamut henüz ayaktaydı. Bu sebeple Alamut'a yeni bir sefer düzenledi. Veziri Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı komutasındaki bir orduyu 503 Muharrem'inde(Ağustos 1109) Hasan-ı Sabbâh üzerine sevketti. Vezir Üstavend ve Alamut'u kuşatıp yakaladığı bir çok bâtınîyi katletti fakat kış bastırınca da dönmek zorunda kaldı. İntikam almaya kalkan bir kaç bâtınî bu sırada Sultan ile birlikte Bağdad'a gelen vezirini hançerle yaraladılar.[59]

c. Bâtınîlere Karşı Tertiplenen Üçüncü Sefer:

Hasan-ı Sabbâh 26 yılı aşkın bir süredir hakim olduğu Alamut'tan gönderdiği yoldaşlarıyla (refîkan) halkı ezmeye, esir alıp öldürmeye devam ediyordu. 503 muharremindeki sefer kış sebebiyle başarıya ulaşmamıştı. Sultan Muhammed Tapar 505 Cemâziyülevvel/Kasım-Aralık 1111 tarihin-

[58] Bundârî, s.91, trc. s.93; İbnü'l-Kalânisî, s.151 vdd.; İbnü'l-Cevzî, IX, s.150-151; Râvendî, s.161, trc. s.157; Hüseynî, s.55; İbnü'l-Esîr, X, s.434; Sıbt, s.20; Reşide'd-Dîn, Ateş nşr. s.74. Krş. Hodgson, s.95 vd.

[59] İbnü'l-Cevzî, IX, s.163; Hüseynî, s.57; İbnü'l-Esîr, X, s.477 vd.; Cüveynî, *Cihân-güşa*, III, s.206,211. İbnü'l-Kalânisî (s.162) Sultan'ın 501/1107-1108 yılında Vezir Ahmed b. Nizamü'l-Mülk ile Emîr Çavlı'yı büyük bir ordu ile Alamut üzerine sevkettiğini, Selçuklu ordusunun birçok bâtınîyi öldürüp kalelerini tahrib ettikten sonra geri döndüklerini kaydeder. Bu sefer İbnü'l-Esîr'in 503/1109 yılı vekayii içinde anlattığı sefer olabileceği gibi ayrı bir sefer de olabilir. Bk. Hodgson, s.97, n.42.

de Âbe ve Save hakimi Atabeg[60] Emîr Ânûştekin Şîrgîr'i Bâtınîlere karşı cihada gönderdi. Emîr Şîrgîr Rûdbâr'daki ekinleri tahrib etti, Kelâm ve Kazvin'den 20 mil (Hodgson, s.97, n.44) uzaklıktaki Batınîler'e ait Bîre kalesini de ele geçirdi. Kale Komutanı Emîr Alli b. Mûsâ'ya emân vererek buradaki Bâtınîleri de Alamut'a gönderdi.[61]

d. Bâtınîlere Karşı Tertip Edilen Dördüncü Sefer, İkinci Alamut Kuşatması ve Sonuçları:

Sultan Alamut'a son darbeyi indirmek üzere yine Emîr Ânûştekin'i görevlendirdi. Karaca, Gündoğdu, İl-Kavşut ve Bozan gibi pek çok kumandanı da onun emrine verdi. Başkumandan Emîr Şirgir cesur ve basîretli bir insandı. Alamut'u kuşattıktan sonra uzun süre muhasaraya devam edebilmek için kale önünde barakalar yaptırdı. Emîrleri gruplara ayırarak bir kaç aylık nöbetler halinde kuşatmayı aralıksız sürdürdü. Sultan da lüzumlu asker, yiyecek ve zahireyi muntazam olarak gönderiyordu. Zaman Bâtınîlerin aleyhine işliyordu, yiyecekleri bitmişti. durumları kötüleşince kadın ve çocuklarını eman dilemek ve emniyet içinde çıkıp gitmek üzere izin alsınlar diye gönderdiler. Fakat Ânûştekin bunu kabul etmedi ve açlıktan ölsünler diye tekrar kaleye iade etti.

Alamut'un 11 Rebiülevvel 511/13 Temmuz 1117 tarihinde başlayan muhasarası Zilhicce ayına kadar (Mart 1118) sürdü[62] ve Hasan-ı Sabbah'ın adamları artık tahammül edemeyecek bir hale geldiler. Kale alınacak halk fitneden kurtulacaktı ki, Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm haberi geldi ve Bâtınîlerin moralleri yükseldi. Ertesi gün kara haber muhasara ile meşgul olan askerlere de ulaşınca kuşatmayı kaldırmaya karar verdiler. Emîr Şîrgîr onlara: "Eğer ayrılırsak onlar kaleden inecek ve hazırladığımız bunca yiyecek ve zahîrelere sahip olacaklar. İşin doğrusu kaleyi fethedinceye kadar kuşatmayı sürdürmektir. Eğer kuşatmaya devam etmeyeceksek bile hiç olmazsa üç gün burada kalmamız ve hazırladıklarımızı bitirmemiz, götüremeyeceğimiz şeyleri de düşmanın eline geçmesin diye yakmamız gerekir" dedi.[63] Emîr Şîrgîr'in bu sözlerini dinleyenler ona hak verdiler ve topluca hareket etmek üzere anlaştılar. Fakat akşam olunca birbirlerine danışmadan dağıldılar. Tek başına kalan Ânûştekin bir süre

[60] Sultan Muhammed Tapar Sâve, Âve ve Zencan'ı oğlu Melik Tuğrul'a vermiş ve Emîr Anûştekin'i ona atabeg tayin etmişti. Bk.Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, s.647.

[61] İbnü'l-Esîr, X, s.527 vd. Krş. Hodgson, s.97.

[62] Cüveynî, III, s.213.

[63] İbnü'l-Esîr, X, s.528; Reşîde'd-Dîn, s.74 vd.

daha muhasaraya devam etmiş, sonra o da ayrılmak zorunda kalmıştı. Aç ve perişan Bâtıniler ordunun geride bıraktıklarına hücum etmişlerdir.[64] *Zübdetü'n-Nusra* (s.123, trc.119)'da muhasaranın kaldırılmasından, Alamut kuşatmasının devam ettiği sırada, Sultan Muhammed Tapar'ın Hâcib-i kebîr tayin ettiği Emîr Ali b. Ömer (s.117, trc.114)'in nâibi Ebu'l-Kasım Dergezînî mesul tutulmakta ve "asker kaleyi fethetmeye yeklaştığı ve kuşatmanın başarıyla sonuçlanacağını anladığı bir sırada Dergezînî mülhidlere (Bâtınîlere) meylinden ve onlara yardımcı olmaya söz verdiğinden dolayı orduyu dağıtmaya başladı ve Emîr Anuştekin Şîrgîr'in tevkif edilmesi için emir çıkardı. Bunun üzerine asker muhasarayı kaldırarak düzensiz bir şekilde geri çekilmeye başladı. Alamut'takiler bunları takib ederek bir kısmını katlettiler. Kaledeki Batınîler 200.000 dinardan daha fazla değerde silah ve erzak elegeçirdiler" denilmektedir. Bir başka yerde (s.147, trc.139) de Sultan Muhammed Tapar vefat edip oğlu Mahmûd saltanat makamına geçince Dergezînî, Şîrgîr'i geri çağırmak hususunda hileye başvurdu. Nihayet kendi uydurduğu şeylerle Şîrgîr'i kabahatlı gösterdi ve oğlu Şerefü'd-Devle Ömer ile birlikte öldürülmeleri için ferman çıkardı" deniliyor.

Sultanın ölümü vaki olmasaydı Emîr Ânûştekin Şîrgîr adı geçen kaleyi muhakkak fethedebilecekti.[65]

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Bâtınîlerin gücü yine arttı. Pek çok halk onların bâtıl itikadlarına aldandı. Irak, Azerbaycan, Horasan, Mâzenderân, Rüstemdâr, Rustak, Sincan, Gürcistan ve Gilân'daki mühim yerleri işgal ettiler.[66] Imâde'd-Dîn Kâtib el-Isfehânî: "Eğer Muhammed Tapar'ın fethettiği kaleler şimdiye kadar Bâtınîlerin elinde kalmış olsaydı kâfirlik bütün cihanı kaplardı" diyor.[67] Gerçekten Sultan Muhammed Tapar Bâtınîlere karşı takip ettiği sindirme ve temizleme politikasında büyük ölçüde başarılı olmuş, yalnızca o çağın insanına değil müteakip devirlerde yaşayacak olan müslümanlara da övgü ile anılmaya değer hayırlı hizmetler ifa etmiştir, eğer ömrü vefa etseydi bu fitne fesat yuvalarını tamamen temizleyebilirdi.

[64] Bundârî, 117, trc.114; Hüseynî, s.55; Cüveynî, III, s.213; İbnü'l-Esîr, X, s.527 vd. Krş. Hodgson, s.97 vd.; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, s.647; Ravendî, s.162, trc. s.158.

[65] Bundârî, s.117, trc. s.114; Kazvînî, s.520.

[66] Reşîde'd-Dîn, Tahran nşr. s.132.

[67] Bundârî, s.100, trc. s.101.

e. Sultan Muhammed Tapar'ın Emriyle Haleb'de Yapılan Batınî Katliamı:

Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan devrinde[68] Bâtınîler Haleb'de iyice kök salmış ve bir hayli kuvvetlenmişlerdi. Fikren Bâtınîliğe mütemayil olduğundan veya içinde bulunduğu zor şartlar dolayısıyla onlardan istifade etmek niyetiyle Batınîlerle işbirliği yapan ve onlara son derece müsamahakâr davranan Rıdvan, onların Haleb'de bir "Dârü'd-da've" (Propağanda üssü) kurmalarına da yardımcı olmuştu.[69]

Rıdvan'ın 28 Cemâziyülâhir 507/10 Aralık 1113 tarihinde ölümü[70] üzerine yerine 12 yaşındaki oğlu Alparslan el-Ahras geçti. Rıdvan devrinde Haleb'deki bâtınî nüfûzunun giderek arttığını ve tehlikeli boyutlara ulaştığını gören Sultan Muhammed Tapar Haleb'in yeni hâkimi Melik Alparslan el-Ahras'a bir mektup göndererek: "Baban (Rıdvan) Bâtınîlerle ilgili hususlarda bana muhalefet ederdi. Sen benim evlâdımsın; şimdi onları öldürmeni istiyorum" dedi.[71] Batınîler hakkında Sultan Muhammed Tapar ile aynı düşünceleri paylaşan Reisü'l-Ahdâs Sâid b. Bedî' ile Haleb şehrinin diğer ileri gelenleri de Bâtınîlerin daha fazla kuvvetlenmeden Haleb'deki karargâhlarına bir baskın tertib edilmesini istiyorlardı. Uzun zamandır bu düşünceleri beslediği anlaşılan Reîsü'l-Ahdâs Sâid b. Bedî', muhtemelen Sultan Muhammed Tapar'dan gelen mektup üzerine bu meseleyi Melik Alparslan'a anlattı ve Bâtınîlerin Haleb'deki karargâhlarının dağıtılmasına ve şehrin onlardan temizlenmesine karar verdiler. Aslında gerek Melik Alparslan ve gerekse Hâdim Lu'lu' bâtınîlere karşı girişilecek bir harekâttan korkuyor ve çekiniyorlardı. Ancak Reisü'l'-Ahdâs Sâid b. Bedi' onları cesaretlendirdi ve harekâtı başlattı. Bâtınîlerin karargâh olarak kullandıkları Da'rü'd-dave'nin kapısı kapatıldı ve kaçmamaları için bina kordon altına alındı. Önce Bâtınîliğin Haleb'de ve bütün Suriye'de yayılmasında mühim rol oynayan Ebû Tâhir es-Sâiğ ve öteki liderleriyle beraber yaklaşık 200 kadar bâtınî yakalandı. Ebû Tahîr es-Sâiğ, İsmail ed-Dâî ve Suriye'deki liderlerinden el-Hakîm el-Müneccim'in kardeşi ve önde gelen Bâtınîler derhal öldürüldü. Diğerleri hapishanelere dolduruldu. mallarına el kondu. Daha sonra bunların bir kısmı bağışlanıp serbest bırakılır-

[68] Rıdvan devri hakkında geniş bilgi için bk. Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği", *SAD*, II, s.1-66.

[69] Rıdvan'ın Batınîlerle işbirliği ve ilgisi hakkında bk. Sevim, agm. s.66.

[70] İbnü'l-Kalânisî, s.189; İbnü'l-Âdîm, II, s.164; İbnü'l-Esîr, X, s.499.

[71] İbnü'l-Âdîm, II, s.168.

ken bir kısmı da kaleden aşağı atılarak öldürüldü. Kaçıp kurtulanlar ve salıverilenler haçlılara sığındılar ve çeşitli şehirlere dağıldılar (507/1113-1114).[72]

f. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınî Keykubad'ın Hakim Olduğu Tekrit Kalesi Üzerine Tertib Ettiği Sefer:

Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Haleb emîri Kasîmü'd-Devle Aksungur'un eline geçen Tekrit şehri onun Tutuş tarafından öldürülmesiyle de Gevherâyîn tarafından alınmış ve bir bâtınî olan Keykubad b. Hezaresb ed-Deylemî buraya vali olarak tayin edilmişti. Tekrit'te 12 yıl kalan Keykubad halka zalimce muamele etti. Sultan Muhammed Tapar Selçuklu tahtına oturunca burayı Bağdad şahnesi Aksungur el-Porsuki'ye verdi. Tekrit'i 7 aydan fazla bir süre kuşatan Aksungur el-Porsukî şehri ele geçirmek üzereyken Keykubad, Hille emîri Sadaka'ya haber gönderdi ve 500 yılının safer ayında (2-30 Ekim 1106) kaleyi ona teslim etti. Aksungur el-Porsukî de eliboş dönmek zorunda kaldı. Sultan Muhammed Tapar Keykubad'ın Tekrit'i bir bâtınî karargâhı haline getirmesinden endişe ettiği için şehri elegeçirmek istiyordu. Ancak başarılı olamadı ve Keykubad bir şiî olan Sadaka'yı sünnî Türklere tercih etti.[73]

Ayrıca İbn İsfendiyar, takriben aynı tarihlerde Sultan Muhammed Tapar'ın, kardeşi Melik Sencer'e Horasan'dan Kûhistan'daki Bâtınîler üzerine bir sefer tertip etmesini emrettiğini kaydeder..[74]

g. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîlere Karşı Taberistan Hakimi Hüsamü'd-Devle Şehriyâr'a Yaptığı İşbirliği Teklifi ve Bâvendîlerle[75] Selçuklular Arasında Akrabalık Tesisi:

Sultan Muhammed Tapar Bâtınîlere karşı yoğun bir kampanya açmıştı. Bu münasebetle Taberistan hakimi Hüsamü'd-Devle b. Karin'e de haber gönderip Bâtınîleri imha etmek hususunda kendisiyle işbirliği yap-

[72] el-Azîmî, Cahen nşr. s.382; Ibnü'l-Âdîm, II, s.168 vd.; İbnü'l-Kalânisî, s.189 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 499; Sıbt, s.47; ayrıca bk. Deguignes, IV, s.204; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.209; Hodgson, s.94; Runciman, II, s.127.

[73] İbnü'l-Esîr, X, s.420. Ayrıca bk. Hodgson, *The Order of Assassins*, s.95; aynı müellif, "The İsmaili State" *Cabridge History of Iran V*, s.445 vd.

[74] İbn İsfendiyar, s.240; Hodgson, s.95.

[75] Bâvendîler hakkında geniş bilgi için bk. Köprülü, Bâvend mad. İA.; Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, trc. s.105-108; Müneccimbaşı, II, 400-404; Robıno, "Les Dynasties du Mâzandarân", *J.A.* (1936), s.397-474.

masını istedi.[76] Ancak o bu teklifi çok sert bir ültimatom mahiyeti taşıdığı gerekçesiyle reddetti. Bunun üzerine Sultan, Buharalı Emîr Sungur'u 5.000 süvariyle birlikte Mâzenderân üzerine gönderdi. Rûyan ve Âmul'daki valilere de Sungur'a katılmalarını ve onunla müşterek hareket ederek kendisine yardımcı olmalarını emretti. Emîr Sungur Âmul'de mahallin ileri gelenleri tarafından karşılandı. Onlar Sungur'a sahil yolunu takiben Sârî'ye gitmeyi teklif ettiler. Hüsâmü'd-Devle bundan haberdârdı ve Lâfur emîri Mehdî ile diğer bütün emîrlerini Âram'da topladı. Birlikte Sârî'ye yürüdüler. Tahkîmât yapmak ve surları onarmak için acele ettiler. Sungur da Atrabin'de karargâh kurdu. Hüsâmü'd-Devle, oğullarından hangisi düşmana daha önce saldırırsa külahını ona vereceğini söyledi. Oğlu Necmü'd-Devle hemen atından indi ve düşman karşısına çıktı. Onu diğer oğlu Fahrü'l-Mülk Rüstem takib etti. Hüsâmü'd-Devle savaş başlar başlamaz Sungur'un Begçeri adlı emîrini kendi tarafına çekmeyi başardı. Sonra Necmü'd-Devle, Sungur'un üzerine hücuma geçti. Sungur bir başka askerî birlik tarafından sarıldığını zannetti, neticede ordusu bozuldu ve kaçmak zorunda kaldı. Necmü'd-Devle onları takip ederek özellikle Âmul'lu piyadelerin çoğunu esîr aldı ve öldürdü. Sungur Gurgan'a, oradan da İsfahan'a döndü. Sultan Muhammed Tapar'a bu vahşi ülke halkına kuvvet zoruyla birşey yapılamayacağını söyledi. Mesele ancak siyasi yollardan halledilebilirdi. Bunun üzerine Sultan, Hüsâmü'd-Devle'ye bir elçi göndererek ona Sungur'un bu hareketiyle kendi emirlerini aştığını bildirdi ve oğullarından birini İsfahan'a saraya göndermesini istedi. Sultan'ın Hüsâmü'd-Devle'nin oğluna zarar gelmeyeceğini yeminle teyid etiği bu teklifi kabul edildi. Hüsâmü'd-Devle oğullarını yanına çağırdı ve hangisinin gitmek istediğini sordu. Necmü'd-Devle cesaret edemedi fakat Alâü'd-Devle Ali gönüllü olarak gitmek istediğini söyledi. Dindar bir insan olan Seyyid Müntehî de onun vasîsi olarak birlikte İsfahan'a gönderildi. Maiyyetlerine 1.000 süvari ve 2000 piyade[77] verildi. Babası Hüsâmü'd-devle de Sârî'den Fârim'e kadar onlara eşlik etti. Alâüd-Devle Ali Sultan Muhammed tarafından büyük bir nezaketle karşılandı ve iltifatlara nail oldu. Sul-

[76] İbn İsfendiyâr (s.241)'ın 500/1106 yılında yapıldığını bildirdiği bu teklif muhtemelen Vezîr Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ile Emîr Çavlı Sakavu'nun 501/1107-1108 (bk. İbnü'l-Kalânisî, s.151) veya 503/1109 (bk. İbnü'l-Esîr, X, s.477) Alamut ve civarındaki kalelerde karargâh kurmuş olan Bâtınîler üzerine gönderildiği sırada yapılmıştı. Bk. Hodgson, *The Order of Assassins*, s.97; Bosworth, "Political and Dynastic History of the Iranian World", *Cambridge History of Iran*, V, s.28.

[77] Zahîre'd-Dîn Mar'aşî'ye göre (*Târih-i Taberistan ve Rûyân ve Mazenderân*, nşr. Dr. Bernhard Dorn, St. Petersburg 1850, s.213) 1.000 piyade.

Necmü'd-Devle'den korkarak önce onun muvâfakatının alınmasını istedi, Sultan bu teklifi makul buldu. Her iki aile arasında evlilik yoluyla akrabalık tesisi uygun görüldü ve Alâü'd-Devle bir çok hediye ve hilatlerle bu haberi Taberistan'a ulaştırmak üzere yola çıktı. Âmul'da eşraf tarafından büyük bir törenle karşılandı. Babası da onu tebrik etti. Ancak ağabeyi Necmü'd-Devle onu başarısından dolayı kıskandı. Babası tarafından azarlanan Necmü'd-Devle Bağdad'a gitti, orada Sultan Muhammed Tapar tarafından karşılandı. Sultan onu Isfahan'a götürdü ve kız kardeşiyle[78] evlendirdi. Böylece Bavendîlerle Selçuklular arasında akrabalık tesis edilmiş oldu.[79]

[78] İbn İsfendiyâr, s.243; Zahîre'd-Dîn Mar'aşî, s.215; Ayrıca bk. Robino, agm. *JA.* (1936), s.423'deki şecere; Bosworth, *Cambridge History of Iran*, V, s.28. Müneccimbaşı'ya göre (*Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s.404) Sultan'ın kızıyla. Merhum Osman Turan (*Selçuklular Tarihi*, s.255) da kaynak zikretmeden Sultan Melikşah'ın kızı Salkım Hatun'un Mâzenderân meliki İspehbud Ali ile kardeşi Karin'in de Muhammed Tapar'ın kızıyla evlendiği söyler.

[79] İbn İsfendiyar, *A Bridged Translation of the History of Tabaristan*, Leiden, 1905, s.240-245; Zahirü'd-Dîn Mar'aşî, s.210-215.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN HAÇLILARLA MÜCADELESİ

Sultan Muhammed Tapar'ın Haçlılarla Mücadelesi:

İslâm dünyası h.V./m.XI. yüzyıl sonlarında taht kavgaları, emîrler arasındaki çıkar çatışmaları ve mezhep çekişmeleriyle meşgul olduğu bir sırada, Doğu-Batı mücadelesinin en mühim ve en hareketli bir safhasını teşkil eden haçlı istilâsına maruz kaldı.

Devrin müslüman hükümdar ve emîrleri aralarında mevcut anlaşmazlık ve rekabeti bir kenara itip, müşterek düşmana karşı birlikte hareket edecekleri yerde, bu ihtilâfları mütemâdiyen körüklediler ve korkunç ihtirasları, yaklaşan bu büyük tehlikeyi zamanında ve lâyık olduğu şekilde değerlendirmelerine engel oldu. Onların bu şekildeki davranışları birinci haçlı seferinin hedefine ulaşmasını kolaylaştırmıştı.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (465/1072-485/1092)'ın ölümünü takiben hânedân âzâları ve muhteris emîrler arasında başlayan mücadeleler, haçlılara Orta Doğuda belki de umduklarından çok daha müsait bir zemin hazırladı. Böylesine uygun bir ortamdan yararlanmayı bilen haçlı liderleri, önce İslâm aleminin bağrına bir kama gibi saplanan Urfa Haçlı Kontluğu'nu[1] (10 Mart 1098) sonra da Antakya Princepsliğini (3 Haziran 1098) ve Kudüs Krallığını (15 Temmuz 1099) tesis ederek Suriye ve Filistin'de yerleştiler.[2]

Haçlıların bu büyük başarılarına rağmen İslâm dünyası meselenin vehâmetini hâlâ idrak edebilmiş değildi. Urfa, Antakya ve Kudüs gibi askerî ve stratejik ehemmiyeti haiz üç büyük şehrin Haçlılar'ın eline geçmesi ve binlerce müslümanın katli bile onları şahsî çıkarlarından ve ihtiraslarından

[1] Urfa Haçlı Kontluğu hakkında geniş bilgi için bk. Dr. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974.

[2] Haçlılar'ın Suriye ve Filistin'de kurdukları devletler için bk. Harold S. Fink, "The Foundation of the Latin States (1099-1118)", *A History of the Crusades*, Vol. I, edited by Marshall W. Baldwin, London 1969, s.368-409. St. Runciman, *A History of the Crusades*, vol.II, London 1965; W.B.Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cabridge 1907.

fedakârlık ederek cihad uğrunda birleştirememişti. Sünnî İslâm Dünyasının manevi lideri olarak kabul edilen Abbâsî Halifesi el-Mustazhir (1094-1118) askerî güçten mahrum ve rahatına düşkün olduğu için, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk (1092-1104) da babası Sultan Melikşah'ın ölümünden beri bütün şiddetiyle devam eden taht kavgaları ve isyanlarla meşgul olduğundan dolayı Haçlılar karşısında ciddî bir mukavemet gösteremedi ve kuvvetli bir cihad harekâtını organize edemediler.

Bu dönemde Sultan Berkyaruk'un emriyle ve birçok müslüman emîrin iştirakiyle haçlılara karşı gerçekleştirilen yegâne sefer, Musul emîri Kürboğa'nın Urfa (4 Mayıs-25 Mayıs 1098) ve Antakya (10 Haziran-28 Haziran 1098) kuşatmaları olup birincisi başarısızlıkla, ikincisi ise tam bir hezimetle sonuçlanmıştır.[3]

Musul emîri Çökürmüş ile Artukoğlu Emîr Sökmen'in 9 Şa'ban 497/7 Mayıs 1104 tarihinde Haçlılar karşısında kazandıkları ve Urfa Kontu Baudoin du Bourg ile Tell-Bâşir senyörü Joscelin de Courtenay'ın esaretleriyle neticelenen Harran savaşı ise iki emîrin, aralarındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırıp birlikte hareket etmeleriyle müslümanların lehine sonuçlanmıştı. Bu zafer Suriye'deki müslümanlarla doğudakilerin irtibatını kesmeyi ve hakimiyet sahalarını bu yöne doğru genişletmeyi düşünen Franklar için ağır bir darbe oldu.[4]

Çökürmüş, Harran zaferini müteakip Urfa'yı da muhasara etti (19 Mayıs-2 Haziran 1104). Fakat iki emîr arasındaki ittifak çok kısa sürdüğü için bu kuşatmayla da bir başarı elde edilememişti.[5]

Çökürmüş'ün 498/1105 tarihindeki Urfa muhasarası:

Musul emîri Çökürmüş, Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini öğrendikten ve şehir ileri gelenleriyle istişare ettikten sonra kuşatma altındaki Musul'u Sultan Muhammed Tapar'a teslip edip itaat arzetmişti. Sultan

[3] Kürboğa'nın Urfa kuşatmasıyla ilgili geniş bilgi ve kaynaklar hakkında bk. Demirkent, s.38-42. Antakya kuşatması için bk. İbnü'l-Kalânisî, s.135; İbnü'l-Esîr, X, s.274-276; İbnü'l-Adîm, II, s.132-136; Urfalı Mateos, CLV, s.196-198; Bar Hebraeus, II, s.339; Kafesoğlu, Kürboğa mad., *İA*.; Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği", *SAD*., II, s.23-33.

[4] Harran savaşı hakkında bk. Demirkent, s.81-93; Stevenson, s.77 vd.; Grousset, I, s.437; Runciman II, s.110; Segal, s.232; Fink, "The Foundation...", s.389 vd.

[5] Çökürmüş'ün bu seferi için bk. Demirkent, s.98; Beaumont s.127 vd.; Runciman II, s.43; Grousset, I, s.407 vd.

da Musul halkının emîrlerine olan sevgi ve bağlılığını bildiğinden onu affederek görevinde bırakmıştı (10 Cemâziyülevvel 498/28 Ocak 1105).[6]

Sultan tarafından, hiç beklemediği bir şekilde karşılanan ve görevine iade etilen Çökürmüş, büyük bir moral yüksekliği içinde, teşkil ettiği bir orduyla 1105 yılı hasad mevsiminde Urfa üzerine yürüdü. Urfa bu sırada Richard de Salerne'nin idaresindeydi.[7]

Anonim Süryanî Vekayinâmesi'nin kronolojik olarak Harran savaşından önce vuku bulmuş gibi gösterdiği bu kuşatma, yerli ermeni müellif Urfalı Mateos'un ve modern haçlı tarihi yazarlarının belirttiği gibi[8] 1105 yılında olmuştur.

Urfalı Mateos'a göre 554 Ermeni yılında (23 Şubat 1105-22 şubat 1106) Musul ve Nusaybin emîri çökürmüş büyük bir ordunun başında olduğu halde Urfa üzerine yürüdü ve hasad mevsiminde şehri muhasaraya başladı. Tancred'in şehri muhafaza etmekle görevlendirdiği Richard, akılsızca bir harekette bulunarak piyadeleriyle birlikte bir çıkış hareketi yaptı. Fakat onun bu tedbirsizliğinden yararlanan müslüman askerler, derhal Frank piyadeleri üzerine hücum ederek 450 kişiyi öldürdüler. Urfa'yı mateme boğan Çökürmüş büyük bir zaferle memleketine döndü.[9]

Anonim Süryani Vekayinânesi de Urfalı Mateos'u teyiden söz konusu kuşatmayla ilgili olarak şu malumatı vermektedir. "Doğulu bir emîr olan Çökürmüş, hazırlık yapıp Franklarla savaşmak ve topraklarını korumak için büyük bir orduyla hareket etti. Önce Urfa'ya gitti... Şehre yaklaşınca Frank garnizonu onları şehir kapısına yaklaştırmamak ve savaşı doğu kapısının dışında kabul etmek üzere dışarı çıktı. Birçok ahmak Urfalı kalkan

[6] Bu konuda bk. Bölüm, Muhammed Tapar'ın hükümdarlık devri.

[7] Antakya Princepsi Bohemund, takviye kuvvetleri temin etmek düşüncesiyle Batı Avrupa'ya giderken Harran bozgununda esir düşen Baudouin du Bourg'un yerine Urfa'yı idare etmekle görevlendirilen yeğeni Tancred'i Antakya'ya davet ederek şehrin idaresini ona vermişti Tancred de 1104 Eylül'ünde Urfa'dan ayrılırken yerine kuzeni ve enişteşi Richard de Salerne'yi bıraktı (Urfalı Mateos, s.227; *Anonim Süryani Vekayinâmesi*, İng. trc. Tritton, s.80; Demirkent, s.98 vd.).

[8] Urfalı Mateos, s.227; Stevenson, s.83-84; Grousset, I, s.437 vd.; Segal, s.232; Fink, "The Foundation...", s.393; Demirkent, s.100-103. Runciman (II, s.108 vd.) Çökürmüş'ün, Rıdvan, İlgazi ve diğer müttefikleri tarafından hazırlanan bir komployu ortaya çıkarıp bertaraf ettikten sonra 1105 yılında Urfa'yı kuşattığını anlatır. Halbuki İbnü'l-Esîr (X, s.405) bu komplo olayının Ramazan 499/Mayıs-Haziran 1106 tarihinde olduğunu söyler.

[9] Urfalı Mateos, s.227 vd.

ve kılıçlarını alıp Türklerle harbetmek için küstahca şehir dışına çıktılar. Türkler onların sür'atle ve düzensiz bir şekilde geldiklerini görünce, Franklar ilerleyip Doğu köprüsü önündeki ovada yayılıncaya kadar biraz geri çekildiler. Türkler birbirlerini teşçi ederek her taraftan onlar üzerine atılmak için fırsat kolladılar. Sur üzerindekiler bunu gördü. İki ordununun birbirine karışarak beraberce geri gelip şehre girmelerinden korktular. Bunun için şehrin kapılarını kapadılar. Türkler geri dönüp Urfalı muharipler üzerine şiddetle saldırdılar. Franklar geri kaçtılar. Şehrin kapılarının kapanmış olduğunu görünce dehşet içine düştüler. Çünkü surları aşmak için hendek üzerinde bulunan köprüye ulaşabilme ümidleri yoktu. Hepsi hendeğin birer tarafına düştüler. Türk piyadeleri arkalarından yetişip onları merhametsizce kılıçtan geçirdiler... Çökürmüş şehir dışındaki araziyi tahrip edip yaktıktan sonra uzaklaştı". [10]

Anonim Süryani müellifinin verdiği bilgilerin Urfalı Mateos'u teyid etmesi, onun da, şehrin bu sırada Richard'ın idaresinde olduğunu bildirmesi bu seferin Çökürmüş'ün 1104 yılında Harran savaşını takiben yaptığı kuşatma olmadığına işaret eder.

Segal Türklerin bu akınları sırasında tarlalarda çalışan işçileri öldürdüklerinden şehirde büyük bir gıda sıkıntısı baş gösterdiğini, ancak daha sonra Tancred'in bu ablukayı kırarak batıdan gıda maddeleri sevkiyatını sağladığını belirtir. [11] Buna mukabil Demirkent [12] bu iddiayı kabul etmez.

Çökürmüş'ün, bu seferi Sultan Muhammed'in emriyle gerçekleştirmesi muhtemel olmakla beraber kanaatimizce muhteris ve despot bir emîr olan ve Musul ileri gelenlerinin ısrarlarıyla Muhammed Tapar'a boyun eğen Çökürmüş, bu sefere bizzat kendi arzusuyla çıkmış ve geçen yılki kuşatmasında ele geçiremediği Urfa'yı bu defaki muhasarayla zaptetmek ve hakimiyet sahası içine almak istemiştir. Çünkü, bu sırada Melik Rıdvan, Artukoğlu İlgazi, İspehbud Sabave ve Arslantaş oğlu Alpî tarafından aleyhinde yapılan bir ittifakı bozmaya çalışan Çökürmüş, Ramazan 499/ Mayıs 1106 tarihinde Rıdvan'a yazdığı mektupta geçen yıl Sultan Muhammed Tapar'ın kendisini kuşattığını, fakat başarı sağlayamadığı için sulh yaparak çekilmek zorunda kaldığını hatırlatıyordu. [13] Sultan Muham-

[10] *Anonim Süryânî Vekayinâmesi* (İng.trc.Tritton), s.77-78.

[11] Segal, s.232

[12] Demirkent, s.103, n.417.

[13] İbnü'l-Esîr, X, s.406.

med Tapar'a tâbi olduğu bir sırada bile böyle küstahca konuşması yukarıda şahsiyetini birazcık olsun belirtmeğe çalıştığımız Çökürmüş'ün bu seferi muhtemelen kendi arzusuyla yaptığı şeklindeki düşüncemizi teyid eder mahiyettedir.

1. Sultan Muhammed Tapar'ın Emîr Çavlı Sakavu'yu Haçlılara Karşı Cihad İle Görevlendirmesi:

Haçlılar, sahil bölgesi ve Suriye'deki kaleleri istilâ ettikten sonra birçok müslümanı katletmiş, onları eziyet ve işkencelere maruz bırakmışlardı.[14] Taberiyye'nin batısındaki Sevâd, Havran ve Cebel-i Avf[15] yöresindeki müslümanların durumu da bundan farksızdı. Öte yandan büyük ve zengin bir müslüman kenti olan Trablus ile bir liman şehri olan Sur ise şiddetli bir muhasara altındaydı.[16] Kuşatmanın uzaması ve şiddeti halkı büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya bırakmıştı. İbnü'l-Kalânisî'ye göre,[17] bütün bu şartlara rağmen şehri kahramanca savunan Trablus hakimi Fahrü'l-Mülk b. Ammâr ve Dımaşk atabegi Zahîru'd-Dîn Tuğtekin, h.500 yılı içinde (2 Eylül 1106-24 Temmuz 1107) Sultan Muhammed Tapar'a üst üste mektuplar yazarak haçlıların birçok şehir ve kaleyi ele geçirdiklerini, buradaki halka zulmettiklerini bildiriyor ve devam eden Trablus kuşatmasından bahsederek müslümanlara yardım elini uzatmasını, halkı da yardıma teşvik etmesini istiyorlardı.

Sultan Muhammed Tapar bu vaziyetten haberdar olunca ileri gelen bir kumandanıyla birlikte büyük bir Türk ordusunu Emîr Çavlı Sakavu kumandasında haçlılara karşı sefere memur etti. Ayrıca hilâfet merkezi Bağdad'a, Hille Arap emîri Seyfü'd-Devle Sadaka b. Mezyed'e ve Musul emîri Çökürmüş'e de haber gönderip Çavlı komutasındaki bu orduyu savaş araç-gereçleriyle ve askerleriyle takviye etmesini emretti.

Sultan Muhammed Tapar bu sefer dolayısıyla Rahbe[18] ve Fırat nehri kıyısındaki araziyi de Çavlı'ya ikta etti. Fakat bu bağış diğer emîrlerin, bilhassa Çökürmüş'ün hiç hoşuna gitmedi. Sultan'ın emrine rağmen Seyfü'd-Devle Sadaka cihad harekâtıyla hiç ilgilenmediği gibi, bu sefere

[14] İbnü'l-Kalânisî, s.156.

[15] Cebel-i Avf: Bugün Cebel-i Aclûn, Dussaud, s.382 n.3. Taberiyye gölünün 15 km. güneyinde Bk. Dussaud, Harita (numarasız).

[16] İbnü'l-Esîr, X, s.411 vd.; Sıbt, s.19.

[17] İbnü'l-Kalânisî, s.156.

[18] Rahbe hakkında bk. Honigmann, E., Rahbe mad., *İA.*

Çökürmüş de katılmak istemedi. bunun üzerine Çavlı da seferden vazgeçip Çökürmüş ile mücadeleye girdi.[19] Aynı konuya temas eden İbnü'l-Esîr,[20] Çökürmüş'ün hizmette kusur ettiğini ve vaʿdinde durmadığını gören Sultan Muhammed Tapar'ın Musul'u ve onun elindeki diğer yerleri, Diyarbekir ve el-Cezîre'nin tamamını h.500 yılının muharrem ayında (2 Eylül-1 Ekim 1106) Emîr Çavlı'ya ikta ettiğini, Haçlılar üzerine yürüyerek İslâm beldelerini geri almasını emrettiğini, Çavlı'nın da Bağdad'a gelip 1 Rebiülevvel (31 Ekim 1106)'e kadar orada kaldığını ve sonra Musul'a Çökürmüş üzerine yürüdüğünü söyler. Süryânî Mihael[21] de İbnü'l-Esîr'i teyiden Sultan Muhammed Tapar'ın, Çavlı'yı Franklar üzerine sevk ettiğini ve onun Bağdad'a geldikten sonra Musul'a göz diktiğini ve Çökürmüş ile mücadeleye girdiğini belirtir.

Her üç kaynak ve Sıbt[22] (İbnü'l-Kalânîsi'den naklen) ittifakla Çavlı'nın Sultan Muhammed Tapar tarafından haçlılara karşı seferle görevlendirildiğini, ancak bunun gerçekleşmediğini ifade ediyorlar. O halde Musul valiliğine getirilirken verdiği sözlere bağlı kalmayan Çökürmüş bu defa da cihad harekâtına katılmayı reddedince, Sultan Muhammed Tapar onu cezalandırmak üzere Musul ve ona ait diğer bölgeleri Çavlı'ya ikta etmiştir. Çavlı da Çökürmüş'le mücadeleye girdiği için maalesef bu seferin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.

2. Trablus Emîri Fahrü'l-Mülk Ile Atabeg Tuğtekin'in Oğlu Emîr Börü'nün Yardım Talebiyle Sultan Muhammed Tapar'ı Ziyareti:

Haçlılar tarafından 498/1104 tarihinden beri sürekli olarak kuşatma altında tutulan Trablus şehrinin emîri Kadı Fahrü'l-Mülk b. Ammâr, önce Artukoğlu Sökmen'e haber gönderip yardıma çağırmış ve kendisine istediği kadar asker ve para vaʿdetmiştir (498/1104).[23] Ancak bu sırada Atabeg Tuğtekin'den de aynı mahiyette bir mektup alan Artukoğlu ikinci teklife daha fazla önem vermiş ve bu maksadla Dımaşk'a hareket etmişse de 498 yılı Safer ayının başında (Ekim 1104) yolda vefat ettiğinden bu

[19] İbnü'l-Kalânisî, s.156.

[20] İbnü'l-Esîr, X, s.422 vd.

[21] Süryânî Mihael, XV, IX, s.51.

[22] Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.531.

[23] Runciman (II, s.63) İbn-i Ammâr'ın bu mürâcaatını 1105 yılında gösteriyor. Halbuki Sökmen 498/1104'de ölmüştü (İbnü'l-Kalânisî, s.147; İbnü'l-Esîr, X, s.390; A.Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyâsî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s.520).

yardım gerçekleşmemiştir.[24] Fahrü'l-Mülk daha sonra 500/1106 tarihinde Sultan Muhammed Tapar'a müracaat ederek haçlılara karşı yardım istemiş, ancak müsbet bir netice elde edememiştir.

İbn-i Ammâr üç yılı aşkın bir süredir devam eden muhasaranın 501 yılı Şaban ayında (16 Mart-13 Nisan 1108) daha da şiddetlenmesi üzerine[25] yeniden yardım aramak zorunda kaldı. Dımaşk emîrlerinden Abak b. Abdu'r-Rezzak'a haber gönderip bu meseleyi müzakere etmek üzere yanına gelmesini ricâ etti. Abak, bu teklifi kabul etti ve Atabeg Tuğtekin'den izin alıp yola çıktı.[26]

Bu sırada Sultan Muhammed Tapar'ın işleri yoluna koyduğunu, bütün rakib ve muhaliflerini ortadan kaldırdığını görerek bizzat huzura çıkıp yardım istemenin şahsı ve bütün müslümanlar için yararlı olacağını düşünen İbn-i Ammâr, süvari ve piyadelerden oluşan 500 kişilik bir muhafız alayı ile Trablus'tan hareket etti. İbn-i Ammâr Bağdad'da Sultan Muhammed Tapar'a takdim etmek niyetiyle kıymetli hediyeler ve safkan Arap atlarını da yanına almıştı.[27]

Emîr Abak, yolda İbn-i Ammâr'a yetişti ve birlikte Dımaşk'a gitmeğe karar verdiler. Şehir dışında Babü'l-Hadîd[28] çayırında konakladıklarında Atabeg Tuğtekin hemen onu ziyarete gidip, şehre davet ederek çok hürmet gösterdi ve ikramda bulundu. Dımaşk'ın öteki emîr ve kumandanları da ona aynı ilgi ve saygıyı gösterdiler, mümkün olan hiçbir yardımı ondan esirgemediler.[29]

İbn-i Ammâr Dımaşk'ta iken, yerine vekil bıraktığı amca-zâdesi Ebu'l-Menâkıb'ın Fâtımîlerle işbirliği yaparak isyan ettiğini öğrendi. Adamlarına haber gönderip Ebu'l-Menakıb'ı yakalamalarını ve Havâbî[30] kalesine hapsetmelerini emretti, bu emir derhal yerine getirildi.[31]

[24] İbnü'l-Kalânisî, s.146 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s.389 vd. Krş. Sevim, agm., *Belleten*, XXVI/103, s.519 vd.

[25] İbnü'l-Kalânisî, s.160.

[26] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer.

[27] İbnü'l-Kalânisî, s.161; İbnü'l-Esîr, X, s.452.

[28] Bâbü'l-Hadîd: Dımaşk sur kapılarından biri. Bk. Hartmann, Şam mad. *İA*.

[29] İbnü'l-Kalânisî, s.160.

[30] Havâbi: Ensâriyye dağlarının orta bölgelerinde, Antartus'un 13 km. kuzey doğusunda bir kale. Bk. Honigmann, Harita, III.

[31] el-Azîmî, Cahen nşr. s.379.

Atabeg Tuğtekin, Muhammed Tapar'ın sarayındaki bazı düşmanlarının kendini Sultan'ın gözünden düşürmek ve itibarını sarsmak için faaliyetlerde bulunduklarını duymuştu. Bu sebeple hem bu dedikoduların önüne geçmek ve Sultan'a olan bağlılığını arzetmek, hem de haçlılara karşı destek sağlamak düşüncesiyle, Sultan'a takdim edilecek at, elbise vs. kıymetli hediyelerle birlikte oğlu Tâcü'l-mülk Börü'yü de İbn-i Ammâr'ın refakatinde Bağdad'a göndermeye karar verdi. Tutuş'un sabık müstevfîsi Ebu'n-Necm Hibetullâh b. Muhammed'i de oğluna vezîr tayin etti. [32]

İbn-i Ammâr 8 Ramazan 501/21 Nisan 1108[33] tarihinde Dımaşk'tan yola çıktı. Bağdad'a yaklaştıkça kendilerine gösterilen saygı da giderek artıyordu. Sultan Muhammed Tapar, şahsına mahsus saltanat kayığını kendi oturduğu şiltelerle birlikte İbn-i Ammâr'a gönderip Fırat'ı geçirdi. Bütün emîrlerine onu muhteşem bir merasimle karşılamalarını emretti. Halife el-Mustazhir de, ileri gelen adamlarını İbn-ı Ammâr'ı karşılamakla görevlendirdi. Netice olarak o, adeta bağımsız bir hükümdar gibi karşılanmıştı. [34]

Sultan onu huzuruna kabul ettiğinde yanına oturtarak gerekli ikramda bulundu, hal ve hatırını sordu. Cihad uğrundaki gayretlerinden ötürü güzel sözlerle gönlünü aldı. İbn-i Ammâr da getirdiği değerli hediyeleri takdim etti ve uzun süredir devam eden muhasara dolayısıyla karşılaştıkları sıkıntıları anlattı. Eğer asker gönderilecek olursa kendisinden istenecek herşeyi yerine getirebileceğini söyleyerek Sultan'dan yardım istedi. Muhammed Tapar da ona bu konuda yardımcı olacağına dair söz verdi. [35]

İbn-i Ammâr daha sonra dârü'l-hilâfeye geldi ve Halife el-Mustazhir'den büyük ilgi gördü. Sultan'a anlattıklarını aynen Halifeye de tekrarladı ve getirdiği kıymetli hediyeleri takdim etti.

İbn-i Ammâr, Sultan Muhammed Tapar 7 Şevval 501/20 Mayıs 1108[36] tarihinde Bağdad'dan ayrılıncaya kadar orada kaldı. Sultan Nehrevan'a[37] kadar onu da yanında götürdü ve kumandanlarından Emîr Hüse-

[32] el-Azîmî, Cahen nşr. s.378 vd. İbnü'l-Kalânisî, s.161; İbnü'l-Esîr, X, s.452 vd.

[33] İbnü'l-Kalânisî, s.161. İbnü'l-Esîr (X, s.452) gününü zikretmeden Ramazan 501/14 Nisan-13 Mayıs 1108 tarihini verir.

[34] İbnü'l-Esîr, X, s.453.

[35] İbnü'l-Kalânisî, s.161; İbnü'l-Esîr, X, s.453.

[36] İbnü'l-Esîr, X, s.455.

[37] Nehrevân: Bağdad ile Vâsıt arasında bir belde, bk. Nehrevân mad. *İA*.

yin b. Atabeg Kutlugtekin'e, isyan etmiş bulunan Çavlı ile savaşmak üzere Mevdûd kumandasında, Musul'a gönderdiği askerlerin bu meseleyi halletiktikten sonra İbn-i Ammâr ile Trablus'u kuşatmakta olan Haçlı kuvvetleri üzerine yürümesini emretti. Sultan burada misafirine nefis hil'atler ve daha birçok hediyeler vererek ona veda etti.

İbn-i Ammâr daha sonra Emîr Hüseyin b. Kutluğtekin ile birlikte Bağdad'dan ayrıldı. Fakat emîrler arasındaki sonu gelmez çekişmeler yüzünden söz konusu ordunun Trablus'a yardımı gerçekleşmedi.[38]

İbn-i Ammâr 15 Muharrem 502/25 Ağustos 1108[39] tarihinde dımaşk'a döndüğü zaman, burada Trablus'un Fâtımîlerin idaresine geçtiğini öğrendi ve bir süre kaldıktan sonra Dımaşk askerleriyle beraber Cebele'ye[40] gitti.[41]

Bu yolculukta İbn-i Ammâr'a refâkat eden Atabeg Tuğtekin'in oğlu Tâcü'l-Mülk Börü de babasının sultana bağlılığını arzetti ve Muhammed Tapar'dan yakın ilgi ve hüsnü kabul gördü. O İbn-i Ammâr'ın aksine bu ziyaretle varılmak istenen gayeye ulaşmıştı. Sultanın, babası ve kendisi hakkında kanaatı müsbet ve sevindiriciydi. Emir Börü, Sultan Muhammed ve Halife el-Mustazhir tarafından verilen kıymetli hil'atlerle taltif edildikten sonra 30 Zilhicce 502/10 Ağustos 1108'de Dımaşk'a döndü.[42]

İbn Ammâr bu ziyaretiyle hiçbir yardım sağlayamadığı gibi Trablus'u da kaybetmişti. Sultan Muhammed Tapar'ın samimiyetle yardım vaʿdetmesine rağmen emîrler arasındaki mücadeleler ve Sultan Melikşah'ın ölümünden beri devam eden otorite boşluğunun halâ doldurulamaması onun eli boş dönmesine sebep olmuştu.

3. Sultan Muhammed Tapar'ın Gerçekleşmeyen Bir Sefer Emri ve Atabeg Tuğtekin:

Aralarında birlik ve tesanüdü sağlayamayan müslümanlar, haçlılar karşısında sürekli olarak toprak kaybediyorlardı. Büyük Selçuklular'a tâbi

[38] İbnü'l-Esîr, X, s.453.

[39] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer. İbnü'l-Esîr, X, s.454.

[40] Cebele: Suriye sahilinde Lazıkıyye yakınlarında meşhur bir kale. Bk. Yâkut, II, s.105.

[41] el-Azîmî, Cahen nşr. s.380; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

[42] İbnü'l-Kalânisî, s.161. Fahrü'l-Mülk ve Emîr Börü'nün bu ziyareti hakkında ayrıca bk. Runciman, II, s.63 vd.; Stevenson, s.56.

melikler ile belde emirleri de tek başlarına yaptıkları mücadelede başarı kazanamayınca, Sultan Muhammed Tapar'a ve Abbâsî halifesi el-Mustazhir'e mektuplar gönderip içerisinde bulundukları kötü şartlardan sözederek yardım istiyorlardı. Mektuplardan bir netice elde edemeyince de 501/1108 yılında İbn-i Ammâr'ın yaptığı gibi Sultan'ı ve Halife'yi bizzat ziyaret ederek meselenin önemini anlattılar ve yardım istediler.

Rebiülâhir 503/28 Ekim-25 Kasım 1109[43] tarihinde Bağdad'a gelen Sultan Muhammed Tapar Cemâziyülevvel 503/26 Kasım-25 Aralık 1109 tarihinde kendini metbû tanıyan bütün emîrlere ve meliklere haber gönderip bu yıl haçlılara karşı cihada kararlı olduğunu bildirdi. Ayrıca Tuğtekin'e de mektup gönderip Suriye'ye gönderilecek orduyu beklemesini ve orduyu sevk ve idare etmesini emretti. Böylece Atabeg Tuğtekin'in rehberliğinde haçlılara ağır bir darbe indirilecekti. Fakat uzun zaman geçtiği halde ortaya çıkan çeşitli engeller yüzünden bu cihad harekâtı da gerçekleştirilemedi.[44] Bu ordunun harekete geçmemesi haçlıların İslâm toprakları üzerindeki isteklerini artırıyor, buna mukabil müslümanların cesaret ve azimlerini kırıyor, karamsarlığa sevkediyordu.

Beklenen ordunun gelmemesi üzerine Atabeg Tuğtekin Bağdad'a gidip Sultan Muhammed Tapar ve Halife el-Mustazhir ile görüşmeye, müslüman erkeklerin öldürüldüğünü, kadın ve çocukların esir alındığını ve İslâm beldelerinin istîlâ edildiğini, haçlıların gözlerini şimdi de Irak ve el-Cezire'ye çevirdiklerini anlatmaya karar verdi. Dımaşk'ta oğlu Börü'yü nâib bıraktı ve ona, halka iyi davranmasını, dönünceye kadar Franklarla yapılan anlaşmayı bozacak davranışlardan sakınmasını tavsiye etti. Bağdad yolculuğunda İbn-i Ammâr ve ileri gelen adamları da Tuğtekin'e refakat edecekti. Atabeg, Sultan ve Halife'ye takdim etmek üzere aldığı muhtelif ve kıymetli hediyelerle çöl yolunu takiben Bağdad'a müteveccihen hareket etti. Vadî'l-Miyâh[45]'a geldiklerinde Sultan Muhammed Tapar'ın Suriye bölgesini bazı güvenilir emîrlerine verdiği şeklinde asılsız bir haber yayıldı. Bir yandan beklenen ordunun gelmemesi, öte yandan hiç beklenmeyen bu haber Atabeg Tuğtekin'de büyük şaşkınlık yarattı ve endişeye kapılarak geri dönmek zorunda kaldı. Bununla beraber İbn-i Ammâr'dan yola devam etmesini, hazırladıkları hediyelerin takdimini ve geri dönüş sebebi-

[43] İbnü'l-Esîr, X, s.478; Sıbt, s.30. İbnü'l-Kalânisî'ye göre (s.165) Sultan Cemaziyülevvel 503/26 Kasım-25 Aralık 1109 tarihinde Bağdad'a gelmiştir.

[44] İbnü'l-Kalânisî, s.165; Sıbt, s.31, *RHC. Or.* III/2, s.537 vd.

[45] Vadi'l-Miyâh: Suriye ile Irak arasında bir yer. Yâkut, V, s.346.

nin Sultan'a bildirilmesini rica etti. İbn-Ammâr Bağdad'a geldiğinde büyük bir sevinçle karşılandı. Başta Sultan Muhammed Tapar olmak üzere bütün devlet erkânı Atabeg Tuğtekin'in geri dönüşünden dolayı duydukları üzüntüyü dile getirdiler. Uydurulan haberlerin hakikatle ilgisi olmadığını söylediler. Bağdad'dan gelen yeni haberler Dımaşk'ta büyük bir sevinç uyandırdı.[46]

4. Tell-Bâşir Savaşı:

Baudoin du Bourg esaretten kurtulduktan sonra doğruca Antakya'ya Tancred'in yanına gitti. Tancred ona otuz bin dinar para, at, elbise ve silah vermekle beraber Urfa'ya yeniden hakim olmasına müsaade etmedi[47]. Halbuki Bohemund Avrupa'ya gitmeden önce yerine vekil bıraktığı Tancred'e, esaretten kurtulduğu takdirde, Urfa'yı Baudoin du Bourg'a iade etmesini söylemişti.[48] Baudouin, Tancred'in kendi isteğiyle Urfa'yı iade etmeyeceğini anlayınca doğruca Joscelin'in yanına Tell-Başir'e gitti. Tancred bunların ittifaklarını takviye etmelerine ve asker toplamalarına imkân vermeden üzerlerine yürümek ve bu müttefiklerle Çavlı ile birleşmelerinden önce hesaplaşmak istiyordu. Bu sebeple derhal hareket ederek onlarla savaşa girdi. Ancak taraflar arasında kayda değer bir savaş olmadan ve Tancred Urfa meselesini çözümleyemeden Antakya'ya döndü. Baudouin ve Joscelin de bu fırsattan yararlanarak Tancred'e ait bazı kalelere yağma akınları düzenlediler ve daha sonra Ra'ban, Keysun[49] ve Haleb'in kuzeyindeki birçok kaleye hakim olan Ermeni Gogvasil'e ilticâ ettiler. Ermeni hükümdarı onlara mürtedlerden bir süvari ve ikibin piyade vererek askeri yardımda bulundu.[50]

Baudouin ve Joscelin Urfa meselesinden dolayı Tancred ile tekrar mücadeleye girdiler. Ancak Antakya patriği, Bohemund'un esaretten kurtulduğu takdirde Urfa'nın Baudouin'e verilmesine dair vasiyette bulundu-

[46] İbnü'l-Kalânisî, s.165-166; Sıbt, RHC.Or. III/2, s.538. Ayrıca bk. Stevenson, s.58.

[47] İbnü'l-Esîr, X, s.461; Urfalı Mateos, CXCIX, s.234 vd.; Fulcherius (s.477-481)'den naklen Beaumont, s.128; Villermus Tyrensis, XI,8, s.464 vd.den naklen Demirkent, s.112.

[48] Demirkent, s.112-115.

[49] Ra'bân, Samsat'ın 75 km. kadar batısında. Bk. Honigmann. Harita III. Bugün muhtemelen Gaziantep vilâyetinde Araban. Bk. Demirkent, s.13 n.55. Keysun: (Göksun) Maraş'ın doğusunda, yaklaşık 85 km. mesafede.

[50] İbnü'l-Esîr, X, s.461 vd. Urfalı Mateos (s.234) Gog-Vasil'in 800 kişilik bir askeri birlik gönderdiğini ayrıca Bizans İmparatoruna bağlı olup Misis'de bulunan Peçeneklerin de Baudouin ve Joscelin'in yardımına gittiğini söyler.

ğuna şehadet etmesi üzerine, Tancred 9 Safer 502/18 Eylül 1108'de Urfa'yı Baudouin'e iade etti. Bunun üzerine Baudouin anlaşma şartlarına sadık kalarak esirleri ve fidyeyi, Çavlı'nın adamlarına vermek için Fırat'ı geçti, yolda Harran ve diğer şehirlere ait birçok esiri serbest bıraktı. Baudouin Seruc'a gelince şehrin mürted reisinin Çavlı'nın adamlarıyla Franklar arasında fitneye sebeb olduğunu duydu ve "bu adam ne bize ne de size yarar" diyerek onu öldürttü.[51]

Öte taraftan Çavlı ise Urfa kontunu serbest bıraktıktan sonra Rahbe'ye geldi. Burada Sadaka'nın oğulları Ebu'n-Necm Bedran, Ebû Kâmil Mansûr da ona katıldı ve birbirlerine yardımcı olmak hususunda sözverdiler. Bu sırada Sultan Muhammed Tapar'ın Rahbe'yi ikta ettiği Ispehbud Sabave de onlara katıldı. Sabave, Çavlı'ya Suriye bölgesine gitmesini ve eğer Irak'a dönerse sultandan gelebilecek herhangi bir kötülükten emin olamayacağını söyledi. Çavlı bu tavsiyelere uyarak Rahbe'den ayrıldığı sırada Ca'ber kalesi hakimi Salim b. Malik'den gelen elçiler Benû Numeyr'den Cûşen en-Numeyrî'ye karşı Rahbe'yi korumasını istiyorlardı. Cûşen en-Numeyrî, Sâlim b. Mâlik'in oğlu Ali'yi öldürerek Rakka'ya hakim olmuştu. Haleb meliki Rıdvan bunları işitince Haleb'den Sıllîn'e gitti. Burada Urfa kontu Baudouin'in Çavlı'ya gönderdiği fidyeyi götüren 90 Frank askerine rastladı ve fidye ile birlikte bir kaçını da esir aldı. Sonra Rakka'da Benû Numeyr ile anlaşarak Haleb'e döndü. Sâlim b. Mâlik ise Çavlı'dan yardım istedi. Bunun üzerine Çavlı Rakka'ya gelerek şehri iki ay on gün müddetle muhasara etti. Benu Numeyr ona gizlice at ve silah verip anlaşınca Çavlı, Sâlim b. Mâlik'e "benim Rakka'yı muhasara etmekten daha önemli işlerim var" diyerek Irak'a dönmeye karar verdi.

Olaylar bu şekilde gelişirken Sultan Muhammed Tapar da Emîr Hüseyin b. Atabeg Kutluğtekin'i ve Fahrü'l-Mülk b. Ammâr'ı Çavlı'ya gönderip iktaı Musul'a dönmesini ve İbn Ammâr ile birlikte haçlılara karşı savaşmasını istedi. Emir Hüseyin, Çavlı'ya "eğer elindeki şehirleri Sultan Muhammed Tapar'a verip itaat edersen o sana hiç birşey yapmayacak ve senden hoşnut olacaktır" dedi. Çavlı ise "ben Sultan'ın itaatkâr bir kölesiyim" diyerek ilâve etti: "Sen Musul'a git ve (Mevdûd'un) askerini oradan uzaklaştır. Ben oğlumu rehîne olarak teslim edecek adamı da seninle beraber gönderiyorum. Sultan da şehri idare edecek ve vergileri toplayacak kimseleri tayin etsin." Emîr Hüseyin söylenenleri yaptı ve beraberinde Çavlı'nın adamları olduğu halde Musul önündeki ordugâha geldi.

[51] İbnü'l-Esîr, X, s.461 vd.

Şehir henüz düşmemişti. Emîr Hüseyin askerlere şehirden uzaklaşmalarını söyledi. Mevdûd müstesna bütün emîrler bu teklifi kabul etti. Fakat Mevdûd "Sultanın emri olmadan buradan ayrılmam" diyerek, Çavlı'nın temsilcisini yakalatıp şehri teslim alıncaya kadar da oradan ayrılmadı. Çavlı, bu iş gerçekleşmeyince Rıdvan'ın hakimiyetindeki Bâlis'e yürümüş ve 13 Safer 502/22 Eylül 1108'de Rıdvan'ın adamları şehirden ayrıldıktan sonra 5 gün muhasara etmişti. Balis, burçlarının birinde gedik açılması üzerine düşmüştü. Şehrin kadısı Muhammed b. Abdülaziz ve halkın ileri gelenlerinden pek çok kişi katledilerek şehir yağmalandı.[52] Bunun üzerine Çavlı'dan korkan Rıdvan onunla başa çıkamayacağını düşünüp Tancred'den yardım istedi. Rıdvan bu maksadla Tancred'e gönderdiği mektupta "Çavlı'nın hedefi Haleb'dir. Eğer o Haleb'i ele geçirirse bana da siz Franklara da hayat hakkı tanımaz" diyordu. Baudouin'i serbest bıraktığı için Çavlı'ya kızgın olan Tancred bu teklifi kabul edip Rıdvan'a yardım için Antakya'dan ayrıldı. Bunu haber alan Çavlı da Urfa kontu Baudouin'e haber gönderip fidyenin kalan kısmından vaz geçtiğini bildiriyor, buna karşılık kendisine yardımcı olmasını istiyordu.[53] Bu sırada Urfa kontu bu teklifi kabul ederek Menbic önlerinde ona katıldı.[54] Bu arada gelen haberler Sultan'ın ordusunun Musul'u işgal ettiği ve Çavlı'nın hazinelerini de ele geçirdiği şeklindeydi. Bu haber üzerine adamlarından bir çoğu Çavlı'dan ayrıldı. Bunlar arasında Atabeg Zengi b. Aksungur ve Bektaş en-Nihavendî de vardı. Çavlı yanında kalan 1000 süvariyle Tell-Bâşir'e indi. Bu sırada oraya gelen rakib kuvvetler içinde Tancred'in emrindeki piyadeler hariç 1500 Frank süvarisine ilaveten, Haleb meliki Rıdvan'ın gönderdiği 600[55] kişilik bir süvari birliği daha vardı. Çavlı, ordusunu savaş düzenine sokarak sağ cenaha Emir Aksiyan ve Emir Altuntaş'ı, sol cenaha Emîr Bedran, İspehbud Sabave ve Sungur Dıraz'ı yerleştirdi. Merkezde ise

[52] İbnü'l-Esîr, X, s.463-464; Bar Hebraeus, II, s.348 vd.

[53] İbnü'l-Esîr, X, s.464 vd. Diğer bazı tarihçiler ise savaş sebebini şöyle izah ederler: Urfalı Mateos'a göre (CXCIX, s.234), Baudouin ve Joscelin esaretteyken Tancred tarafından işgal edilen topraklarını daha sonra geri alamadıkları için Çavlı'ya haber gönderip 5000 süvariyle yardıma çağırdılar ve Tancred'in vassallik teklifini kabul etmeyerek ona karşı savaş açtılar. İbnü'l-Adîm (II, s.153) ise Çavlı ile Joscelin'in Tancred aleyhine birleşmeleri üzerine Tancred'in Rıdvan'a müracaat edip yardım istediğini, onun da Haleb askerini yardıma gönderdiğini söyler. *Anonim Süryani Vekayinâmesi* (trc. Tritton, s.82)'ne göre Kont Baudouin ve Joscelin Urfa'ya gelip Tancred ve Richard'ın orada yaptıklarını öğrenince aralarında mevcut kin ve husumet alevlenmiş ve savaş bundan sonra vuku bulmuştur.

[54] İbnü'l-Esîr, X, s.465; Bar Hebraeus, II, s.348 vd.

[55] İbnü'l-Esîr, X, s.464; Bar Hebraeus, II, s.348.

Kont Baudouin ve Joscelin vardı. Savaş başlayınca Antakya askeri merkeze saldırdı. Savaş şiddetlendiği sırada Çavlı'nın sol cenahında bulunanlar da Tancred'in piyadeleri üzerine hücuma geçerek onlardan pek çoğunu öldürdü.[56] Hatta Tancred bile kaçmak zorunda kaldı. Fakat tam bu esnada Çavlı'nın adamlarının Baudouin ve Joscelin ile diğer Frankların yanındaki yedek atları görerek bunlara binip kaçmaları savaşın kaderini değiştirmiş ve Çavlı ile müttefiklerinin mağlubiyetine yol açmıştır. Çavlı kaçan askerleri geri çevirmeye çok uğraştıysa da başarılı olamadı. Savaştan sonra Baudouin ve Joscelin Tell-Başir'e gittiler.[57] Birçok müslüman da onlara iltica etti Baudouin ve Joscelin onları tedavi edip ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra şehirlerine gönderdi. Öte taraftan savaş meydanını terk eden Çavlı Rahbe'ye, İspehbud Sabave Suriye yöresine, Bedran b. Sadaka Ca'ber kalesine, Çökürmüş'ün oğlu da Ceziret İbn Ömer'e gittiler.[58]

Birçok müslümanı öldüren, ağırlıklarını yağmalayan Tancred de Antakya'ya döndü. Tell-Bâşir yakınlarında cereyan eden[59] bu savaşta takriben 2000 kadar Frank da hayatını kaybetti.[60] Savaş sonunda Çavlı tarafından işgal edildiğini gördüğümüz Bâlis, yeniden Rıdvan'ın eline geçti.

Bu savaş aslında müslüman emîrler arasındaki şuursuzca çekişmelerin bir sonucu olmakla beraber, Urfa'ya hakimiyet meselesinden kaynaklanan anlaşmazlık dolayısıyla Frank liderlerinin de bu olaya karışmış olduğu söylenebilir. Daha doğrusu bu savaş dînî faktörler bir yana gayet açık bir çıkar çatışmasından ibarettir ve örnekleri ileride tekerrür edecektir.[61]

5. Büyük Selçuklu Ordusunun Haçlılara Karşı Gerçekleştirdiği İlk Sefer ve Mevdûd'un Birinci Urfa Kuşatması:

Haçlıların, çoğunluğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hakimiyetindeki İslâm ülkelerine karşı başlattıkları istîlâ harekâtı, ferdî bazı gayretlerle önlenmeye çalışılmış ise de bunda başarı sağlanamamıştı. Bizzat Büyük Selçuklu Sultanlığının önderliğinde bir cihad harekâtının gerçekleş-

[56] Urfalı Mateos, CXCIX, s.234 vd.

[57] Urfalı Mateos'a göre (s.335) Baudoin Ravendan'a, Joscelin Tell-Başir'e gitti.

[58] İbnü'l-Esîr, X, s.466.

[59] Savaşın Tell-Bâşır yakınlarında vuku bulduğu Urfalı Mateos (s.234) ve Bar Hebraeus (II, s.349) tarafından da ifade edilmektedir.

[60] Urfalı Mateos, CXCIX, s.235.

[61] Krş. Demirkent, s.112-118; Runcimann, II, s.112-114; Cahen, *La Syrie du Nord*, s.249 vd.

tirilmesi için yapılan müracaatlar da yukarıda görüldüğü üzere sonuçsuz kalmıştı.

İslâm aleminin, her geçen gün biraz daha kuvvetlenen haçlılar karşısında bir ittifak sağlayamamasının en büyük sebebi şüphesiz ki, Ortadoğu'nun en güçlü devleti Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Sultan Melikşah'ın ölümü ile sarsılan merkezi otoriteyi hâlâ te'sîs edememiş olmasıdır. Sultan Berkyaruk o fırtınalı hükümdarlık devrinde buna imkân bulamadığı gibi, Sultan Muhammed Tapar 1105 yılı başlarından beri sürdürdüğü gayretlere rağmen ülkede merkezi hakimiyeti henüz yeterli ölçüde sağlayamamıştı. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu devletinin hakimiyetindeki topraklarda kendi adına hutbe okutması, Çökürmüş'den sonra Çavlı'nın da Sultan Muhammed Tapar'a kafa tutmaya başlaması ve hatta Sultan ile mücadele halinde olan Seyfü'd-Devle Sadaka ile iş birliği yaparak Mezyedîler safında yer alması, merkezî otoritenin 501/1108 yılında bile sağlanamadığına delil teşkil eder. Bu sebepledir ki, Sultan Muhammed Tapar, ancak I. Kılıç Arslan, Çavlı ve Sadaka meselelerini hallettikten ve ülkede istikrarı sağladıktan sonra İslâm dünyasının büyük bir arzuyla beklediği cihad harekâtını başlatabilmiştir.

Sultan Muhammed Tapar 503 yılının Cemâziyülevvel ayında[62] (26 Kasım-25 Aralık 1109) cihada kararlı olduğunu etraftaki hükümdarlara duyurdu. Ahlatşâhlar'dan Emîr Sökmen el-Kutbî, Musul emîri Şerefü'd-Dîn Mevdûd b. Altuntekin ve Artukoğlu İlgazi'ye mektup yazıp Franklara karşı sefer hazırlıklarına başlamalarını ve Musul'a bağlı beldeleri Haçlı tehdidine karşı korumalarını emretti.[63] Mevdûd ve Sökmen derhal bir araya geldi, bir durum muhakemesi yaptıktan sonra topladıkları orduyla hareket edip Cezîret İbn Ömer'de[64] ordugâh kurdular ve yöredeki diğer valilerin ve gönüllülerin de kendilerine katılmaları için bir süre beklediler. Artukoğlu Necmeddin İlgazi de kalabalık bir Türkmen kitlesiyle Cezire'de beklemekte olan bu orduya katıldı. Böylece Selçuklu ordusunun sayısı haçlıların hepsinin bile karşı koyamayacağı bir sayıya ulaştı.[65]

[62] Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.537. İbnü'l-Kalânisî (s.169) ve İbnü'l-Adîm (s.151) ayını zikretmeden 503 yılı demekle yetinirler.

[63] İbnü'l-Kalânisî, s.169; İbnü'l-Adîm, II, s.154 vd.; Sıbt, 31, *RHC.Or.* III/2, s.539 vd.

[64] Ceziret İbn Ömer: (Cizre, Güney-doğu Anadolu'da Dicle'nin batı kıyısında bir kasaba. Geniş bilgi için bk. Hartmann, M., Cezire-i İbn Ömer mad. *İA.* İbnü'l-Kalânisî (s.169)'de Ceziret Benî Numeyr şeklinde geçmektedir.

[65] İbnü'l-Kalânisî, s.169; İbnü'l-adîm, II, s.154. *Anonim Süryani Vekayinâmesi* trc.Tritton, s.82) "muazzam bir ordu"; Süryani Mihael (XV,X, s.57) de "100 bin kişilik bir ordu";

Müslüman emîrler savaş meclisinde önce Urfa'nın fethedilmesine karar verdiler. Buna göre, elegeçirinceye kadar şehri muhasara altında tutacaklardı. Topluca hareket eden İslâm ordusu 503 yılı Şevval ayının ikinci onunda (2 Mayıs-11 Mayıs 1110)[66] Urfa önlerine gelip şehri her taraftan kuşatarak giriş ve çıkışları önledi. Urfa halkı yeteri kadar erzak stok etmemişti. Muhasaranın uzaması sebebiyle büyük bir açlık ve ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar.

Haçlı reisleri Urfa'nın muhasara edildiğini öğrenince hristiyanlık gayretiyle hemen asker toplamaya ve Selçuklu ordusunu şehirden uzaklaştırmak üzere hazırlığa başladılar.[67] Urfa'nın muhasara edildiği haberini Beyrut kuşatması sırasında öğrenen[68] Kral I. Baudouin şehri 27 Mayıs 1110 tarihinde ele geçirip doğruca Kudüs'e gitti ve 29 Mayıs 1110'da Pentecost yortusuna katıldıktan[69] sonra Haziran başlarında 600 şövalye ve 300 piyade ile yola çıktı. Yol boyunca 50,60,100'er kişilik birlikler ve Bertrand de St. Gilles'in emrindeki büyük bir ordu da Kral Baudouin'e iltihak etti.[70]

Urfalı Mateos (CCIV, s.236) ve Albertus (XI, 161, s.670, trc. Hefele II, s.222 vd.ndan naklen Demirkent, s.124) bu mealdeki ifadeleriyle İbnü'l-Kalânisî'yi teyid ederler.

[66] İbnü'l-Kalânisî, s.169. İbnü'l-Adîm (II, s.154) ve Sıbt (*RHC. Or.* III/2, s.540) yalnızca Şevval ayı (23 Nisan-4 Mayıs 1110) demekle yetinirler.

[67] İbnü'l-Kalânisî, s.169; *Anonim Süryanî Vekayinâmesi*, trc. Tritton, s.82 vd.

[68] Albertus Aquensis, Kral I. Baudouinin, Urfa kontundan, Tancred tarafından teşvik edilerek çağrılan Armeniyye hükümdarı Sökmen el-Kutbî ile İlgazi ve Mevdûd'un büyük bir kuvvetle Urfa şehrini kuşatıp bütün civarını ağır bir şekilde tahrib ettiklerine dair bir mesaj aldığını söyler (XI, 16, s.670, trc.Hefele II, s.222 vd.den naklen Demirkent, s.122 vd.) Urfalı Mateos da (CCIV, s.237 vd.), Tancred'den nefret eden Baudouin ve Joscelin'in bir hristiyana yakışmayacak şekilde Mevdûd'a haber gönderip yardım istediklerini, Mevdûd'un da Harran'a gelip Baudouin'i yanına çağırdığını, fakat Baudouin'in korkarak onun yanına gitmediğini, bunun üzerine aldatıldığını anlayan Mevdud'un Urfa'ya karşı yürüdüğünü, Baudouin'in de Beyrut'u kuşatmakta olan Kral'ı âcilen yardıma çağırdığını söyler. İslâm kaynaklarının hiçbirinde gerek Albertus'u ve gerekse Urfalı Mateos'u teyid edici mahiyette malûmat yoktur. Biz bu rivayetleri Haçlı liderlerinin aralarındaki düşmanlık sebebiyle birbirlerini itham altında bırakmak ve hristiyanlar nezdinde gözden düşürmek gayesine yönelik asılsız haberler olarak değerlendirmeyi uygun buluyoruz. Fulcherius Carnotensis (trc.Ryan, s.197)'ın Mevdud'un Urfa muhasarası ve Frankların Urfa'yı Türk tecavüzünden kurtarmak üzere giriştikleri harekât hakkında verdiği malûmat çok kısadır. Üstelik o, ne Baudouin ile Tancred'in Urfa'ya hakimiyet hususundaki mücadelelerinden ne de kralın uzlaştırıcı gayretlerinden bahseder.

[69] Albertus Aquensis, XI, 19, s.671 vd. trc. Hefele, II, s.225'den naklen Demirkent, s.125 n.512,514; Fulcherius Carnotensis, trc. Ryan, II, s.197, n.2.

[70] Albertus Aquensis, XI, 16-25'den naklen, Beaumont, s.130-131.

Antakya prensi Tancred de mümkün olduğu kadar çok sayıda asker topladı ve bir kaç gün Kral Baudouin'in gelmesini bekledi. Nihayet kralın ordusuyla, 1500 kişilik[71] Antakya kuvvetleri Fırat nehri önlerinde birleştiler.[72] Albertus'a göre kral, Fırat kenarına bir aylık bir yolculuktan sonra Temmuz 1110 başlarında ulaştı ve bu sırada ordunun sayısı 15 bine ulaşmıştı.[73] Müttefik Haçlı ordusuna Keysûn ve Ra'bân'ın ermeni hükümdarı Gog-Vasil ile yine bir ermeni olan Birecik hakimi Apilgarip de katılmıştı.[74]

Birleşik Haçlı ordusunun Fırat'ı geçtiği haberini alan Selçuklu ordusu 503 yılı Zilhicce ayı sonunda (Temmuz 1110)[75] bir savaş taktiğiyle Mevdûd'un daha önce Artukoğlu İlgazi'ye teslim ettiği Harran'a doğru çekildi. Maksatları Haçlıları Fırat'ın doğusundaki açık sahada bir meydan savaşına zorlamak ve toptan imha etmekti. Selçuklu ordusu haçlılar iyice yaklaşıncaya ve Dımaşk kuvvetleri gelinceye kadar burada beklemek düşüncesindeydi.[76]

Öte yandan Tuğtekin, Haçlılar'ın Urfa'yı kurtarmak için anlaştıklarını öğrenince ordusuyla Dımaşk'tan ayrıldı ve Selemiyye[77] önlerinde karargâh kurdu. Suriye'den gelen kalabalık bir kitle de burada Tuğtekin'e katıldı. Tuğtekin Selemiyye'de iken haçlıların yolları üzerinde Rafeniyye'ye taar-

[71] Albertus Aquensis, XI, 21, s.672 vd. trc. Hefele II, s.226'dan naklen, Demirkent, s.126; Stevenson, s.88.

[72] Fulcherius Carnotensis, trc. F.R.Ryan, s.198. Albertus Aquensis her ne kadar Kral Baudouin'in Bertrand de St. Gilles ile Urfa'ya geldiğini ve Urfa kontu I. Baudouin'nin şikâyetlerini dinledikten sonra hem aralarını bulmak, hem de Mevdûd kuvvetlerine karşı yardımını sağlamak üzere Tancred'e haber gönderip Urfa'ya gelmesini emrettiğini söylüyorsa da başta Fulcherius (trc. Ryan, s.198) olmak üzere Urfalı Mateos (CCIV, s.239), İbnü'l-Kalânisî (s.169) ve *Anonim Süryani Vekayinamesi* (trc. Tritton. s.82)'ndeki ifadelerden Kral Baudouin'in Tancred'i de yanına aldıktan sonra Bertrand de St. Gilles ile birlikte Urfa'ya geldiklerini sanıyoruz.

[73] Albertus Aquensis, XI, 19, s.671 vd. trc. Hefele II, s.225'den naklen, Demirkent, s.125; Beaumont, s.130-131.

[74] Urfalı Mateos, CCIV, s.239.

[75] İbnü'l-Kalânisî, s.169.

[76] İbnü'l-Kalânisî, s.169 vd.; İbnü'l-Âdim, s.154 vd. Urfalı Mateos (CCIV, s.240) ve diğer Haçlı kaynakları muhtemelen hristiyanlık gayretiyle Türk kuvvetlerinin taktik gereği yaptıkları bu çekilmeyi açıkça veya zımnen Frank kuvvetlerinden kaçmak şeklinde yorumluyorlar. Bk. *Anonim Süryani Vekayinamesi*, trc. Tritton, s.82; Süryani Mihael, XV, X, s.57; Fulcherius, trc. Ryan, s.198.

[77] Selemiyye: Hama'dan takriben 30 km. güney-doğuda (Honigmann, trc. Işıltan, Harita III). Ayrıca bk. Dussaud, Harita VIII.

ruz ettiklerini ve vâlî Şemsü'l-Havâss'ın da bir karşı taarruzla onlardan bir topluluğu öldürdüğünü öğrendi ve daha sonra haçlıların Fırat'a vardıklarını ve Urfa'ya gitmek üzere nehri geçmekte olduklarını haber alınca da Fırat'ı geçip Rakka tarafına ve Ca'ber Kalesine doğru hareket etti. Burada bir süre oyalanıp haçlılar hakkında bilgi edinmeye çalıştı.[78] Bu arada Selçuklu orduğâhından ayrılan küçük birliklerin (seriyye) ve keşif kıtalarının etrafa yayıldıklarını ve Fırat'a giden yolları tuttuklarını haber alan haçlı ordusu da Fırat kenarında beklemeyi uygun buldu.[79]

Öte taraftan Urfa istikametindeki yürüyüşüne devam eden haçlı ordusunun şehre yaklaştığını öğrenen Urfa kontu II. Baudouin. Selçuklu ordusunun da bir taktik icabı Harran'a çekilmesinden sonra, 400 süvari ve 10 bin ermeni savaşçısıyla şehirden çıkarak kralı karşıladı. Türklerin Harran'a çekildiğini söyledi ve Tancred'in Haçlı ruhuyla bağdaşmayan düşmanca hareketlerinden şikâyette bulundu.[80]

Urfa önlerinden toplanan haçlı ordusu önce Harran üzerine yürüdü. Ancak daha sonra bunun bir harp hilesi olduğunu anlayıp Türklerle savaşa girmeden Urfa'ya gitti, şehri erzakla ve ermeni muhafız kuvvetleriyle takviye ettikten sonra[81] Samsat'a doğru[82] Fırat kıyılarına süratle çekildi.[83]

[78] İbnü'l-Kalânisî, s. 169.

[79] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer. İbnü'l-Adîm (s.154) Haçlıların İslam ordusunun sayısının çokluğundan dolayı beklemeyi uygun bulduklarını kaydeder.

[80] Albertus Aquensis, XI, 20, s.672, trc. Hefele, II, s.225'den naklen Demirkent, s.126; ayrıca bk. Beaumont, s.131.

[81] İbnü'l-Kalânisî, s.170; İbnü'l-Esîr, X, s.486; Fulcherius, trc. Ryan, s.198; Villermus, s.462-464'den naklen Beaumont, s.132; Stevenson, s.89, n.1.

[82] Urfalı Mateos, CCIV, s.240.

[83] Albertus (XI, 16-25'den naklen Beaumont, s.131) müttefik haçlı ordusunun Fırat nehrini geçip Türkler üzerine süratle yürüdüğünü, fakat onları bulamadığını, netice olarak Kral Baudouin'in birkaç gün kaldığı Urfa şehrinde bazı anlaşmazlıkları yatıştırmaktan başka birşey yapmadığını söyler. Urfalı Mateos'a göre (CCIV, s.240); Frank ordusunun hep birden muharebeye girmeye karar vererek o sırada Harran'ın öte tarafına çekilmiş olan Türklerin üzerine yürüyüşe geçtikleri, fakat Türklerin taktiğini sezen Haçlı kumandanlarının geri çekilip müslüman topraklarında bulunan Şenav kalesi (Harran'ın kuzey-doğusunda ve Harran'a üç saatlik mesafede müstahkem bir mevki olduğu Urfalı Mateos, s.240, n.57; Cahen, *La Syrie Du Nord*, s.258; Grosset, I, s.453'de ifade edilmekle beraber, bu hususta kaynaklarda hiçbir bilgi olmadığına dair bk. Honigmann, trc. Işıltan, s.138 n.5; Demirkent, s.127 n.523)'nin önünde karargâh kurduklarını ve kaleye şiddetli hücumlarda bulunduklarını, bu esnada Tancred'in, kumandanların kendisine düşmanca bir niyet beslediklerini haber alarak askerleriyle Samsat'a çekilip Fırat kenarında durduğunu, Frank askerleriyle Urfa'ya sığınmış olan ahâlînin de çoluk çocuklarıyla onun peşinden gittiğini söyler.

Haçlı birliklerinin çekildiğini öğrenen[84] Selçuklu ordusu derhal onları takiben Fırat istikametinde harekete geçti. Ancak süratli süvariler Haçlı liderlerinin bir kısmı emniyet içinde Fırat'ı geçtikten sonra onlara ulaşabildi. Nehri henüz geçmemiş olan Franklar Selçuklu askerlerini görünce büyük bir heyecan ve telâşla nehir kenarında bulabildikleri iki gemiye hücum ettiler.[85] Bu ağırlığa dayanamayan gemilerin ikisi de nehir ortasında battı ve içindekiler boğuldu. Bu arada karşı tarafa geçip kurtulmak için nehre atılan sayısız adam da boğulup öldü. Ordunun geri kalan yaklaşık 5.000 kişilik kısmı Kral Baudouin, Tancred ve diğerlerinin gözleri önünde kılıçtan geçirildi. Müslümanların eli ganimetlerle doldu.[86] Selçuklu ordusunun esas hedefi Urfa'yı ele geçirmek olduğundan nehri geçip de Frank birlikleriyle savaşa girmedi. Birkaç gün Fırat kenarında bekledikten sonra Haçlıların işe yaramaz adamları çıkarıp erzak, silah ve araç-gereçle takviye ettikleri Urfa'ya doğru yola çıktı.[87]

Atabeg Tuğtekin de haçlıların Fırat kenarında perişan edildiğini öğrenince kuvvetlerinin büyük bir kısmını Urfa'yı tekrar muhasara etmek üzere dönen Selçuklu ordusuna yardıma gönderdi. Kendisi de muhtemel bir haçlı taarruzuna karşı Dımaşk'a hareket etti.[88]

Urfa önüne gelerek bu müstahkem şehri uzun süre kuşatan Selçuklu ordusu bir netice elde edemeden dağılmak zorunda kaldı. Çünkü kış yaklaşmış, ordugâhdaki yiyecek stokları azalmaya başlamıştı. Artık yeterli ölçüde erzak ikmali de yapılamıyordu. Buna karşılık Franklar Urfa'da büyük çapta erzak stok etmiş ve müdafaa için lüzumlu tedbirleri almıştı. Mevdûd Ortaçağın bu en müstahkem kalesini kolay kolay ele geçiremeye-

[84] Urfalı Mateos (CCIV, s.240)'a göre Mevdûd'a haçlıların geri çekildiğini iki Frank askeri söylemiştir. Anonim Süryani müellifi de (trc.Tritton, s.83) efendisine darılan bir Fran'ın Mevdûd'un ordugâhına giderek durumu haber verdiğini söyler.

[85] Albertus Aquensis, XI, s.674, trc. Hefele, II, s.229'dan naklen Demirkent, s.129 n.534. Urfalı Mateos'a göre (CCIV s.240) 5-6 kayık; Fulcherius'a göre (trc.Ryan, s.198) bir kaç küçük sal.

[86] Albertus Aquensis, XI, 24 s.674, trc. Hefele, II, s.229'dan naklen Demirkent, s.129 n.534; Beaumont, s.131; Urfalı Mateos, CCIV, s.240; *Anonim Süryani Vekayinâmesi*, trc. Tritton, s.83; İbnü'l-Kalânisî, s.170; İbnü'l-Adîm, s.155; Fulcherius, trc. Ryan, s.198.

[87] İbnü'l-Kalânisi, aynı yer. *Anonim Süryani Vekayinâmesi* (trc. Tritton, s.83) Mevdûd'un buradan ülkesine döndüğünü, Urfalı Mateos ise onun önce Harran'a gittiğini sonra da memleketine döndüğünü kaydeder.

[88] İbnü'l-Kalânisî, s.170.

ceğini anlayarak, Urfa'yı sürekli olarak göz altında tutacak bir garnizonu Harran'da görevlendirdikten sonra kuşatmayı kaldırıp Musul'a döndü.[89]

Bu arada İlgazi ile Sökmen el-Kutbî'nin araları açıldı. Artukoğlu İlgazi Harran'dan ayrılıp Mardin'e gitti.[90] Müttefik haçlı ordusuyla birlikte Urfa'dan ayrılan Kont Baudouin du Bourg da Selçuklu ordusunun muhasarayı kaldırdığını öğrenince tekrar Urfa'ya döndü.[91]

Haleb Selçuklu meliki Rıdvan da haçlıların bu mağlubiyetini haber alınca Haleb'e bağlı olup daha önce Tancred tarafından işgal edilmiş olan beldeleri geri almak için harekete geçti. Hatta Antakya arazisine de taarruzda bulunup pek çok ganimet ele geçirdi. Haçlıların döndüğünü haber alınca da Haleb'e geri çekildi.[92]

Mevdûd kumandasındaki Büyük Selçuklu ordusu haçlılara karşı gerçekleştirdiği bu ilk seferle Urfa'yı ele geçirememekle beraber şehrin tarıma müsait arazisini tahrib etmek ve Fırat kenarında Franklara ağır bir darbe indirmek suretiyle büyük bir başarı elde etmiştir. Tarihçiler Mevdud'un bu seferinin Urfa Haçlı kontluğu tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiğini ve bu sefer sayesinde kontluğun temellerinin sarsıldığını vurgulamakla bu muvaffakiyeti tesbit ve kabul ederler.[93] Ayrıca Rıdvan'ın bu fırsatı değerlendirerek giriştiği harekâtı da bu seferin bir meyvesi olarak değerlendirmek mümkündür. Daha önemlisi bu seferle artık müslümanlar müdafaadan taarruza geçmişlerdir.

6. Mevdûd'un Haçlılara Karşı İkinci Seferi:

Selçuklu ordusunun 503/1110 yılındaki Urfa kuşatması sırasında ekili araziyi tahrib etmesi, Urfa'ya yardıma gelen müttefik haçlı ordusuna men-

[89] İbnü'l-Kalânisî, s.170;

[90] İbnü'l-Kalânisî aynı yer.

[91] İbnü'l-Kalânisi, s.170. Albertus Aquensis (XI, 25, s.675, trc.Hefele, s.229'dan naklen Demirkent, s.130. Beaumont, (s.131) Selçukluların Fırat kenarında Franklara ağır bir darbe indirdikten sonra Urfa'ya dönerken yolda Haçlı ordusuna katılmak üzere üçyüz şovalye ile birlikte yola çıkan Baudouin'e rastladıklarını ve adı geçen hariç bütün şövalyeleri öldürdüklerini, onun da dağlara kaçarak hayatını kurtardığını, bunu duyan Kral Baudouin ve Tancred'in derhal nehri geçerek intikam almak üzere Türkleri her yerde aradıklarını, fakat bulamadıklarını ve kralın onu büyük ir muhafız kuvvetinin refakatinde Urfa'ya geri gönderdiğini zikrederse de Frank liderlerinin Selçuklu ordusunu takib edecek vaziyette olmadığı muhakkaktı. Albertus'un bu ifadesinin haçlıların bu ağır mağlubiyetini gizlemeye matuf olduğuna dair bk. Demirkent, s.130.

[92] İbnü'l-Kalânisî, s.170; İbnü'l-Adîm, II, s.155.

[93] Demirkent, s.131; Fink, "The Faundation of the Latin States", *age.* s.339 vd.; Beaumont, s.130-134; Runciman, II, s.117; Segal, s.233.

sup bir kısım kuvvetlerin ve Urfa'nın yerli halkının Fırat nehri kıyısında kılıçtan geçirilmeleri, Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın da Tancred'in yokluğundan istifadeyle Haleb ve Antakya yöresine akınlar düzenlemesi haçlı liderlerini çileden çıkardı ve intikam hissiyle karşı taarruza geçirdi. Haçlıların Fırat kenarından dönüşleri sırasında başlattıkları bu yağma ve taarruz harekâtıyla birçok müslüman şehri tahribat ve yağmaya maruz kaldı.

Kral Baudouin, Baalbek[94] ve Bika[95] yöresine saldırmaya başlamış ve Atabeg Tuğtekin'i bu bölgede elde edilecek mahsulun üçte birini vermek şartıyla bir anlaşma yapmaya zorlamıştı (Safer 504/19 Ağustos-16 Eylül 1110). Nitekim O, 3 Rebiü'lâhir(19 Ekim 1110) tarihinden başlayarak 47 günlük bir kuşatmadan sonra 4 Aralık 1110'da Suriye'nin sahil bölgesindeki Sayda'yı da ele geçirmiş ve eman verdiği şehir halkını fert başına 20 bin küsur dinâr haraca mahkûm etmişti.[96]

Tancred ise aralarında mevcut anlaşmaya rağmen kendi topraklarına saldıran Rıdvan'a ait Haleb arazisinde şiddetli bir istilâ harekâtına başladı. Geçtiği yerlerdeki müslüman halkı esir alan, öldüren ve mallarını yağmalayan Tancred, yerli halkı göçe mecbur ediyordu. Onun en-Nakîra[97]'dan sonra Cemâziyülâhir (15 Aralık 1110-12 Ocak 1111) tarihinde şiddetli bir muhasaradan sonra Haleb yöresindeki Esârib,[98] Zerdanâ[99] ve Bikisrâil[100]'i ele geçirmesi üzerine Haleb'in durumu gerçekten çok tehlikeli bir hal aldı. Artah,[101] Esarib ve Zerdanâ, Haleb için hayâtî önemi haiz üç kaleydi. Şimdi bu üç kalenin de haçlıların eline geçmesi sadece Haleb'i değil aslında bütün Süriye'yi büyük bir tehlikeyle karşı karşıya getirmişti. Menbic,[102] Bâlis[103] ve daha birçok şehir ve köy halkı yurtlarını terk ederek kaçmaya başlamıştı.[104]

[94] Baalbek: Dımaşk'a üç günlük mesâfede eski bir belde. Bk. Yâkut, I, s.453.

[95] Bika: Baalbek-Hıms ve Dımaşk arasında geniş bir vadi. Bk. Yâkut, I, s.471.

[96] İbnü'l-Kalânisî, s.171; İbnü'l-Esîr, X, s.479. Krş. Runciman, II, s.92 vd. Demirkent, s.131 vd.

[97] en-Nakira'nın yeri için bk. Dussaud, Harita VIII, B1.

[98] Esârib: Haleb'in 25 km. batısında, Antakya yolu üzerinde meşhur bir kale, Yâkut, I, s.89.

[99] Zerdanâ: Haleb'in batısında bir mevki, Yâkut, III, s.136.

[100] Bikisrâil: Cebele yakınında bir kale, Yâkut, I, s.475.

[101] Artah: Haleb'e bağlı müstahkem bir kale, Yâkut, I, s.140.

[102] Menbic: Haleb'in 80 km. kuzey-doğusunda. Bk. Honigmann, trc. Işıltan, Harita III.

[103] Bâlis hakkında bk. Herzfeld, E., Bâlis mad. *İA*.

[104] İbnü'l-Adîm, II, s.155; İbnü'l-Esîr, X, s.482; Bar Hebraeus, II, s.350.

Hadiselerin tehlikeli bir şekilde aleyhine geliştiğini gören, Rıdvan, Tancred'e müracaat edip onun arzuladığı şekilde ağır şartlarla bir anlaşma yapmak zorunda kaldı (504/1111).[105] Hatta söz konusu istilâ sebebiyle şehirlerinden göçetmek zorunda kalan halkı bundan vazgeçirmek için Haleb Beytü'l-Mâli'ne ait araziyi ucuz fiatla satışa çıkardı.[106] Haleb'in kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalması başta Rıdvan olmak üzere bütün halkı haklı olarak endişeye düşürdü. Yardım için müracaat edecekleri ilk yer tabiatıyla Büyük Selçuklu Devleti'ydi. Suriye bölgesinde haçlı zulüm ve istîlâsına maruz kalan beldelerin emîr ve halkı Sultan Muhammed Tapar'ın Cemâziyülevvel 504/15 Kasım-14 Aralık 1110 tarihinde Bağdad'a geldiğini duyunca[107] mektup gönderip yardım istemeye başladılar. Bu arada Haleb'de de muhtemelen Rıdvan'ın emriyle Hâşimî eşrâfından bir zatın başkanlığında sûfi, tüccar ve fakîhlerden oluşan bir hey'et, haçlı taarruzlarına karşı sultan ve halifeden yardım istemek üzere hilâfet merkezi Bağdad'a gönderildi. Bu heyet 504 yılı Şaban ayının ilk Cuma günü (17 Şubat 1111)[108] kendilerine katılan Bağdadlılarla birlikte Sultan Camiine gittiler. Burada ağlayıp figan ederek haçlıların kadın-erkek, çoluk-çocuk demeden müslüman halkı esir alıp öldürdüğünü, sultan ve halifenin müslümanların durumuyla ilgilenmediklerini söylediler.[109] Hatta heyecanları son haddine varıp, hatibi minberden indirdiler. Minberi tahrib ederek Cuma namazı sırasında olay çıkardılar ve namazın kılınmasına engel oldular. Devlet erkânı ve emîrler onları ancak Sultan Muhammed Tapar'ın haçlılar karşısında kendilerine yardımcı olacak bir orduyu mutlaka göndereceğini söyleyerek teskin edebildiler.[110]

Haleb'den gelenler ve Bağdad'da onlara yardım edenler ertesi hafta Cuma günü (24 Şubat 1111) Halîfe Camiine giderek aynı hareketleri tekrarladılar ve Frankların zulmüne artık bir son verilmesini istediler.

Halife Mustazhir Billâh kendi camiinde meydana gelen bu olaylara son derece öfkelendi ve suçluların derhal yakalanıp cezalandırılmalarını

[105] İbnü'l-Adîm, II, s.156; İbnü'l-Kalânisî, s.170; İbnü'l-Esîr, X, s.481-482; Urfalı Mateos, CCIV, s.240. Krş. Stevenson, s.89.; Fink, "The Role of Damascus", s.46; Sevim, *SAD*, II, s.37 vd.

[106] İbnü'l-Adîm, II, s.157.

[107] İbnü'l-Kalânisi, s.173.

[108] İbnü'l-Kalânisî, s.173.

[109] Bar Hebraeus, II, s.350.

[110] İbnü'l-Adîm, II, s.158; İbnü'l-Kalânisî, s.173; Sıbt, s.34; İbnü'l-Esîr, X, s.482.

emretti. Fakat Sultan Muhammed Tapar halifeyi teskin ve ikna ederek bundan vazgeçirdi.

Halebliler halk üzerinde büyük bir heyecan uyandırmışlardı. Bunun tesiriyle Sultan Muhammed Tapar 504 yılı sonlarında (Haziran-Temmuz 1111)[111] emîrlerine haber genderip derhal şehirlerine dönmelerini ve cihad için gerekli hazırlıkları tamamlamalarını emretti.[112] Oğlu Melik Mesûd'u da aynı düşünceyle Emîr Mevdûd ile birlikte Musul'a gönderdi. Diğer emîrler de askerleriyle beraber Musul'a geleceklerdi.

Yine aynı yılın (504) Cemâziyülâhirinde (15 Aralık 1110-12 Ocak 1111) gelen Bizans imparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118)'un elçisi de Haçlılara karşı geç kalınmadan birlikte hareket etmeyi ve onları İslâm topraklarından kovmayı teklif ediyordu.[113]

Sultan Muhammed Tapar'ın cihad emri üzerine haçlılarla savaşmak üzere harekete geçen ilk emîr Şerefü'd-Dîn Mevdûd oldu. Mevdûd ordusuyla Şabahtan'a[114] gelmiş ve bu bölgedeki Tell-Kurâd[115] ve diğer bazı kaleleri fethetmişti.[116] Sonra kalabalık askeriyle Merağa emîri Ahmedîl onun ardından da Ahlatşahlardan Emîr Sökmen el-Kutbî birlikleriyle Mevdûd'a iltihak etti.[117] Bu orduya katılan emîrler arasında Hemedan emîri Porsuk'un iki oğlu İlbegi ve Zengî, Erbil hakimi Ebu'l-Heycâ ve Artuklulardan İlgazi'nin oğlu Ayaz ve Bekciyye emîrleri vardı.[118] Müttefik Selçuklu ordusunun Harran'da toplandığını[119] haber alan Şeyzer hâkimi Sultan b. Ali b. Munkız, Mevdûd ve diğer emîrlere yazdığı mektuplarda Antakya princepsi Tancred'in Şeyzer topraklarına girdiğini ve Şeyzer'in tam

[111] Bu tarih için bk. İbnü'l-Esîr, X, s.483.

[112] İbnü'l-Adîm, II, s.158.

[113] İbnü'l-Kalânisî, s.173; İbnü'l-Esîr, X, s.483.

[114] Şabahtan: Diyâr-ı Rebîa'da bir bölge olup Re'sul-ayn (Ceylanpınar) civarına tekabul eder (Demirkent, s.91 n.370). İbnü'l-Kalânisî (s.174)'de (سنجتان) Sencetan; İbnü'l-Esîr (X, s.375)'de سنحان شيحان şeklinde geçen bu kelimenin Şabahtan olduğuna dair bk. İbnü'l-Adîm, II, s.158 n.2; Demirkent, 91 n.370; s.133 n.550; Cahen, *La Syrie du Nord*, s.238; Runciman, II,s.44.

[115] Tell-Kurad: Şabahtan'da meşhur bir kale, Yâkut, II, s.43. Ayrıca bk. Honigmann, trc. Işıltan, s.138 n.5.

[116] İbnü'l-Adîm, II, s.158.

[117] İbnü'l-Adîm, II, s.158.

[118] İbnü'l-Esîr, X., s.485. Ancak İbnü'l-Esîr bu hadiseyi yanlış olarak 505 yılı vekayii arasında verir.

[119] Sıbt, s.35.

karşısında Tell İbn Ma'şer'de bir kale inşa etmeye başladığını bildiriyor[120] ve bu haçlı liderine karşı kendisine yardımcı olmak üzere Şeyzer'e doğru gelmelerini istiyordu.[121]

İslâm ordusu İbn Munkız'dan gelen mektuplar üzerine Suriye'ye doğru hareket etti, 15 Muharrem 505 (24 Temmuz 1111) tarihinde Fırat'ı geçerek 19 Muharrem (28 Temmuz)'de Tell-Bâşir önünde karargâh kurdu ve kaleyi muhasara altına aldı. Nikris hastalığından rahatsız olmasına rağmen Hemedan emîri Porsukoğlu Porsuk da Sultan Muhammed Tapar'ın emrine uyarak birleşik Selçuklu ordusuna katıldı. Tell-Bâşir kuşatmasına gönüllüler de katılmış ve kale etrafında lağımlar açmak suretiyle yardımcı olmuşlardı.[122] Muhasaranın giderek şiddetlenmesi üzerine Tell-Başir senyörü Joscelin de Courtenay bir takım hediyeler vererek vaʿdlerde bulunduğu Merağa emîri Ahmedil'i kandırdı ve diğer emîrlerin muhalefetine rağmen Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını teşkil eden askerleriyle kuşatmadan vazgeçerek kale önünden uzaklaşmaya razı etti.[123] Diğer emîrlerin ısrarlarına rağmen Joscelin'in teklifini câzib bulan Ahmedîl müslümanlara ihanet ederek muhasarayı terk etti. Ahmedîl'in ayrılmasından sonra diğer Selçuklu kuvvetleri de Tell-Bâşir'den ayrılarak Haleb istikametine yola çıktılar.[124] 26 gündür[125] kuşatılan ve düşmesi belki bir gün meselesi olan kale Ahmedîl'in ihtiraslarına kurban gitmişti.

Ahmedîl'i muhasarayı terkederek bir an önce Tell-Bâşir'den ayrılmaya zorlayan bir başka sebep de, kuşatmanın son günlerinde hastalığı iyice ağırlaşmış olan[126] Sökmen el-Kutbî'ye ait beldelerin Sultan Muhammed Tapar tarafından kendisine ikta edilmesini sağlamak düşüncesiydi. Ahmedîl, Sultan ile kurduğu yakın dostluk ilişkileri ve muhtemelen evlilik yoluyla tesis edilen akrabalıktan istifadeyle bu bölgelere hâkim olmak istiyordu.[127]

[120] İbnü'l-Adîm, II, s.158.

[121] Sıbt, s.35.

[122] İbnü'l-Kalânisî, s.174-175; Sıbt, aynı yer.

[123] İbnü'l-Adîm, II, s.159; Sıbt, s.36; Urfalı Mateos CCVI, s.243.

[124] İbnü'l-Kalânisî, s.175; Sıbt, s.36; Urfalı Mateos, CCVI, s.243.

[125] İbnü'l-Esîr (X, s.486)'de 45 gün; Albertus Aquensis (XI, 40, s.682 vd. trc. Hefele, II, s.241 vd.)'de 45 gün, Fulcherius (trc.Ryan, s.201)'de 1 ay devam ettiği belirtilmekte ise de Demirkent (s.137 vd.) muhasaranın 28 Temmuz'dan 22 Ağustos 1111 tarihine kadar 26 gün sürdüğünü tesbit etmiştir.

[126] İbnü'l-Kalânisî, s.175.

[127] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer. İbnü'l-Esîr, X, s.487; Sıbt, s.36.

Büyük Selçuklu ordusunun bu ikinci seferi esnasında haçlı tehdidine en geniş ölçüde maruz kalan Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan, Tell-Bâşir'i kuşatmakta olan Mevdûd, Ahmedîl ve diğer emîrlere gönderdiği mektuplarda: "Ben mahvolmak üzereyim, Haleb'i terk etmek istiyorum, gelmekte acele edin" diyor ve Selçuklu ordusundan yardım istiyordu.[128] Rıdvan'ın bu isteğini kabul eden Selçuklu ordusu Tell-Bâşir'den ayrılarak Haleb'e gitti.[129] Ordu Haleb önlerinde karargâh kurunca askerler halka karşı çok kötü davrandılar ve tahribkâr bazı faaliyetlerde bulundular, hatta Frankların yaptıklarından daha kötüsünü yaptılar.[130]

Rıdvan, kendi davet ettiği ordunun bu çirkin tecavüzleri ve davranışları karşısında onlara güvenemeyeceğini anladı ve onlarla işbirliği yapmaya cesaret edemedi. Bu sebeple müttefik Selçuklu ordusuna karşı korunmak için bazı müdafaa tedbirleri almak zorunda kaldı, kapıyı yüzlerine kapadı. Ayrıca halkın şehri Selçuklu ordusuna teslim etmesinden korktuğu için onlardan bazılarını yanına rehine olarak almayı da ihmal etmedi. Haleb'deki Bâtınîlerden de büyük çapta istifade eden Rıdvan, bâtınî gençlerini ve ihtiyat kuvvetlerini şehrin surlarını müdafaa etmekle görevlendirdi, halkın da surlara çıkmasını yasakladı. Bir kısım hırsız ve harâmîyi ordugâha sevkederek Selçuklu ordusuna musallat etti.[131] 17 gündür devam eden muhasara Haleb'deki yiyecek sıkıntısını had safhaya getirdi. Hırsızlık ve soygun giderek yaygınlaştı. Bu vaziyet halkın Rıdvan'ın aleyhinde konuşmasına ve alınan tedbirleri kınamasına sebeb oluyordu.[132]

Ordu Haleb önlerindeyken ülkesine gitmek üzere emrindeki kuvvetlerle ordugâhtan ayrılan Sökmen el-Kutbî Fırat'a varmadan yolda Bâlis'te[133] öldü.[134]

Öte taraftan Atabeg Tuğtekin de Sultan Muhammed Tapar'ın emrine uyarak Hıms, Hama, Rafeniyye[135] ve diğer Suriye kalelerinden topladığı

[128] İbnü'l-Adîm, II, s.159.

[129] İbnü'l-Kalânisî, s.175; İbnü'l-Esîr, X, s.486; İbnü'l-Adîm, II, s.159.

[130] İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Adîm gösterilen yerler; Sıbt, s.36.

[131] İbnü'l-Kalânisî, s.175; İbnü'l-Adîm, II, s.159; Sıbt, s.36; Bar Hebraeus, II, s.351.

[132] İbnü'l-Adîm, II, s.159 vd.

[133] İbnü'l-Esîr, X., s.486.

[134] İbnü'l-Kalânisî, s.175; Sıbt, s.36. İbnü'l-Adîm (II, s.159) onun Tellş-Bâşir kuşatması sırasında öldüğünü söyler. Sıbt (s.37) da Sökmen b. Artuk ile Sökmen el Kutbi'yi karıştırıyor.

[135] Rafeniyye: Hıms'ın 30 km. kuzey-batısında bir şehir. Bk. Honigmann, Harita III.

askerlerle Haleb önünde beklemekte olan Selçuklu ordusuna katıldı. Emîrler onu coşkun bir sevinç içinde karşıladı ve derin saygı gösterdiler. Onun gelişi müttefik kuvvetlerin moralini yükseltmişti. Fakat onların cihada kararlı ve azimli olmadıklarını gören Tuğtekin, burada boşuna vakit kaybetmektense Haçlılarla savaşmak üzere Suriye'ye gitmeyi teklif etti.[136] Bunun üzerine 505 yılı safer ayı sonunda (6 Eylül 1111)[137] Haleb'den ayrılan Selçuklu ordusu Maarratü'n-Nu'mân[138] önlerinde konakladı ve Haleb'de yaptıkları yağma ve tahribatı burada da tekrarladılar. Taşıyamayacakları kadar yiyecek ve yem aldılar.[139]

Rıdvan, Selçuklu ordusunun Haleb'den ayrılmasıyla rahat bir nefes alma imkânı bulmuş, ancak Atabeg Tuğtekin'in de bu orduya katılmasını içine sindirememiş ve yeni birtakım vehimlere kapılmıştır. Bu sebeple Maarratü'n-Nu'mân'daki bazı emîrlere mektup gönderip Tuğtekin'e suikastta bulunmalarını istedi. Bu haber üzerine Tuğtekin ile emîrlerin arası iyice açıldı. Bir komploya kurban gitmek istemeyen Tuğtekin, Mevdûd ile olan dostluğunu daha da kuvvetlendirdiği gibi[140] haçlılarla da gizli bir ittifak teşebbüsünde bulundu.[141] Diğer emîrlere de değerli hediyeler vererek onları kendi tarafına çekti.[142]

Öte taraftan Porsukoğlu Porsuk da konuşamayacak derecede hastaydı ve bir mahfe içinde taşınıyordu. Ahmedîl ise daha önce bahsettiğimiz sebeplerle dönmek hususunda acele ediyordu.[143]

Atabeg Zahîru'd-Din Tuğtekin bu defa onları Trablus üzerine yürümeye teşvik etti, erzâk ve diğer ihtiyaçlarını Dımaşk ve ona bağlı yörelerden kendisinin te'min edeceğine, kış bastırırsa ülkesinde konaklatacağına söz verdi. Fakat bütün bu gayretlerine rağmen emîrlerin ayrılıp gitmesine engel olamadı. Porsukoğlu Porsuk ve Ahmedîl'den sonra Sökmen el-Kutbî'nin askerleri de ülkelerine gitti. Ordugâhda sadece Mevdûd ve

[136] İbnü'l-Esîr, X, s.487; Sıbt, s.36.

[137] İbnü'l-Adîm, II, s.160.

[138] Maarratü'n-Nu'mân: Kuzey Suriye'de bir şehir, geniş bilgi için bk. Honigmann, Maarretü'n-Numân mad. *İA.*

[139] İbnü'l-Kalânisî, s.176; İbnü'l-Esîr, X, s.487; İbnü'l-Adîm, II, s.160.

[140] İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Adîm, Sıbt, gösterilen yerler.

[141] İbnü'l-Esîr, X, s.487.

[142] İbnü'l-Kalânisî, s.177.

[143] İbnü'l-Esîr, aynı yer.

Tuğtekin kalmıştı. Onlar da Maarratü'n-Nu'man'dan ayrılıp Âsi nehri kenarında Celâlî'de konakladılar.[144]

İslâm ordusunun dağıldığını gören Haçlılar aralarındaki anlaşmazlık ve düşmanlıkları bir kenara bırakıp dost oldular ve müslümanlara karşı birleştiler.[145] Tancred, Kral Baudoin ve Bertrand de St. Gilles'i yardıma çağırdı. Birkaç ermeni prensi de onlara katıldı ve Antakya'nın 30 mil güneyinde Chastel Rouge[146]'de toplandılar.[147] İslâm beldelerine karşı topluca harekete geçtiler ve Efamiye önünde konakladılar. Haçlıların ilk hedeflerinin Şeyzer olduğunu sezen İbn Munkız hemen Tuğtekin ve Mevdûd'un yanına gitti. Birlikte hareket ettikleri takdirde Franklara karşı kolaylıkla mukavemet edebileceklerini söyleyerek onları cihada teşvik etti.[148] Birlikte Âsî nehrini geçip Şeyzer'in doğusunda karargâh kurdular (9 Rebîülevvel 505/15 Eylül 1111).[149] İbn Munkız ve yakın adamları onları ziyarete gidip ziyadesiyle ilgilendiler. İbn Munkız, Atabeg ve Mevdûd'u ileri gelen adamlarıyla birlikte Şeyzer kalesine davet edip bizzat kendisi hizmet ve ikramda bulundu ve Şeyzerli 500 piyadeyi Mevdûd'un emrine verdi.[150]

İki taraf da Tell-İbn Ma'şer[151]'in kuzeyinde Tell-Mennes[152]'de ordugâh kurmuşlar ve ordularını savaş düzenine sokmuşlardı. İslâm ordusu haçlı birliklerini her taraftan kuşattı ve bir çember içine aldı, su ile olan irtibatlarını kesti. İki ordunun süvari birlikleri sayısı birbirine eşitti. Piyade itibarıyla müslümanlar daha kuvvetliydi. Selçuklu ordusu haçlıların üzerine taarruza geçip, karşısındaki düşman askerlerini perişan etti. Ağırlıklarını ve çadırlarını yağmaladı. Bunun üzerine haçlılar daha önce bulunduk-

[144] İbnü'l-Kalânisî, s.177; İbnü'l-Adîm, II, s.161; İbnü'l-Esîr, X, s.487; Sıbt, s.36.

[145] Sıbt, gösterilen yer.

[146] Chastel Rouge (Arapça Kal'at Yahmûr): Antakya Frankları tarafından ne zaman zabt edildiği kesin olarak belli değildir. Evlenme yoluyla 1112 yılında Trablus kontluğuna geçmiştir. 1289'da Sultan Kalavun tarafından zabtedilmiştir. Bk. Müller-Wiener, W., *Burgen der Kreuzritter*, München-Berlin, tarihsiz, s.54; ayrıca bk. Richard, J., *Le Conte de Tripoli sous la Dynastie Toulou* suine (1102-1187), Paris 1945; *Kreuzfahrerburgen in Heiligen Land*, Wiesbaden 1959, s.37 vd.

[147] Fink, "The Foundation...", s.400.

[148] İbnü'l-Kalânisî, s.177; İbnü'l-Adîm, II, s.161; İbnü'l-Esîr, X, s.487; Sıbt, s.36.

[149] Bu tarih için bk. Üsâme, s.68.

[150] Üsâme, s.69.

[151] Tell İbn Ma'şer: Şeyzer'in karşısında bir yer. Bk.İbnü'l-Kalânisî, s.174.

[152] Tell-Mennes: Ma'arratü'n-Nu'mân yakınında bir kale. Bk. yâkut, II, s.44.

ları tepeye geri döndüler (Rebiülevvel 505/6 Eylül-6 Ekim 1111).[153] Haçlılar Türklerden iyice korkmuşlardı. Üçgün tepede beklediler, hiçbir yerden yardım da alamadılar. Müslümanların Cuma namazı için Şeyzer camiine gitmesini fırsat bilerek derhal Efamiye'ye kaçtılar. Haçlı birliklerinin kaçtığını duyan müslümanlar onları takip ederek artçılarını yakalayıp öldürdüler ve[154] sonra Şeyzer'e geri döndüler. Buradan Hama'ya doğru yola çıkan İslâm ordusunun bu başarısı ve haçlıların böyle perişan bir halde dönüp gitmeleri müslüman halkı sevince boğmuştu.[155]

7. Mevdûd'un Urfa Bölgesine Üçüncü Seferi:

Musul emîri Mevdûd'un 505/1112 yılında Urfa üzerine üçüncü bir sefer daha düzenlediğini görüyoruz. Bundan önceki iki seferinde de Urfa'yı ele geçirme imkânı bulamayan Mevdûd, bu defa Franklar'dan giderek nefret etmeye başlayan Urfalı Ermenilerle işbirliği yaparak şehri zabtetmek üzere harekete geçmiştir. Mevdûd'un bu seferine mutad hilâfına tek başına çıkması onun Ermenilerle anlaşmış bulunduğuna ve zaman kaybetmeden bu fırsatı değerlendirmek istediğine delâlet eder.

Mevdûd 505 yılı zilkade ayında (30 Nisan-4 Mayıs 1112)[156] Urfa önlerine gelerek burada ordugâh kurdu ve şehri muhasara altına aldı. Ekili araziyi ve daha önceki seferler sırasında zarar görmemiş olan bağ ve bahçeleri de tahrib etti.[157] İki yıldır mahsûl alamayan Urfalılar bu yıl da aynı tehlike ile karşı karşıya kalmış ve tam hasad zamanında başlayan muhasara ve tahribatı yaşlı gözlerle seyretmekten başka bir şey yapamamışlardı. Şehirde büyük bir kıtlık baş gösterdi. Mevdûd büyük bir moral çöküntüsü içinde olan Urfalılara muhtelif vaadlerde bulunarak şehri kendisine teslim etmeleri halinde bu sıkıntı dolu hayata son vereceğini, bundan böyle sulh içinde yaşayabileceklerini söyledi. Ancak Urfalılar bu tekliflere müsbet bir cevap vermediler.

[153] Üsame, s.68-69; İbnü'l-Adîm, II, s.161. Müslümanlar 9 Rebiülevvel 505/15 Eylül 1111'de Şeyzer'in doğusunda karargâh kurduklarına göre savaş da muhtemelen bu tarihden sonra, yani Rebiülevvelin geri kalan kısmında 16 Eylül-6 Ekim tarihleri arasında olmalıdır.

[154] İbnü'l-Kalânisî, s.177 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s.488. Üsâme'ye göre (s.69) ise haçlılar gece karanlığından istifade ile Efamiye'ye kaçtılar.

[155] İbnü'l-Kalânisî, s.178; Sıbt, s.36 vd.

[156] İbnü'l-Kalânisî, s.181. Buna mukabil İbü'l-Esîr (X, s.492) muhasaranın 506 yılı muharrem ayında (28 Haziran-27 Temmuz 1112); *Anonim Süryanî Vekayinâmesi* (trc. Tritton, s.83) ise hasad mevsiminde olduğunu söyler.

[157] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, X, s.492; *Anonim Süryani Vekayinamesi*, trc.Tritton, s.83.

Bu sırada Franklar'ın zulmünden ve her yıl vuku bulan muhasaralardan bıkıp usanan ve muhtemelen daha önce Mevdûd ile anlaşan bir kısım Ermeniler[158] Mevdûd'a gizlice haber gönderip şehri Türklere teslim etmek hususunda tasarladıkları plânı bildirdiler. Kararlaştırılan plâna göre Mevdûd kuşatmayı bir süre için kaldırıp şehirden uzaklaşacak, bunun bir taktik olduğunu farkedemeyen garnizon da surların muhafazasını ihmal edecek veya en azından şehri müdafaada gösterdikleri gayret azalacaktı.[159]

Mevdûd bu düşünceyle 506 yılı muharrem ayında (28 Haziran-27 Temmuz 1112) Urfa'dan ayrılıp Seruc'a gitti[160] ve Urfa'da yaptığı gibi burada da ekili araziyi tahrip etti. Ancak Mevdûd'un emniyet tedbirlerini ihmal ederek yaptığı bu tahribat sırasında askerlerin dağınık vaziyette bulunmasını fırsat bilen ve bunu iyi değerlendiren Joscelin ani bir hücumla Selçuklu ordusu üzerine saldırdı. Aralarında önde gelen bazı simâların da bulunduğu bir topluluğu öldürdü ve atlarının çoğunu sürüp götürdü. Müslümanlar gafil avlandıklarını anlayıp derhal harekete geçtilerse de Joscelin Seruc'a dönmüştü.[161]

Eserlerinde bu konuya kısa da olsa temas eden üç müslüman müellif, İbnü'l-Kalânisî, İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî seferin bundan sonraki safhaları hakkında hiçbir bilgi vermedikleri için olayın devamını biri Ermenice diğeri Süryanice iki mahallî kaynaktan takib etmek zorundayız. Buna göre plân gereği bir gece ortalık aydınlanmaya başlayınca tekrar Urfa önlerine gelen Mevdûd, askerlerini bahçelerin içinden geçirerek gizlice şehre yaklaşmış ve bazı cesur piyadelerini daha önce kararlaştırılmış bulunan ve Cyrus adlı biri tarafından muhafaza edilen doğu tarafındaki yüksek bir kuleye göndermiştir. Burada Ermenilerle buluşan Türk askerleri uzatılan ip merdivenlerle yukarı çıkmaya başladılar. Bunu gören muha-

[158] Anonim Süryani müellifine göre (trc.Tritton, s.83) 20 kadar ermeni Mevdûd ile anlaşmışlardı.

[159] *Anonim Süryani Vekayinâmesi*, trc.Tritton, s.83-84.

[160] İbnü'l-Esîr, X, s.492. Urfalı Mateos ise Mevdûd'un bu sırada Urfa önünden ayrılmasını başka bir sebebe bağlamaktadır. Ona göre (CCVIII, s.246 vd.) Mevdûd'un emrindeki kuvvetlerden 1500 kişilik bir askeri birlik 15 Haziran 1112 tarihinde Seruc'a taarruz etmiş, ancak Joscelin onların üzerine hücum edip 150 kişiyi öldürmüş ve ileri gelenlerinden 5 kişiyi esir ettikten sonra ağırlıklarını ganimet almıştı. Bu felaketten kurtulanlar Mevdûd'un yanına gidip durumu haber verdiler. Bunun üzerine Mevdûd da askerlerini alıp Seruc üzerine yürüdü. Fakat Joscelin Seruc'dan gizlice uzaklaşıp Urfa'ya geldi. Mevdûd ise 7 gün Seruc önlerinde kaldıktan sonra tekrar Urfa'ya döndü.

[161] İbnü'l-Kalânisî, s.181; İbnü'l-Esîr, X, s.492.

fızlar: "Düşman surdan içeri girdi" diye feryad ederken, Türkler de şehrin batı tarafından harekete geçmişler ve halkı savaş var zannıyla bu yöne çekmek ve askerlerin bir an önce daha rahat bir şekilde surları çıkmasını sağlamak için davul ve trampet çalmaya başlamışlardı. Böylece Türk askerlerinden 60 ilâ 100 kişi surlara çıkmayı başardı.

Sabah olunca bir tarafta kule üzerinde bulunan Türkleri, diğer tarafta şehre girmek için hazır bekleyen Mevdûd'un ordusunu gören Franklar, içlerinde hainler bulunduğunu anlayınca büyük bir korkuya kapılmışlar ve halk da ümitsizlik içinde evlerine çekilmişti. Buna mukabil Mevdûd'dan önce gizlice[162] Urfa'ya gelmiş olan Tell-Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay yanındaki kuvvetlerle kuledeki Türkler'in üzerine hücum etti ve surlara çıkmak için sarkıtılan ipleri parçalayarak onların şehri muhasara eden esas orduyla irtibatını kesti. Bundan sonra saman dolu bir çuvalı kalkan edinip Türkler'in üzerine hücuma geçen Joscelin onlardan bir kısmını kılıçtan geçirdi, bir kısmı da kendilerini aşağı atarak kurtulmak isterken parçalanıp öldüler.[163] Böylece Urfa seferinde de istediğini elde edemeyen Mevdûd şehri muhasaraya devam etmenin bir fayda sağlamayacağına karar vererek Urfa önlerinden ayrıldı ve Şabahtan'daki Tell-Mavzen[164]'i ele geçirdikten sonra[165] Musul'a döndü.[166]

8. Taberiyye Savaşı:

Kudüs kralı I. Baudouin'in Dımaşk'a bağlı el-Beseniyye,[167] Havran ve Sevâd yöresinde[168] sürekli akınlarda bulunması yolları kesip istilâ ve yağma hareketlerine girişmesi üzerine Dımaşk atabegi Zahiruddîn Tuğtekin, dostu Emîr Mevdûd'a peşpeşe mektuplar gönderip bu taarruz ve yağma hareketlerinden bahsediyor, birlikte harekete geçtikleri takdirde haçlıları

[162] Urfalı Mateos, CCVIII, s.246.

[163] *Anonim Süryânî Vekayinâmesi*, trc. Tritton, s.84-85; Urfalı Mateos, CCVIII, s.247.

[164] Tell-Mavzen: Re'su'l-ayn'ın 50 km. kadar kuzeyinde. Yeri için bk. Honigmann, Harita III. Urfalı Mateos'da (CCVIII, s.247) Tılmuz şeklinde kaydedilen bu mevkiin eski Antoninupolis (Viranşehir olduğuna ve Delaurier'in verdiği malumatın (Urfalı Mateos, s.247 n.75) doğru olmadığına dair bk. Demirkent, s.142 n. 581.

[165] Urfalı Mateos, gösterilen yer.

[166] Krş. Demirkent, s.139-142; Stevenson, s.95 vd.; Runciman, II, s.123 vd.

[167] el-Beseniyye: Havran'ın kuzey-batısında. Geniş bilgi için bk. Buhl, Fr., Beseniye mad. *İA.*

[168] Sıbt, *RHC. Or.* II/2, s.546.

geri püskürtebilecekleri ve cihad sevabı kazanacaklarını belirterek onu süratle yardıma gelmeye teşvik ediyordu.[169]

Bu sırada Mevdûd'un düşman ve rakibleri onun Tuğtekin ile ittifak yaptığını ve Sultan'a karşı isyana kararlı olduğunu söyleyerek Mevdûd aleyhinde bir iftira kampanyası başlattılar. Bu haksız ithamlar Sultan Muhammed Tapar'ın Mevdûd'a şüpheli nazarlarla bakmasına ve ondan nefret etmesine sebep oldu. Bu şâyi'a üzerine Emîr Mevdûd oğlu ve zevcesini Isfahan'a Sultan Muhammed Tapar'ın sarayına göndererek çıkarılan dedikoduların tamamen iftiradan ibaret olduğunu, her zaman sultana sadakatle bağlı ve cihada kararlı olduğunu ifade etti.[170]

Mevdûd daha sonra çeşitli kavimlerden teşkil ettiği orduyla Suriye'ye doğru yola çıktı. Öte taraftan onun 506 yılı zilkade ayı sonunda[171] (18 Mayıs 1113) Fırat'ı geçip Suriye bölgesine girdiğini[172] haber alan Kral Baudouin endişeye kapıldı. Urfa kontu Baudouin ile araları açılan Joscelin de Courtenay ise Kral Baudouin'in yanına giderek onunla müttefik oldu. Kral bu vesileyle Joscelin'e Taberiyye'yi ikta etti. Onlar yaptıkları müzakereler sonunda Joscelin'in Atabeg Tuğtekin'e mektup yazıp dostane münasebetler tesis etmek ve bazı şartlarla anlaşma yapmak istediğini bildirmeye karar verdiler.[173] Ancak Tuğtekin bütün bu teklifleri reddetti ve cihad için Emîr Mevdûd kumandasındaki Selçuklu ordusuna iltihak etmek üzere ordusuyla Dımaşk'tan yola çıktı. 507 yılı muharrem ayında[174] (18 Haziran-17 Temmuz 1113) Atabeg Tuğtekin, Mevdûd, Sincar emîri Temirek ve Ayaz b. İlgazi'nin emrindeki kuvvetlerden müteşekkil müttefik Selçuklu ordusu Selemiyye'de birleşti. Mevdûd ve Atabeg Tuğtekin yaptıkları görüşmelerden sonra Kral Baudouin üzerine yürümeğe karar verdiler. Rıdvan'a haber gönderip yardım istediler.[175] Dımaşk askerleriyle bera-

[169] İbnü'l-Kalânisî, s.183-184; İbnü'l-Âdim, II, s.163; İbnü'l-Esîr, X, s.495; Sıbt, *RHC.Or.* II/2, s.546.

[170] İbnü'l-Kalânisî, s.184.

[171] İbnü'l-Esîr, X s.495; İbnü'l-Kalânisî, (s.184) gününü belirtmeden Zilkade ayında (9 Nisan-18 Mayıs 1113) demekle yetinir. Albertus (XII, s.9)'un verdiği tarih (Mart ayı) ise muhtemelen hazırlıkların başladığı tarihdir, bk.Stevenson, s.62 n.4.

[172] İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr gösterilen yerler; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.546. İbnü'l-Esîr (X, s.495) Ayaz b. İlgazi'nin de bu orduya katıldığını söyler.

[173] Anlaşma şartları için bk. İbnü'l-Kalânisî, s.184.

[174] İbnü'l-Esîr, X, s.495.

[175] İbnü'l-Esîr, X, s.495 vd.; İbnü'l-Adîm, II, s.163; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.546; Fulcherius, XLIX, II, trc. Ryan, s.205.

ber Hama, Hıms ve Rafeniye'den topladığı birlikleri de yanına alan Tuğtekin ve Mevdûd Kurban bayramında (10 Zilhicce 506/28 Mayıs 1113) Kades'de[176] konakladılar. Buradan da Bika yöresindeki Aynü'l-Cerr'e,[177] oradan da Vâdi't-Teym yoluyla Banyas'a gelip ordugâh kurdular. Burada bulundukları sırada bir askerî birlik Semânîn[178] tarafına baskınlar tertip ettiyse de bir şey elde edemeden geri döndü.[179] Bunun üzerine Atabeg Tuğtekin ve Emîr Mevdûd karargâh kurmak üzere el-Kuhvane[180]'ye müteveccihen hareket ettiler.[181]

Öte taraftan Kral Baudouin Atabeg Tuğtekin'e yaptıkları barış tekliflerinden müsbet bir sonuç alamayınca Selçuklu ordusu yetişinceye kadar Suriye'de yağma ve tahribatta bulundu.[182] Daha sonra Antakya hakimi Roger, Joscelin ve bazı frank şövalyeleri de kral Baudouin'e katıldı.[183] Onlar yaptıkları müzakerelerle es-Sınnabra[184] köprüsünün batısında ordugâh kurmayı ve ihtiyatî bir tedbir olmak üzere ağırlıklarını köprünün gerisinde bırakarak Selçuklu ordusuna saldırmak için el-Kuhvane'ye geçmeyi kararlaştırdılar.[185] Öte yandan Franklardan habersiz olarak el-Kuhvane'ye doğru ilerleyen Selçuklu askerleri Franklardan daha önce oraya ulaştılar, bu sırada Türk askerlerinden bir kısmı yem aramak düşüncesiyle[186] köprüyü geçtiklerinde çadırlarını daha yeni kurmuş olan Franklara rastladılar. Baudouin birliklerine uygun bir karargâh yeri bulmak üzere daha ileri gitmiş, Roger de onu takib ederek buraya gelmiş ve biraz daha geride konakla-

[176] Kades: Suriye'de Hıms yakınlarında bir belde. Bk.Yâkut, IV, s.311.

[177] Aynu'l-Cerr: Bika vadisinde, Baalbek ile Dımaşk arasında bir mevzi, Bk. Yâkut, IV, s.177. Zahle'nin 14 km. güneyinde. Bk. Dussaud, Harita III, C2.

[178] Semânîn: Ceziret İbn Ömer yakınında küçük bir belde. Bk. Yâkut, II, s.84.

[179] İbnü'l-Kalânisî, s.184.

[180] el-Kuhvane (el-Ukhuvâne): İbnü'l-Esîr, X, s.496. Taberiyye gölü kıyısında bir yer. Bk. Yâkut, I, s.234.

[181] İbnü'l-Kalânisî, s.184

[182] İbnü'l-Esîr, X, s.495; Albertus, XII, 10 (506 yılı sonları/1113 ilkbaharı).

[183] İbnü'l-Esîr, X, s.496.

[184] es-Sınnabra: Taberriyye'ye 3 mil mesafede bir mevzi. Bk. Yâkut, III, s.425.

[185] İbnü'l-Kalânisî, s.184

[186] Fulcherius (XLIX, trc.Ryan, II, s.206) Türklerin çadırlarını kurar kurmaz iki bin kişinin pusu kurmak üzere köprünün öbür tarafına gönderildiğini, kralın ordugâh kurmak üzere köprünün yakınına geldiği sırada yaklaşık 500 Türkün istihkamlarından fırlayıp Franklar üzerine hücuma geçtiğini ve Franklar bunlara mukavemete çalışırken pusuda bekleyen ikibin kişinin şiddetli bir taarruzla Frankları püskürttüğünü söyler. Albertus (XI, s.9) dan naklen Stevenson, s.63) da kralın ordugâhda Türkler tarafından gafil avlandığını zikreder.

mıştı.[187] Atlarına yem temin etmek için ana ordudan ayrılan Türk askerleri bu suretle hiç beklemedikleri bir anda savaşa girmek zorunda kaldılar. Yükselen savaş çığlıklarını duyan Türk ordusu ise onların Taberiye prensi Joscelin ile muharebeye tutuştuklarını zannederek derhal harekete geçti. Atabeg Tuğtekin, köprü başında durarak ordunun süratle geçmesini sağladı. Emîr Temirek b. Aslantaş da kalabalık bir askeri birlikle köprüyü geçerek savaşa girdi. Böylece her iki ordu da hazırlık yapmadan savaşa girmek zorunda kalmıştı. Türk ordusu 11 Muharrem 507/28 Haziran 1113 tarihinde[188] arka arkaya yaptıkları üç hücumla aralarında önde gelen birçok şövalyenin bulunduğu takriben 2.000 Frankı öldürerek büyük bir zafer elde etti.[189] Selçuklu ordusu Frankların çadırlarını, atlarını ve ağırlıklarını ele geçirdi. Kral Baudouin de yakalanmış ancak tanınmamasından dolayı silahı alındıktan sonra gizlice kaçıp kurtulabilmişti[190] Haçlıların büyük bir kısmı da Taberiye gölünde boğuldu. Kaçıp kurtulabilenlerin çoğu yaralı vaziyette önce Taberiyye'ye sığındı, daha sonra Taberiyye'nin batısındaki sarp dağlara tırmandılar. Onları muhasara eden Türk kuvvetleri erzak ikmali yapmalarına engel olup savaşa çekmek istediyse de Haçlılar buna cesaret edemediler ve 26 gün bu vaziyette beklediler.[191]

Roger'in emrindeki Antakya kuvvetleriyle Bertrand de St. Gilles ve Trablus kontu Pons'un askerleri ve diğer bir kısım Frank birlikleri ancak savaş sona erdikten sonra harp meydanına yetişebildi, onlar kralın plânını ve aceleciğini tenkid ettiler,[192] daha sonra da Taberiye önlerinde karargâh kurdular. Ertesi gün Türk ordusunun bir kısmı Taberiyye'ye doğru giderek Franklara yaklaştı ve üzerlerine hücuma karar verdi. Kaynağın ifadesine göre Franklar neredeyse korkudan ölecekti. Türkler bütün gün boyunca dağın eteğinde bekledikten sonra geri ordugâha geldiler. Franklar ise Taberiyye'nin batısındaki sarp dağlara çıkarak kendilerini emniyete aldı-

[187] İbnü'l-Kalânisî, s.185; Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.546 vd.

[188] İbnü'l-Kalânisî, s.185. Albertus'a göre (LII, II, trc. Hefele, II, s.259) 29 Haziran'da, İbnü'l-Esîr (X, s.496) 13 Muharrem 507/30 Haziran 1113 tarihi verir.

[189] el-Azîmî, nşr.Cahen, s.382; İbnü'l-Kalânisî, s.184-185; İbnü'l-Esîr, X, s.496; Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.547. İbnü'l-Cevzî (IX, s.175) öldürülen Frankların sayısını 1300 olarak verir. Fulcherius (XLIX trc.Ryan, II, s.206) kralın sancağını ve kıymetli eşyalarıyla çadırını bırakıp kaçtığını Frankların bu savaşta 30 iyi silahşör ile birlikte 1200 piyadeyi kaybettiklerini söyler. Albertus ise (XII, 11, trc. Hefele, II, s.259) 30 şövalye, 1500 savaşçının telef olduğunu ve hristiyanların büyük bir bozguna uğradığını ifade eder.

[190] İbnü'l-Kalânisî, s.185. İbnü'l-Esîr (X, s.496) silâhı alınıp salıverildi diyor.

[191] İbnü'l-Esîr, X, s.496.

[192] İbnü'l-Esîr, X, s.496; Fulcherius, XLIX, trc. Ryan, II, s.206 vd.

lar.[193] Selçuklu ordusu da dağa çıkıp haçlılara saldırmaya karar verdi. Atabeg Tuğtekin, Tayy, Kilâb ve Hafâce gibi Arap kabilelerini yanına çağırıp ordunun su ihtiyacını karşılamak için seferber olmalarını emretti. Keşif kıtaları kuzey tarafından dağa tırmandılar. Fakat hem süvarilerin ve hem de piyadelerin burada savaş yapma imkânı olmadığı söylenince bu plândan vaz geçildi.

Selçuklular savaşın müslümanlar lehine sonuçlandığını, düşmanın rezil ve perişan olduğunu görüp Kudüs ve Yafa içlerine kadar nüfuz ettikleri araziyi tahrib ettiler. Hayvanlarını sürüp götürdüler ve bulduklarını yağmaladılar.[194] Bu akınlar 507 yılı safer ayının sonlarına kadar (Ağustos 1113 ortaları) devam etti.[195]

Tuğtekin ve Mevdûd daha önce de belirttiğimiz gibi müttefikleri olan Rıdvan'a haber gönderip yardım istemişlerdi. Fakat Rıdvan büyük bir ihtimalle Tancred'in ölümünden sonra Antakya princepsi olan Roger'den çekindiği için Selçuklu ordusuna katılmamıştı. Taberiyye savaşının müslümanlar lehine zaferle neticelenmesi üzerine Rıdvan anlaşmaları hilafına sadece 100 kişilik bir süvari birliği göndermekle iktifa etmişti. Onun kendisinden beklenmeyen bu hareketi müttefikleri Tuğtekin ve Mevdud tarafından son derece yadırganmıştı. Çünkü Rıdvan, haçlı istilâsı karşısında zor durumda kalınca Atabeg Tuğtekin'e müracaat ederek Franklara karşı onunla müşterek bir savunma anlaşması imzalanmıştı. Buna göre birbirlerine mâlî ve askerî yardımlarda bulunacaklar, ayrıca Tuğtekin Dımaşk'da Rıdvan adına para bastırıp hutbe okutacaktı.[196] Tuğtekin sözünde durarak Rıdvan adına para bastırıp hutbe okuttuğu halde, Rıdvan vaktinde yardımda bulunmadığı gibi sonra da alay edercesine 100 kişilik bir süvari birliği göndermekle yetinmişti. Rıdvan'ın bu gayr-i samîmî davranışına kızan Atabeg ve Mevdûd, Rıdvan ile yaptıkları anlaşmayı iptal ettiler. Ayrıca Atabeg Tuğtekin hutbe ve paralardan Rıdvan'ın adını da kaldırdı (1 Rebiülevvel 507/16 Ağustos 1113).[197]

Mevdûd ve Tuğtekin savaştan sonra bir zafername ile birlikte esir aldıkları Frank askerlerini, bunlara ait silah ve bazı eşyaları ve birtakım kıy-

[193] Fulcherius, XLIX, trc.Ryan, II, s.207; İbnü'l-Kalânisî, s.185.
[194] Fulcherius, gösterilen yer; İbnü'l-Kalânisî, s.186.
[195] İbnü'l-Kalânisî, s.185-186.
[196] İbnü'l-Adîm, II, s.163.
[197] İbnü'l-Kalânisî, s.186; İbnü'l-Âdîm, II, s.164.

metli hediyeleri Isfahan'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a gönderip adı geçen zaferi müjdelediler.[198]

Daha sonra Türk ordusu Vâdil-Maktûl'e hareket etti. Franklar da sığındıkları sarp dağlardan inerek karargâhlarına gittiler. Çeşitli Frank şehirlerinden onlara yardım gelmesi üzerine, ondan fazla Türk süvari birliği yeniden haçlılar üzerine yürüdü.[199] Günlerce onları savaşa çekmek için uğraştılarsa da haçlılar savaşa girmekten çekindiler. Haçlıları uzun süre göz hapsinde tutan Selçuklu askerleri de artık usanmaya başlamıştı. Özellikle Mevdûd'un bir kısım askerleri üslerinden uzakta kaldıkları, yeterli seviyede erzak ikmali yapılamadığı ve nihayet sıla hasretine dayanamadıkları için ordudan ayrılmaya başladılar. Geri kalanlar da yurtlarına dönmek için Mevdûd'dan izin istediler. O da ilkbaharda tekrar toplanarak Allah yolunda gazaya devam etmek üzere askerlerini terhis etti. Mevdûd kendisi de Suriye'de, düşmana yakın bir yerde ikamet edip gelişmeleri Sultan Muhammed Tapar'a haber vermeğe ve ondan gelecek direktiflere göre hareket etmeye karar verdi. Bahara kadar Tuğtekin'in yanında kalmak üzere 21 Rebiülevvel 507/5 Eylül 1113 tarihinde Tuğtekin ile birlikte Dımaşk'a döndü.[200]

Taberiyye savaşında Haçlılar ağır kayıplar verdikleri gibi daha sonra Frank hakimiyetindeki beldelerde yapılan tahribat ile iktisadî açıdan da perişan edilmişlerdi. Daha önemlisi bu zafer öncesine kadar haçlılara tâbi olan müslümanlar şimdi Tuğtekin'e müracaat ederek onu metbû tanımaya başlamışlardı.[201]

9. Mevdûd'un Öldürülmesi:

Mevdûd Dımaşk'a gelince Meydan-ı Ahdar[202]'daki bir evde misafir olarak ikamet etmeye başladı. Atabeg Tuğtekin ev sahibi olarak ona bizzat

[198] İbnü'l-Kalânisî, s.186; Sıbt, 43, *RHC. Or.* III/2, s.547.

[199] İbnü'l-Kalânisî, s.186.

[200] İbnü'l-Kalânisî, s.186 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s.496; Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.547; Üsame, s.69; Fulcherius (L, trc. Ryan, II, s.209) da Türklerin beyhude yere iki ay boyunca (Temmuz-Ağustos) Frankları göz hapsinde tutup fırsat kolladıklarını ve nihayet Dımaşk'a döndüklerini söylemek suretiyle İslâm kaynaklarını teyid etmektedir.

[201] İbnü'l-Kalânisî, s.186 vd. Taberiyye savaşı hakkında, bk. Stevenson, s.62 vdd.; Runcimann, II, s.126; Fink, "The role of Damascus, *The Muslim world*, XLIX, s.46, aynı müellif, "The Foundation...," s.402 vd.

[202] Meydan-ı Ahdar (Gök Meydan): Dımaşk'da meşhur bir meydan. Bk. Şam mad. *İA.*

kendisi hizmet ediyor, aralarındaki dostluk ve muhabbet de her geçen gün artıyordu. İkisi birlikte Şam Ulucamii'ne gidiyor ve namazlarını kıldıktan sonra Hz. Osman'ın h.24/m.646'da Medine'den Taberiyye'ye gönderdiği, Tuğtekin'in de haçlı tehlikesi karşısında 492/1099 tarihinde Şam Ulucami'ine getirttiği mushafı ziyaret ediyorlardı.[203]

Daha sonra Bâbü'l-Hadîd[204] çayırında kalmağa başlayan Mevdud 507 yılı Rebiülâhirinin son Cuma günü[205] (10 Ekim 1113) Cuma namazını kılmak için beraberinde Tuğtekin ve kalabalık bir cemaat olduğu halde adı geçen Ulucami'e geldi. Namazdan sonra müslüman halkın sevgi ve saygı dolu bakışları arasında önde Tuğtekin olduğu halde camiden çıktılar. Deylemîler, Horasanlı gençler, Türkler ve genç milisler (ahdâs)'den müteşekkil silahlı muhafızların refakatinde cami avlusunda ilerlerken hiç kimsenin önemsemediği birisi kalabalığın arasından sıyrılıp Mevdûd'a yaklaştı. Bu şahıs sanki dua edip sadaka istiyordu ve Mevdûd'a yaklaşır yaklaşmaz kaftanından tuttuğu gibi iki darbe vurdu. Darbelerden biri Mevdûd'un böğrüne diğeri uyluğuna saplandı. Yakalanan katil derhal öldürüldü. Teşhis edilmek için kafası kesildiyse de kimse onu tanıyamadı ve sonra bir ateş yakılarak cesedi içine atıldı. Mevdûd yaralı vaziyette Tuğtekin'in evine götürüldü ve birkaç saat sonra da öldü. Aynı gün ikindi vaktinde kılınan cenaze namazını müteâkip müslümanların mahzûn bakışları ve gözyaşları içinde Dukak'ın Bâbü'l-Ferâdis içindeki türbesine defnedildi. Cesedi 30 Ramazan 507/9-10 Mart 1114 tarihine kadar orada kaldı. Bu tarihte oğlunun gönderdiği adamlar cesedi Bağdad'a Ebû Hanife'nin kabrinin yanına, daha sonra da İsfahan'a naklettiler.[206]

Mevdûd, mütedeyyin, âdil ve hayırsever bir insandı. Haçlılar da onun güçlü bir sima olduğunu itiraf ve kabul ederler.[207] İbnü'l-Esîr babasından naklen Kudüs kralı Baudouin'in Tuğtekin'e bir mektup yazarak "İslâm'ın

[203] Sıbt, s.43, RHC. Or. III/2, s.547; İbnü'l-Kalânisî, 187 n.1.

[204] Bâbü'l-Hadîd: Dımaşk sur kapılarından biri. Bk. Şam mad. *IA*.

[205] Bundârî, s.173 (trc. s.160-161); İbnü'l-Kalânisî, s.187. el-Azîmî (nşr. Cahen, s.382) gününü belirtmeden Rebiülâhir 507 tarihini, İbn Hallikân (I, s.218) 12 Rebiülâhir 507 (26 Eylül 1113) tarihi verirler. İbnü'l-Esîr ise (X, s.496) Mevdûd'un 507 yılı Rebiülevvelinde (16 Ağustos-14 Eylül 1113) katledildiğini söyler. Fink, ("The Role of Damascus", *The Muslim World*, XLIX (1959) s.46), aynı müellif, (The Foundation... ve Gibb (*The Damascus Chronicle of the Crusades*, s.140)'in verdiği 2 Ekim 1113 tarihi miladî tarihe hatalı çevrilmesi sebebiyle yanlıştır.

[206] İbnü'l-Kalânisî, s.188; İbnü'l-Esîr, X, s.497.

[207] Fulcherius, trc. Ryan, II, s.209.

direğini bir bayram günü hem de Allah'ın evinde (camide) öldüren bir ümmet elbette mahvolmaya lâyıktır" dediğini söyler.[208]

Urfalı Mateos[209] Mevdûd'un Dımaşk'ta bulunduğu sırada Tuğtekin'i ortadan kaldırıp şehri ele geçirmeye karar verdiğini, onun bu hainane fikirlerinden haberdar olan Tuğtekin'in idama mahkûm bir İranlıyı hapisten çıkardığını, ona Mevdûd'u öldürdüğü takdirde kendisini affedeceğini söylediğini ve 500 dahekan[210] para verdiğini ve cinayetin anlatıldığı şekilde işlendiğini kaydeder. Villermus[211] da Mevdûd'un rüşvetle kandırılmış bir adamın eliyle öldürüldüğünü söyler.

Bar Hebraeus[212] da muhtemelen Urfalı Mateos'dan naklen aynı hususları zikreder. O ayrıca cinayetin Rıdvan'ın gönderdiği İsmâlîler tarafından da işlenmiş olabileceğini söylemektedir. *Zübdetü'n-Nusra*'da da Mevdûd'un katlinden Tuğtekin sorumlu tutulmakta ve "Tuğtekin, Dımaşk'ı zabtetmesinden korkup onu öldürttü. Böyle olmasaydı Mevdûd'un kanı dökülürken müteessir olurdu" denilmektedir. Fulcherius ise[214] onun bir bâtınî tarafından öldürüldüğünü söylemekle iktifa eder. Aynı konuya temas eden Sıbt[215] ise böyle bir rivayetin bulunduğunu, fakat bunun yanlış olduğunu, Tugtekin'in Mevdûd'u çok sevdiğini, onun ölümüne çok üzüldüğünü ve bir hafta yas tutup fakirlere sadaka verdiğini söyler. Muahhar müelliflerden Ebû Şâme[216] de aynı kaaati paylaşıyor. İbnü'l-Esîr[217]'de onun bir bâtınî tarafından öldürüldüğünü söyler. O ayrıca zayıf bir ihtimal olarak gördüğü ikinci rivayeti de (Tuğtekin'in kiralık katille onu öldürtmesini) zikreder.

Bernard Lewis[218] ve Cahen[219] Mevdûd'un sünnî olmasının Bâtınîler tarafından öldürülmesi için yeter bir sebep olduğunu söyleyerek isabetli

[208] İbnü'l-Esîr, X, s.497. Ayrıca Bk. Sıbt, 51, RHC. Or. III/2, s.551.

[209] Urfalı Mateos, CCXIII, s.252.

[210] Dahkânî; Bir çeşit altın para, bk. Steingas, *Persian English Dictionary*; Arap dinarı karşılığı Ermeni parası, bk. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, terimler indeksi.

[211] Villermus, XI, 19'dan naklen Delaurier, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 252 n. 85.

[212] Bar Hebraeus, II, s.352.

[213] Bundârî, s.173, trc. s.160 vd.

[214] Fulcherius, trc. Ryan, s.209.

[215] Sıbt, *RHC.Or.* s.551.

[216] Ebû Şâme, I, s.68.

[217] İbnü'l-Esîr, X, s.497.

[218] Bernard Lewis, "The İsmailites and the assassins", *Crusades* I, (ed-Baldwin) s.113.

[219] Cahen, "The Turkish İnvasion: The Selchükids", *Crusades*, I, s.174.

bir teşhiste bulunurlar. Efkâr-ı umumiyyede, Tuğtekin bu cinayetten sorumlu tutulmakla beraber Bâtınîler hakkında bilgi edinme imkânı bulan herkesin bu fikri paylaşacağına inanıyoruz. Bu sebeple Tuğtekin'in söz konusu cinayetle itham altında tutulması kanaatimizce yanlıştır.

Mevdûd'un defnedilmesinden sonra adamları dönüş hazırlığına başladılar. Tuğtekin onların sefer için lüzumlu ihtiyaçlarını temin etti. Sincar emîri Temirek de Mevdûd'a ait mücevherat, hazine ve silâhları teslim alıp Sultan Muhammed Tapar'a götürdü. [220]

10. Aksungur el-Porsukî'nin Musul Valiliğine Tayini ve Urfa Bölgesine Taarruzu:

Haçlılara karşı başarılı seferler tertip eden Mevdûd'un ölümü Sultan Muhammed Tapar'ı cihad davasından vaz geçirmedi. O, Mevdûd'un yerine Musul valiliğine getirdiği Aksungur el-Porsukî[221]'yi de selefi gibi cihada memur etti. [222] Bu maksatla 507 yılında (18 Haziran 1113-6 Haziran 1114) oğlu Melik Mesûd'u da kalabalık bir orduyla onun refakatine vermişti. [223] Sultan Muhammed Tapar ayrıca kendine tabi emîrlere de haber gönderip askerleriyle birlikte cihada katılmalarını ve Aksungur el-Porsukî'nin emirlerine itaat etmelerini istedi. Aksungur Musul'a gelince İmâde'd-Dîn Zengi b. Aksungur[224] ve Sincar emîri Temirek ile öteki emîrler Selçuklu ordusuna iltihak ettiler. [225]

Başkumandan Aksungur el-Porsukî buradan Cezîret İbn Ömer'e yürüdü ve Mevdûd'un buradaki nâibi şehri ona teslim etti. Her ikisi birlikte Mardin'e hareket ettiler. Burada Emir İlgazi de Aksungur'a itaat ar-

[220] İbnü'l-Esîr, X, s.497. Mevdud'un öldürülmesiyle ilgili olarak krş. Fink, "The Role of Damascus", *The Muslim World*, XLIX, s.46; aynı müellif, "The Foundation...", s.403; Stevenson, s.63 vd.; Runciman, II, s.126; Lewis ve Cahen, agm. gösterilen yerler.

[221] Ebû Saîd Seyfe'd-Din Kasîmü'd-Devle Aksungur el-Porsukî, Selçuklu emîrlerinden Porsuk'un memlûku idi. 9 Zilkade 520/26 Kasım 1126'da Bâtınîler tarafından öldürüldü. Bk. Aksungur mad. *İA.*, Huart, Bursuk mad. *İA.*

[222] İbnü'l-Esîr, X, s.501; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.548, Urfalı Mateos, CCXVI, s.253 vd. İbn Hallikân, I, s.218, Ebû Şâme, I, s.68.

[223] İbnü'l-Esîr, X, s.501; Urfalı Mateos, CCXVI, s.254. Bar Hebraeus (II, s.354) Mesûd'un daha sonra Şabahtan'da Aksungur'a katıldığını zikreder.

[224] İmâde'd-Din Zengi Musul ve Haleb Atabegliği ve Zengiler hanedânının kurucusu olup 1144 yılında Urfa'yı Türk hakimiyetine sokmuştur. Zengi hakkında geniş bilgi için bk. Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978.

[225] İbnü'l-Esîr ve Urfalı Mateos, gösterilen yerler.

zetti ve oğlu Ayaz'ı 300 askerle[226] gönderdi. Selçuklu kuvvetleri 15.000 süvari[227]'den mürekkep muazzam bir orduyla 15 Mayıs 1114 Cuma günü[228] Urfa önlerine geldi ve şehre taarruz etti.[229] Frankların mukavemet etmeleri ve yaptıkları baskın sırasında ele geçirdikleri dokuz müslümanı[230] şehir surlarında çarmıha germeleriyle muhasara bir hayli şiddetlendi. Bilâhare müslümanlar da önde gelen 50 Frank şövalyesini yakalayıp öldürmek suretiyle buna karşılık verdiler. Bu şekilde 2 aydan fazla[231] süren muhasara, sonunda yiyecek sıkıntısı yüzünden kaldırıldı. Aksungur bu seferi sırasında Urfa, Seruc, Sumeysat ve Fırat kenarında Franklara ait bahçe ve tarlaları sistemli bir şekilde tahrib ettikten[232] sonra Şabahtan bölgesine döndü ve İlgazi'nin sefere iştirak etmesini bahane ederek oğlu Ayaz'ı tevkif etti, Mardin yöresini de yağmaladı.[233]

Aksungur'un Urfa muhasarası sırasında, Maraş, Keysun ve Ra'ban ile diğer bazı yerlere hakim olan Ermeni Gog-Vâsil'in ölümü üzerine idareyi ele geçiren karısı Franklardan çekindiği için Aksungur el-Porsukî'ye haber gönderip hakimiyetini tanıdığını bildirdi. Müzakerelerde bulunmak üzere bazı adamlarını kendisine göndermesini istedi. Aksungur da Habur emîri Sungur Dıraz'ı bu maksatla Samsat'a gönderdi. Gog-Vasil'in karısı şahane bir taht üzerine oturarak Sungur'u karşıladı ve son derece mütevazi bir şekilde konuşarak ona bazı hediyeler takdim etti. Ermeni naibe ile Sungur Dıraz arasındaki müzakereler devam ettiği sırada gelen bir Frank birliği[234] Sungur Dıraz'ın adamlarına saldırdı. Emîr Sungur'un 100 kişilik maiyyetiyle bu Franklar arasında şiddetli çarpışmalar oldu ve Müslümanlar Frankların çoğunu öldürdü.[235]

[226] Süryânî Mihael, XV, 14, s.79.

[227] İbnü'l-Esîr, X, s.501; Bar Hebraeus, II, s.352.

[228] Urfalı Mateos, CCXV, s.254. Bu tarih İbnü'l-Esîr (X, s. 501)'in ve Sıbt (s.548)'ın verdiği zilhicce 507 (9 Mayıs-6 Haziran 1114) tarihiyle mutabıktır.

[229] İbnü'l-Esîr, Urfalı Mateos, Sıbt, gösterilen yerler; *Anonim Süryani Vekayinâmesi*, trc. Tritton, s.86.

[230] İbnü'l-Esîr, X, s.501. Bar Hebraeus (II, s.352)'a göre 11 kişi.

[231] İbnü'l-Esîr, X, s.501. Bar Hebraeus (II, s.352)'a göre 2 ay; Urfalı Mateos (s.254)'a göre 1 ay.

[232] İbnü'l-Esîr, X, s.501 vd.; Sıbt, RHC.Or. III/2, s.552; Urfalı Mateos, CCXVI, s.254; *Anonim Süryani Vekayinâmesi*, trc. Tritton, s.86; Bar Hebraeus, II, s.353.

[233] İbnü'l-Esîr, X, s.502; Bar Hebraeus, II, s.354.

[234] Bar Hebraeus (II, s.354)'de 700 kişilik deniliyorsa da rakam biraz mübalağalı görünmektedir.

[235] İbnü'l-Esîr, X, s.502. Bar Hebraeus (II, s.354) ermeni nâibe, Sungur'a: "Adamlarınıza emrediniz, geceyi şehir dışında geçirmesinler, zira bir Frank saldırısına maruz kalabi-

Emîr Sungur Dıraz, Ermeni naibenin melik Mesûd ve Aksungur el-Porsukî'ye gönderdiği hediyelerle birlikte geri döndü. Bu arada Ermeni nâibenin Türk hakimiyetini tanıdığını ve Aksungur'a itaat arzettiğini duyan bölgedeki Fırankların çoğu da Ermenilerin yanından ayrılıp Antakya'ya gittiler.[236]

Aksungur'un Urfa bölgesine yaptığı bu sefer de seleflerininki gibi hedefine ulaşamamıştı. Ancak müteveffa Gog-Vasil'in zevcesinin bu sefer sırasında Aksungur el-Porsuki'ye sadakatını bildirerek Türk hakimiyetini tanımasını bu seferin kayda değer bir başarısı olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü Ermeni nâibenin bu hareketi Urfa'nın bütün kuzeybatısını Türk nüfuz alanına sokmuştur. Fakat Aksungur'un İlgazi ile mücadeleye girmesi yüzünden bundan arzu edilen sonuç alınamamış, Baudouin du Bourg'un Gog-Vasil'e ait şehirler ve araziyi ilhak etmesine ve Urfa Kontluğu'nun kuvvetlenmesine sebep olmuştur.[237]

11. Aksungur-İlgazi Mücadelesi ve İlgazi-Tuğtekin İttifakı:

İlgazi, oğlu Ayaz'ın yakalanıp hapsedildiğini öğrenince Hısn-Keyfa'ya gitti. Buranın hakimi Rüknü'd-Devle Dâvûd b. Sökmen'den yardım istedi ve onunla birlikte kalabalık bir Türkmen kitlesini de yanına alarak Aksungur'un üzerine yürüdü.[238] İki taraf arasında 507 yılının sonlarına doğru[239] (Mayıs 1114 sonu-Haziran 1114 başları) Habur'da[240] meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonunda Aksungur'un ordusu mağlub oldu. Ayaz esaretten kurtulurken[241] Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Mesûd İlgazi'nin

---

lirler" dediyse de o mağrur bir şekilde bu teklifi reddetti. Nihayet 700 frank süvarisi Sungur'un adamlarını mağlub etti ve pek azı kaçıp kurtulabildi diyorsa da İbnü'l-Esîr (X, s.502)'in verdiği bilgilerin ışığında bunun doğru olmadığını sanıyoruz.

[236] İbnü'l-Esîr, X, s.502; Bar Hebraeus, II, s.354.

[237] Demirkent, s.419. Aksungur el-Porsuki'nin bu seferi hakkında bk. Stevenson, s.97; Fink, "The Foundation..." s.403; Runciman, II, s.128 vd.; Segal, s.235; Cahen, *La Syrie du Nord*, s.270; Demirkent, s.146-149.

[238] Urfalı Mateos (CCXVI, s.254) bu sefer sırasında Belek'in İlgazi ile birlikte olduğunu söyler.

[239] İbnü'l-Esîr, bu hadiseyi 508 yılı vekayii içinde zikretmekle beraber biz onun (اواخر السنة) ifadesiyle bu olayda 507 yılını kasdettiğini söyleyebiliriz. Zira İbnü'l-Esîr bir başka yerde (X, s.509) Aksungur'un mağlubiyeti üzerine Porsuk oğlu Porsuk kumandasında, İlgazi'yi cezalandırmak için gönderilen ordunun 508 yılı Ramazan ayında (29 Ocak 1115-27 Şubat 1115) hareket ettiğini söylemekle bu fikrimizi teyid etmektedir. İbnü'l-Ezrak (s.283)'ın bu olay için verdiği 509 tarihi de yanlıştır.

[240] Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.552. Urfalı Mateos (s.254)'a göre ise çarpışmalar Nusaybin'de olmuştur.

[241] İbnü'l-Esîr, X, s.502 vd.

eline esir düştü. Fakat İlgazi Sultan'dan korktuğu için onu hemen serbest bıraktı.[242] Ordusunun bozulduğunu, oğlunun esir alındığını öğrenen Sultan Muhammed Tapar İlgazi'ye mektup gönderip onu tehdit etti. Sultan'ın tehditlerinden endişeye kapılan İlgazi, hâmîsi Dımaşk atabeği Tuğtekin'in yanına gitti. Tuğtekin ise, Mevdûd'un katlinden dolayı itham altında bulunduğundan Sultan'dan çekiniyordu. Bu yüzden her ikisi de Sultan'a karşı birlikte hareket etmeye ve haçlılarla işbirliğinde bulunmaya karar verdiler. Onlar Antakya princepsi Roger'e haber gönderdiler ve Hıms yakınındaki Kades gölcüğü civarında yaptıkları görüşmede anlaşmaya vardılar. Roger Antakya'ya, Tuğtekin de Dımaşk'a döndü. İlgazi ise Sultan'a karşı giriştiği bu mücadelede yardımcı kuvvetler temin için Mardin'e[243] hareket etti, er-Rastan'a[244] gelince istirahat maksadıyla konakladı ve içki alemine daldı. Onun içtiği zaman birkaç gün sarhoş kaldığını bilen Hıms hakimi Kırhan b. Karaca, Şaban 508/Ocak 1115[245] tarihinde ani bir baskınla İlgazi'yi yakaladı ve Hıms'ta haps etti. İleri gelen bazı adamlarını da esir aldı. Ayrıca Sultan Muhammed Tapar'a da durumu bildiren bir mektup gönderdi ve Tuğtekin'in İlgazi'yi kurtarma teşebbüsüne karşı sür'atle asker göndermesini istedi.[246]

Müttefiki İlgazi'nin esir düştüğünü öğrenen Tuğtekin Hıms'a gelerek İlgazi'nin serbest bırakılmasını istedi.[247] Kırhan ise cevabî mektubunda Tuğtekin geri dönmezse İlgazi'yi öldürmeye and içtiğini bildiriyordu. İlgazi de müttefiki Tuğtekin'e Hıms'tan uzaklaşmasının kendisi için daha hayırlı olacağına dair haber gönderince, Tuğtekin şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Ancak Selçuklu ordusunun gelmesi gecikince Tuğtekin'in tehdidlerinden korkan[248] ve kaledeki adamlarının Tuğtekin tarafından aldatılarak kaleyi ona teslim etmelerinden çekinen Kırhan, İlgazi ile sulh yapmaya karar verdi. Buna göre;

1. İlgazi serbest bırakılacak,

[242] Urfalı Mateos, s.254.

[243] Sıbt, *RHC.Or.* s.552. İbnü'l-Esîr (X, s.503) ve İlgazi'nin Diyarbekir'e gittiğini söyler.

[244] er-Rastan: Âsî nehri kenarında, Hama-Hıms arasında eski bir belde. Bk. Yâkut, III, s.43.

[245] İbnü'l-Kalânisî, s.191.

[246] el-Azîmî (nşr.Cahen), s.383; İbnü'l-Esîr, X, s.503; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.552 vd; İbnü'l-Kalânisî, s.191.

[247] İbnü'l-Kalânisî, aynı yer; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.552; İbnü'l-Esîr, X, s.503.

[248] Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.553.

2. Yerine oğlu Ayaz rehin kalacak,

3. Tuğtekin veya bir başkasının Hıms'a müdahalesi önlenecekti.

İlgazi bu teklifleri kabul etti ve oğlunu rehin bırakarak Hıms'tan Haleb'e[249] gitti. Burada topladığı Türkmenlerle Hıms'a döndü ve Kırhan'dan oğlu Ayaz'ı serbest bırakmasını istedi. İlgazi Selçuklu ordusu yaklaşıncaya kadar şehri muhasaraya devam etti ve mezkür ordunun gelmesi üzerine Hıms'tan ayrıldı.[250]

12. Emîr Porsukoğlu Porsuk'un Haçlılar Üzerine Gönderilmesi ve Tell-Dânîs Mağlubiyeti:

507/1114 yılında başkumandan Aksungur el-Porsukî'nin emrinde haçlılarla cihad için gönderilen Selçuklu ordusu, emîrlerin birbirleriyle çekişmeleri yüzünden başarıya ulaşamadan dağılmıştı. Aksungur, İlgazi karşısında mağlub olması üzerine görevinden alındı ve Rahbe'ye çekildi.

İlgazi'nin isyanını bastırmak için kuvvet tedarik eden Sultan Muhammed Tapar onun Tuğtekin ve haçlılarla iltifak akdettiğini duyunca, bu defa Hemedan emiri Porsuk oğlu Porsuk komutasında muazzam bir ordu hazırladı. Bu orduya Emîr Cüyûş Beg ve Gündoğdu ile Musul ve el-Cezîre askerleri de katılacaktı. Sultan Muhammed Tapar Emîr Porsuk'a önce İlgazi ve Tuğtekin'i cezalandırmasını sonra da haçlılar üzerine yürümesini emretti.[251]

Bu sırada Haleb'i idare etmekte olan Lü'lü' el-Hâdim, Sultan Muhammed Tapar'a gönderdiği mektupta Haleb'i ve Melik Rıdvan ile oğlu Alparslan'dan kalan hazineleri teslim etmek istediğini bildiriyor ve sultandan Haleb'e asker göndermesini istiyordu.[252]

Selçuklu ordusu 508 yılı ramazan ayında (29 Ocak-27 Şubat 1115) sefer hazırlıklarına başladı. Daha sonra bu kalabalık Selçuklu ordusu 10 Zilhicce 508 tarihinde (7 Mayıs 1115)[253] Rakka civarında Fırat'ı geçip Ha-

[249] İbnü'l-Esîr, X, s.503 vd.; Sıbt (*RHC.Or.* III/2, s.553)'a göre İlgazî Mardin'e gitmişti.

[250] İbnü'l-Esîr, X, s.504. Ayrıca krş. Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI/104, Ankara 1962, s.668-669; Stevenson, s.97; Fink, "The Foundation..." s.403; Runciman, II, s.131 vdd.

[251] İbnü'l-Esîr, X, s.509; İbnü'l-Adim, II, s.174; Sıbt, *RHC.Or*. III/2, s.553.

[252] İbnü'l-Adîm, II, s.174.

[253] Sıbt, *RHC.Or*.. III/2, s.554. Ibnü'l-Esîr (X, s.509) gününü zikretmeden bu olay için 508 yılı sonunda demektedir.

leb'e iki fersah mesafede en-Naûra'da[254] şehir mütevellisi Lü'lü' Hâdim ve ordu komutanı Şemsü'l-Havâss'a haber gönderip şehri teslime hazır olmalarını istedi. Sultan'ın bu konudaki mektupları da kendilerine iletildi. Buna rağmen her ikisi daha önce verdikleri sözden caydılar ve İlgazi ile Tuğtekin'den Selçuklu ordusuna karşı yardım istediler. Lü'lü', Haleb'i Tuğtekin'e teslim edecek, buna karşılık Dımaşk'a bağlı bir şehir ona ikta edilecekti. Selçuklu ordusu henüz Bâlis'te iken Tuğtekin Haleb'e vardı. Selçuklu ordusu Maarra'ya geldiğinde onun Haleb'e girdiğini öğrendiler. Öte taraftan Haleb askerinin Tuğtekinle birleşerek isyan ettiğini[255] öğrenen Porsuk 19 Muharrem 509/14 Haziran 1115[256] tarihinde Tuğtekin'e ait olan Hama'ya[257] yürüdü. Tuğtekin'in ağırlıkları da buradaydı. Porsuk tarafından bir süre muhasara edildikten sonra kılıç zoruyla alınan şehir 3 gün boyunca yağmalandı ve sonunda Kırhan b. Karaca'ya teslim edildi. Rafeniyye'yi de Kürd Ali'den alıp Kırhan b. Karaca'ya teslim ettiler.[258] Buna mukabil Kırhan da Ayaz'ı onlara verdi. Sultan Muhammed Tapar fethedilen her yerin Kırhan'a teslim edilmesini emretmişti. Bu durum diğer emirlerin canını sıkıyor ve savaş azimlerini kırıyordu.[259]

Porsuk'un hareketi Suriye'deki müslüman ve Frank liderlerini endişeye düşürdü. İlgazi ile Selçuklu ordusunun Dımaşk'ı zabtından korkan Tuğtekin ve Şemsü'l-Havâss, Antakya'ya giderek Hama'yı muhasara etmekte olan Selçuklu ordusuna karşı Roger'den yardım istediler. Roger Âsi nehrinin öte tarafında Demir Köprü'nün yanında karargâh kurmuştu. Nehrin suları taşkın aktığından bu tarafa geçemiyorlardı.[260] Roger, Tuğtekin ve diğer müttefiklerle anlaşıp Selçuklu ordusunun harekâtını yakından takib edebilecekleri Efâmiye'de birleşmelerini istedi.[261] Hama'nın teslim olduğunu henüz öğrenmemişlerdi, Roger'in teklifini kabul edip Efâmiye'de toplandılar.[262] Burada yaptıkları müzakerelerden sonra Selçuklu or-

[254] Sıbt, s.554.

[255] İbnü'l-Esîr, X, s.509; İbnü'l-Adîm, II, s.174.

[256] Üsâme, s.90.

[257] Bu sırada Hama kalesinde Kürd Ali'nin iki oğlu Nasr ve Vildanşah bulunuyorlardı ve bunlar Tuğtekin'e bağlıydı (Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.554).

[258] İbnü'l-Adîm, II, s.174.

[259] İbnü'l-Esîr, X, s.510; Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.554.

[260] Üsâme, s.92.

[261] Runciman, II, s.131.

[262] İbnü'l-Adîm, II, s.174.

dusunun çokluğu karşısında onlara birşey yapamayacakları fikrinde birleştiler.[263] Selçuklu ordusu bilâhare Şeyzer'e gidip orada karargâh kurdu.[264]

Aslında Tuğtekin haçlılarla birlikte Selçuklulara karşı bir sefere girmek istemiyordu. Çükü savaşın haçlıların galibiyetiyle sona ermesi halinde onlar bütün Suriye'ye rahatca hâkim olabilirlerdi. Bu yüzden o, Roger'in harekete geçmesini önledi. Buna mukabil Selçuklu ordusunun galibiyeti ise Dımaşk'ı kaybetmesine yol açabilirdi.[265] Ayrıca haçlılar da savaşa pek taraftar değildi. Kış bastırınca Selçuklular nasıl olsa geri çekilir diye düşünüp Efâmiye'de[266] iki ay[267] kadar bekleyen müttefikler, eylül ortalarında Porsuk'un Hısn-ı Ekrâd'a çekilmesi üzerine dağıldılar. İlgazi Mardin'e, Tuğtekin Dımaşk'a, Şemsü'l-Havass Haleb'e, Haçlılar da hâkimiyetleri altındaki bölgelere döndüler.[268]

Haçlı ordusunun ve müslüman müttefiklerin dağılması üzerine Selçuklu kuvvetleri de Hısn-ı Ekrâd'dan haçlı hakimiyetindeki Kefertâb[269]'a yürüdü ve şehri muhasara altına aldı. Kuşatma şiddetlenince kurtuluş ümidi kalmayan haçlılar kadın ve çocuklarını öldürmeye, mallarını yakmaya başladılar. Selçuklu ordusu şidetli bir çatışmadan sonra kılıç zoruyla girdikleri şehrin hakimini esir aldılar, geri kalan Frankları da katlettiler.[270] Daha sonra müstahkem bir kale olan Efâmiye'ye yürüdüler. Şehri ele geçirmek için bir hayli uğraşmak gerektiğini düşünerek buradan ayrılıp yine Haçlılara ait olan Maarratü'n-Nu'man'a gittiler. Şemsü'l-Havass'ın tutuklandığını öğrenen adamları Vâdi-i Buzâa'yı[271] Selçuklu askerine teslim etmek istediler. Emîr Cüyûş Beg de vaki davet üzerine adı geçen yere giderek burayı teslim aldı.[272] Selçuklu ordusu Maarratü'n-Nu'mân'dan Haleb'e gitmek üzere Dânis'e doğru yola çıktı. Ordu kendinden emin ve hiçbir tedbir almadan ilerliyor, her zamanki gibi ağırlıkları ve hayvanları önden gidiyordu. Asıl ordu da onları takib ediyordu. Porsuk 23 Re-

[263] İbnü'l-Esîr, X, s.510. Urfalı Mateos (CCXX, s.258) ise Türklerin savaşa cesaret edemediğini söyleyerek burada hristiyanlık gayretini açığa vurmaktadır.

[264] İbnü'l-Adîm, II, s.175; Urfalı Mateos, CCXX, s.257.

[265] İbnü'l-Adim, II, s.175.

[266] Üsâme, s.90.

[267] Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.554.

[268] İbnü'l-Esîr, X, s.510; İbnü'l-Adîm, II, s.175; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.555.

[269] Kefertâb: Haleb ile Maarratü'n-Nu'man arasında bir belde. Yâkut, IV, s.470.

[270] İbnü'l-Adîm, II, s.175.

[271] Vâdi-i Buzâ'a: Menbic-Haleb arasında Haleb'e ait bir mevki. Yâkut, V., s.409.

[272] İbnü'l-Esîr, X, s.510; İbnü'l-Adim, II, s.175; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.555.

biülâhir 509/15 Eylül 1115[273] günü sabahı Haleb-Kefertâb arasında ve Haleb'in 35 mil güney-batısında bulunan[274] Danis'te konakladı.

Kefertâb'da muhasara altında bulunan hristiyan ahaliyi kurtarmak gayesiyle 500 süvari ve 2000 kişilik piyadeden mürekkep bir orduyla yola çıkan Antakya hakimi Roger, Selçuklu ordusunu adım adım takib ediyordu.[275] Selçuklu ordusunun ağırlıklarını taşıyan kısım Cebel-i Sümmâk'a[276] varınca dağınık bir vaziyette istirahata çekildi. Emîrlerden bir kısmı civardaki köylerden yiyecek maddesi temin etmek düşüncesiyle ordugâhdan ayrılmışlardı. Diğer bazı emîrler de Şemsü'l-Havass'ın daveti üzerine Buzâ'a'yı teslim almak üzere hareket etmişlerdi[277] Selçuklu ordusunun çadırlarını kurduğu yere varınca muharib birliklerin henüz gelmediğini gören Roger bu fırsatı iyi değerlendirdi ve 14 Eylül 1115 tarihinde[278] Cebel-i Sümmâk tarafından saldırıya geçerek müslümanlardan 500 kişiyi öldürdü, bir o kadarını da esîr aldı ve sayısız denecek kadar at, silâh, çadır ve savaş aletlerini ganimet aldı.[279] Selçuklu ordusundan kurtulabilenler Tell-Sultan'a[280] gittiler. Arkadan gelen büyük kısım da bir hücum ihtimalini göz önüne almadan olup bitenlerden habersiz vaziyette ordugâha yaklaşırken aynı akıbetten kurtulamadılar ve haçlıların hücumuna uğrayarak çekildiler.[281] Yaklaşık 100 süvariyle gelen Porsuk ve kardeşi Tell Sultan'a, Zengi de Tell-Danis'e sığınmak zorunda kaldı. Porsuk, bu hezimeti içine sindiremeyip haçlılarla savaşmak üzere aşağı inmek istediyse de yanındakiler bu-

[273] Üsâme, s.75.

[274] Fink, "The Role of Damascus", *The Muslim World*, s.47.

[275] İbnü'l-Adîm, II, s.176. Runciman (II, s.132) Theodor Berneville adındaki keşfe gönderilmiş bir şövalyenin Chastel Rouge'a gelip Selçuklu ordusunun Sermin şehri yakınından Tell-Dânis'e doğru ilerlediğini haber verinceye kadar iki ordunun birbirlerinden habersiz olduğunu söyler.

[276] Cebel-i Sümmâk: Haleb'in batı kesiminde büyük bir dağ. Bk. Yâkut, II, s.102.

[277] İbnü'l-Adîm, II, s.175 vd.; Runciman, II, s.132.

[278] Fulcherius, trc. Ryan, 214 n.6; Albertus Aquensis, XII, 20'den naklen Fulcherius, trc. Ryan, gösterilen yer. Ayrıca bk. Fink, "The Role of Damascus", *The Muslim World*, s.47. Cahen, *La Syrie du Nord*, s.274. Stevenson, s.100, Runciman, II, s.132. Üsame (s.75) 23 Rebiülâhir Salı 15 Eylül 1115 tarihine tekabül eder. Fakat 15 Eylül Salı değil Çarşamba'dır. Bu sebeple hadisenin 14 Eylül 1115 Salı günü vuku bulduğunu söylemek doğru olur. İbnü'l-Adîm (s.176)'deki 20 Rebiülâhir 509 Salı ise muhtemelen bir metin hatasından ibarettir ve 20 değil 23 Rebiülâhir olmalıdır.

[279] el-Azîmî (nşr.Cahen), s.383; İbnü'l-Adîm, II, s.176.

[280] Tell-Sultan: Haleb'e bir merhale mesafede. Bk. Yâkut, II, s.42.

[281] İbnü'l-Adîm, II, s.176.

na engel oldular ve kaçıp kurtulmasını tavsiye ettiler. Fakat o: "Allah yolunda savaşarak ölmeyi buna tercih ederim" diyerek bu teklifi reddetti. Ancak ileri gelen kumandanların şu anda haçlılarla savaşa girmenin uygun olmadığını söyleyerek ısrar etmeleri üzerine kaçıp kurtuldu.[282] Haçlılar bir süre onları takib ettiyse de sonra geri dönüp müslümanları katletmeye ve yakmaya devam ettiler. Selçuklu ordusu dağınık ve perişan bir halde Tell-Sultan'dan en-Nakira'ya gitti.[283] Roger'in ilk taarruzuna Sincar emîri Temirek büyük bir maharetle karşı koymayı başarmışsa da Hârim hakimi Guido Fresnel'in takviye kuvvetlerle Franklara yardıma gelmesi Roger'in sağ kanadını mahvolmaktan kurtarmıştır.[284]

Kefertâb'dan alınan esirlere bakmakla görevlendirilenler Selçuklu ordusunun bu mağlubiyet haberi kendilerine ulaşınca Haçlıların tamamını katlettiler. Ayaz'ı gözetmekle mükellef olan şahıs da aynı şekilde onu öldürdü.[285] Haçlılar, Tell-Dânis yakınlarında vuku bulan bu hadisede 3000 Selçuklu askerini katletmek suretiyle Kefertâb'ın intikamını aldıklarını söylüyorlardı.[286]

Suriye'deki müslümanlar kendilerini haçlı mezaliminden kurtaracağını umdukları bu ordunun hiç beklenmedik bir şekilde hezimete uğratılmasından son derece mahzun oldular. Selçuklu ordusunun Tell-Dânis'teki bu mağlubiyeti üzerine Selçuklu sultanları Suriye'yi tekrar kontrol altına alma gayretlerinden tamamen vaz geçtiler. Porsuk hayatının geri kalan kısmını[287] gururu kırılmış vaziyette, haçlılara birşey yapamamanın ezikliği ve mahcubiyeti içinde geçirirken Selçuklular aleyhine haçlılarla işbirliği yapan müslüman emîrler de büyük bir endişeye kapıldılar. Roger'in korkunç ihtiraslarının bir gün kendileri için de zararlı olabileceğini düşünerek yeniden Sultan'a yaklaşmak için teşebbüse geçtiler. Bu mağlubiyet Selçuklu Devleti'nin itibar ve nüfuzunu sarsmış, Artukoğulları gibi bazı beyliklerin bağımsız hareket etmelerine sebep olmuştur. Öte yandan haçlılar da

[282] *Anonim Süryani Vekayinâmesi* (trc. Tritton, s.86) bu olayda Porsuk ile Aksungur el-Porsuki'yi karıştırıyor.

[283] İbnü'l-Esîr, X, s.511; İbnü'l-Adîm, II, s.176; Ebu'l-Fidâ, II, s.239 vd.

[284] Runciman, II, s.133.

[285] İbnü'l-Esîr, X, s.511.

[286] Sıbt, *RHC. Or.* III/2, 555; Ayrıca bk. Fulcherius, trc. Ryan, s.214.

[287] Porsuk ve kardeşi Zengi bu hezimetten son derece müteessir olup intikam almak üzere yeni bir sefere hazırlanırken 510/1116-1117 tarihinde vefat ettiler (İbnü'l-Esîr, X, s.511).

büyük bir baskıdan kurtularak daha rahat hareket etme imkânına kavuşmuşlardır.[288]

13. Tuğtekin'in Sultan Muhammed Tapar'ı Ziyaret Etmesi:

Tâcü'd-Devle Tutuş'un ölümünden sonra Suriye Selçukluları'ndan Melik Dukak'a tabi olan Tuğtekin, onun 1104'de ölümünden sonra Dımaşk Atabegliğini kurmuştur.[289] Selçuklu hanedanından olmayan birinin Dımaşk'a hakim olması ise Sultan Muhammed Tapar'ın kabul edebileceği bir husus değildi. Bunu bilen Atabeg Tuğtekin çeşitli vesilelerle Sultan'a hediyeler gönderiyor ve ona bağlılık arzediyordu.

Tuğtekin haçlılara karşı yardım sağlamak düşüncesiyle 503/1109 yılında Sultan Muhammed Tapar'ı ziyaret etmek üzere harekete geçmişse de Sultan'ın Dımaşk'ı başka bir emîre ikta edeceğine dair asılsız haberler yüzünden geri dönmüştü. Musul emîri Mevdûd'un ölümünden sonra bu konu yeniden gündeme geldi. Mevdûd'un, Tuğtekin'in misafiri olduğu bir sırada bir cinayete kurban gitmesi bazı çevrelerce Tuğtekin'e mal edilmek isteniyor ve çıkarılan şâyialarla itham altında tutuluyordu. Halbuki Mevdûd'a karşı sevgi ve saygısı sabit olan Tuğtekin'in böyle bir cinayeti tertip etmesi çok uzak bir ihtimaldir. Buna rağmen birtakım kötü niyetli kişiler onu Sultan Muhammed Tapar'ın gözünden düşürmek husûsunda bu cinayeti istismar ediyorlardı. Öte yandan Tuğtekin'in Sultan'a isyan eden İlgazi ve Haçlılarla birlikte Selçuklular'a karşı müşterek bir faaliyet içine girmesi ve hatta bu ittifakın yol açtığı hezimetin Sultan Muhammed Tapar'ı Suriye bölgesi ve Tuğtekin hakkında bazı kararlar almaya sevk ettiği söylenebilir. Atabeg Tuğtekin'in 28 Cemâziyülâhir 509/18 Kasım 1115 tarihinde Rafeniyye'de haçlılara karşı kazandığı zafer onun şöhretini bir kat daha artırmıştı. Fesad çevreleri ve Selçuklu ordularının haçlılar karşısında başarısız kalmasının başlıca sebeblerinden biri olan muhteris emîrler bunu da Sultan'ın zihnini Tuğtekin aleyhine bozmak için bir malzeme olarak kullandılar. Özellikle Sultan'ın saray a'yanı, Tuğtekin'i Sultan'ın gözünden düşürmek, itibarını sarsmak için yoğun bir kötüleme kampanyası başlattılar. Bu kampanya başarılı oldu ve Sultan'ın Dımaşk'ı Tuğtekin'den alıp başkalarına ikta edeceğine dair haberler her tarafa yayıldı.[290]

[288] Runciman, II, s.133; Fink, "The Role of Damascus," *The Muslim World*, s.47; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.294.

[289] Bu konuda geniş bilgi için bk. Özergin, Muammer Kemal, *Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahiru'd-Dîn Togˇ-Tegin*, (basılmamış doçentlik tezi) İstanbul 1965.

[290] İbnü'l-Kalânisî, s.192; Sıbt, *RHC.Or.* II/2, s.555 vdd.

Tuğtekin'in Bağdad'da bulunan sadık dostlarından biri, bu vaziyetten onu haberdar etti. Atabeg Tuğtekin de 509 yılı receb ayında[291] (20 Kasım-19 Aralık 1115) Bağdad'a gelen Sultan Muhammed Tapar'ı ve Halife el-Mustazhir'i ziyaret etmeye karar verdi. Aleyhinde söylenenlerin dedikodudan ibaret olduğunu, hiçbirinin aslı bulunmadığını, bunların Suriye'de ikta koparmak isteyenlerin ve kendisini çekemeyenlerin yaygaraları olduğunu anlatmak, sarsılan itibarını düzeltmek, Sultan ve Halife'nin hakkındaki yanlış kanaatlarını silmek istiyordu. Tuğtekin'i Bağdad'ı ziyarete ve Sultan Muhammed Tapar ile barışmaya sevkeden bir başka sebep de, haçlıların Tell-Dânis'teki galibiyetlerinden sonra Tuğtekin'in de, Roger gibi tehlikeli ve muhteris bir haçlı lideriyle ittifakı sürdürmenin doğuracağı mahzurları sezmiş olmasıydı.[292]

Adamlarından bir kısmı onu bu yolculuktan vaz geçirmek veya te'hir ettirmek için bir hayli uğraştılarsa da Tuğtekin kararlıydı ve sefer hazırlıklarına başlamıştı. Ziyaret edeceği makamlara lâyık hediyelerle 24 Zilkade 509/9 Nisan 1116 pazar günü yakın adamları ve mutemed memlukleriyle yola çıktı. O, Bağdad'a gelince Sultan Muhammed Tapar ve halifenin adamları ile halkın ileri gelenleri tarafından coşkun bir sevgiyle karşılandı, hürmet ve ikram gördü.[293] Gerek Sultan Muhammed Tapar ve gerekse Halife Mustazhir yapılan görüşmelerden son derece memnun kaldılar. Bu sırada Sultan'ın sarayında cereyan eden bir hadise Tuğtekin'e korkulu dakikalar yaşattı. Bâtınîlerin, Merağa emîri Ahmedîl'i hançerleyerek öldürdükleri bu olayı[294] bizzat müşahede eden Tuğtekin asıl hedefin kendisi olduğunun ve bu işin Sultan'ın emriyle yapıldığının ihsas ettirilmesinden dolayı son derece korktu. Fakat suikasdın Bâtınîler tarafından Ahmedîl'e karşı tertib edildiğini öğrenince biraz rahatladı.[295]

Atabeg Tuğtekin, Dımaşk'ın haçlı istilâsına maruz kalabileceğini söyleyerek dönüş için izin istedi. Sultan onun bu isteğini yerinde buldu ve ona askerî yardımda bulunacağına dair söz verdi.[296] Sultan, Dımaşk'a dönmeğe karar veren Tuğtekin'e çeşitli hediyelerle birlikte hil'atler ve Suriye valiliğinin tasdik edildiğini bildiren ve devrin en meşhur tuğrâîsi Ebû

[291] İbnü'l-Esîr, X, s.514.

[292] Fink, "The Foundation...," s. 404 vd.

[293] İbnü'l-Kalânisî, s.193; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.556.

[294] İbnü'l-Kalânisî, s.198; İbnü'l-Esîr, X, s.516; Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.556.

[295] İbnü'l-Esîr, X, s.516.

[296] Sıbt, *RHC.Or.* III/2, s.556 vd.

İsmail el-İsfahânî tarafından 510 yılı muharrem ayında (16 Mayıs-14 Haziran 1116) kaleme alınan bir de menşûr verdi. Sultan'a bağlılığının, İslâm ordularına kumanda ederek haçlıları İslâm topraklarından kovmak için verdiği samimi mücadelenin, Sultan'ın emirlerini yerine getirmedeki kabiliyet ve bu hususdaki liyakatinin bir neticesi olan bu menşûr ile Atabeg Tuğtekin, Suriye ve ona bağlı bütün şehir ve kalelerin emîrliğini elde ettiği gibi çok geniş askeri, mâlî, idârî ve hukukî yetkilerle de mücehhez kılınıyordu. Sultan Muhammed Tapar bu menşûrda ona bazı nasîhatlerde de bulunuyor ve halkın can ve mal emniyetini temin etmesini, mütecavizleri derhal cezalandırmasını, adâletle hükmetmesini, kuvvetlinin zayıfı ezmesine engel olmasını, vâlî ve âmilleri en güvenilir kişiler arasından seçmesini ve onlara devlet yönetimindeki geleneklere bağlı kalmayı tavsiye etmesini, hutbe ve sikkelerde mutad olan usullere uymasını emrediyordu.[297]

Tuğtekin bu ziyaret sebebiyle izzet ve itibarı artmış olarak büyük bir gönül rahatlığı içinde geri döndü ve 18 Rebîülevvel 510/31 Temmuz 1116 günü Dımaşk'a girdi.[298]

14. Aksungur el-Porsukî ve Tuğtekin'in Bika Vadisinde Haçlıları Hezimete Uğratması:

Emîr Aksungur el-Porsukî, kendine bağlı kuvvetlerle haçlılara karşı Tuğtekin'e yardım etmek ve 1114 yılında kaybettiği itibarını yeniden kazanmak için Dımaşk'a gitti. Tuğtekin onu istikbale çıktı, büyük alaka ve sevgi gösterdi. Ancak bu sırada Trablus kontu Pons'un[299] Aynü'l-Cerr'de karargâh kurup[300] muhtemelen yaz aylarında[301] Bika vadisine[302] saldırdığını öğrendiler. Derhal harekete geçen Aksungur el-Porsukî ve Atabeg Tuğtekin süratle haçlılar üzerine yürüdü. karargâhlarında dağınık ve savaşa hazırlıksız bir vaziyette yakaladıkları Prons'a bağlı kuvvetleri kılıçtan geçirdiler ve ileri gelen şövalyelerini esir aldılar. Franklar Türklerin bir hücumu sırasında atlarına binecek ve silahlarını alacak vakit bile bulamadılar. Yaklaşık 3.000'i aşkın Frank şövalyesini öldürdükten sonra çok sayıda at,

[297] İbnü'l-Kalânisı, s.193 vdd.; Sıbt, *RHC. Or.* III/2, s.556.

[298] İbnü'l-Kalânisi, s.197.

[299] İbnü'l-Kalânisî, (s.197) ve Sıbt (*RHC. Or.* III/2, s.557) yanlışlıkla Pons yerine Bertrand de St. Gilles'i zikredreler.

[300] Sıbt, *RHC. Or.*, III/2, s.557.

[301] Fink, "The Foundation...", s.405.

[302] Baalbek, Hıms ve Dımaşk arasında bir şehir. Bk. Yâkut, I, s.471.

silah vs. ganimetlerde birlikte hristiyan esirleri de yanlarına alarak Dımaşk'a dönen iki emîr, müslümanlar tarafından sevgi gösterileriyle karşılandı. Bir süre Dımaşk'ta kalan Aksungur el-Porsukî, Atabeg Tuğtekin ile aralarındaki dostluğu takviye ettikten sonra haçlılara karşı birlikte cihad etmeyi kararlaştırarak Rahbe'ye döndü.[303]

[303] İbnü'l-Kalânisî, s.197 vd. Sıbt (*RHC.Or.* III/2, s.559). el-Azîmî, Cahen nşr. s.384. el-Azîmî (gösterilen yer) bu hadiseyi 511/1117-1118 yılı vukuatı içinde zikreder.

ALTINCI BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DİĞER BAZI DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ

1. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu-Karahanlı Münasebetleri:

Horasan meliki Sencer, Berkyaruk devrindeki isyanı sebebiyle Doğu Karahanlı hükümdarı Kadır Han Cibrâil b. Ömer'i öldürmüş ve Maveraünnehr'i yeniden teşkilâtlandırarak II. Muhammed b. Süleyman'ı Büyük Kağan (Arslan Han) ünvanıyla Semerkand'a tayin etmişti (495/1102)[1] Bu hadiseden sonra Mâverâünnehr ile yakından ilgilenen Sencer aynı hânedan azasından Ömer Han, Muhammed Han'ı Semerkand'dan uzaklaştırınca harekete geçmiş ve kendi askerinden kaçarak Harezm'e giden Ömer Han'ı mağlub ederek öldürmüştü.[2] Daha sonra Sagun Beg[3] adındaki bir taht müddeîsi Türklerden ve sâir milletlerden topladığı kalabalık bir orduyla Muhammed Han'ın ülkesine saldırdı (503/1109-1110). Bunun üzerine ona tek başına karşı koyamayacağını anlayan Muhammed Han Melik Sencer'den yardım istemek zorunda kaldı. Sencer'in gönderdiği çok sayıda askerle Sagun Beg üzerine yürüyen Muhammed b. Süleyman yaptıkları savaşta onu yenmiş ve bir hayli ganimet elde etmiştir[4]. Sagun Beg tehlikesini bertaraf eden Sencer'in askeri de Horasan'a dönmüştür.

Muhammed b. Süleyman kazandığı bu son zaferden sonra giderek zalimleşmiş, halkın malına haksızca el uzatmış, şehirleri tahrib etmiş, hatta Sencer'in emirlerini hiçe sayacak kadar küstahlaşmış ve cür'etini artırmıştı.

[1] Bundârî, s.262, trc. s.238; Hüseynî, s.63; İbnü'l-Esîr, X, s.347. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.59. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.124; aynı müellif, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*,II, s.158.

[2] İbnü'l-Esîr, IX, s.301 vd.; Pritsak, Karahanlılar mad. *İA*.

[3] Pritsak, bu şahsın Ali-Tiğin'in haleflerinden Hasan b. Ali olduğunu belirtiyor. Bk. Karahanlılar mad. *İA*. Sagun Karluklarda bir ünvandır (bk. Genç, *age.*, s.36,127).

[4] İbnü'l-esîr, X, s.477; Pritsak, Karahanlılar mad. *İA*.

Bu sebeple Sencer 507/1113-14 tarihinde hazırladığı büyük bir ordu ile Muhammed Han üzerine yürümeye karar verdi. Bunu duyan Muhammed Han feci bir akıbete uğramaktan korkup Sencer'in ileri gelen emîrlerinden Emîr Kumac ve Harezmşah Kutbe'd-Din Muhammed'e müracaat ederek Sencer ile aralarında bozulan münasebetlerin düzeltilmesini ve onun rızasının alınması husûsunda tavassutlarını taleb etti. Onların ricaları üzerine Sencer; sarayına gelip el-etek öpmesi şartıyla affetmeyi kabul etti. Fakat Muhammed Han korkusundan Sencer'in huzuruna gitmeğe çekiniyordu. Sonunda Sencer, Ceyhun nehrinin batı kıyısında at üzerinde iken, doğu kıyısında onun karşısına gelen Muhammed Han atından inip yer öptü. Böylece aralarındaki anlaşmazlığa son veren Muhammed Han ve Melik Sencer ülkelerine geri döndüler.[5]

Daha sonraki yıllarda da yine bazı anlaşmazlıklar meydana gelmişse de gerek Sultan Muhammed Tapar devrinde ve gerekse Sencer'in saltanatı boyunca Karahanlılar Büyük Selçuklu Devleti'ni metbû tanımaya devam etmişlerdir.

2. Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu-Gazneli Münâsebetleri:

Gazneli hükümdarı Alâü'd-devle III. Mesûd b. İbrahim (1099-1115)'ın saltanatı boyunca Büyük Selçuklu-Gazneli münasebetlerinde Sultan Berkyaruk devrinde olduğu gibi Sultan Muhammed Tapar devrinde de barış ve sükûn hakim olmuştur. Şüphesiz bunda siyâsî evlilikler[6] yoluyla tesis edilen akrabalık ve dostluklar kadar Melik Sencer'in dinamik ve enerjik tutumunun da büyük rolü olmuştur.

[5] İbnü'l-Esîr, X, s.497.; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, 28 vd.; Sanâullah, s.127; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 125 vd. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s.135 vd.

[6] Gazneli Sultanı İbrahim (1059-1099), oğlu Mesûd'u Sultan Melikşah'ın kızı Mehd-i Irak (Gevher Hatun) ile evlendirmişti (Hüseynî, s.58, trc. s.40). Fakat Hüseynî eserinin başka bir yerinde (s.16, trc. s.12) bu Prensesi Sultan Alparslan'ın kızı, İbnü'l-Esiir ise (X, s.504) Çağrı Bey'in kızı yani Sultan Alparslan'ın kız kardeşi (ayrıca bk. Yusuf Abbas, *Political, Cultural and Administrative History under the Later Ghaznavids*, (basılmamış doktora tezi), s.89) olarak gösterirlerse de bunun yanlış olduğu kanaatindeyiz. Özellikle 1063'de vefat eden Çağrı Bey'in kızı olması çok daha uzak bir ihtimaldir. Sultan İbrahim'in diğer oğlu Nasr da Selçuklu ailesinden bir prensesle evliydi ki, kaynaklardaki kayıtlar (İbnü'l-Esîr, X, s.505; Hüseynî, s.12) doğruysa bu da Sultan Melikşah'ın bir başka kızıydı.

Sultan III. Mesûd'un Şevval 508/28 Şubat-28 Mart 1115 tarihinde ölümünden sonra yerine oğlu Şîrzâd geçti.[7] Ancak Sultan Mesûd'un diğer oğlu Arslanşah kendini Germsir'de hükümdar ilân edip 509 yılının şevval ayında (17 Şubat-16 Mart 1116) Gazne üzerine yürüdü. Arslanşah'ın yaklaşması üzerine Şirzad başkenti terkedip kaçtı ve Bâvendîler'den İspehbed Alaü'd-Devle Ali b. Şehriyar'a sığındı. Daha sonra Gazne yakınlarında 510 yılı başlarında (m.1116) yapılan savaşta Şîrzâd yenildi ve öldürüldü.[8]

Arslanşah iktidara gelince kardeşlerinin saltanat davasına kalkışmalarını önlemek için onları hapsetti. Bu arada hapisten Tiğin-âbâd'a kaçan (veya o sırada Tiğin-âbâd'da bulunan)[9] Behramşah ile savaşa girdi. Fakat kardeşi karşısında tutunamayarak Kirman Selçuklu Meliki Arslanşah (1101-1142)'ın yanına kaçtı. Kirman Meliki onu Horasan'a, Sencer'in yanına gönderdi.[10] Behramşah, Sencer'in yanında bir süre kaldı, onun ileri gelen adamlarıyla dostluk tesis etti. Onlar Sencer'e Behramşah'ın davasını desteklemeyi tavsiye ettiler. Sencer iki kardeşi uzlaştırmak istiyordu. Bu münasebetle Arslanşah'a[11] haber gönderip kardeşleriyle aralarındaki meseleyi çözüme kavuşturmasını istedi. Fakat Arslanşah Sencer'in sözlerine kulak asmadı. Bunun üzerine Gazne'ye bir sefer hazırlığına girişen Sencer, Arslanşah'ın yerine Behramşah'ı Gazne hükümdarı yapmak için harekete geçti. Bunu haber alan Arslanşah kendi akıbetinden korkarak Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Muhammed Tapar'a başvurdu ve Sencer'in bu seferine mani olmasını istedi. Sultan Muhammed Tapar da kardeşi Sencer'e bir mektup gönderip seferden vazgeçerek Arslanşah ile anlaşmaya varmasını rica etti. Sultan Muhammed Tapar mektubunda "Bu hânedân (Gazneliler) büyük bir ailedir. Onlara karşı böyle bir harekette bulunma" şeklinde tavsiyelerde bulunmakla beraber kardeşi Sencer'in gururunu kırmamak için büyük bir itina gösteriyor ve elçisine şu talimatı vermeyi de ihmal etmiyordu: "Eğer onun yola çıktığını hatta çıkmak üzere olduğunu görürsen ona mani olma, mektubu da tevdi etme. Çünkü bu onun azmini kırar ve onu zayıflatır. Halbuki ben kardeşimin (değil Gazne'ye) bütün ci-

[7] İbnü'l-Esîr (X, s.504) Şîrzâd'dan hiç sözetmedenSultan Mesûd'un yerine oğlu Arslanşah'ın hükümdar olduğunu söyler.

[8] Yusuf Abbâs, *age.*, s.88; Dames, Gazneliler mad. *IA.* Bosworth, *The Later Ghaznevids Splendour and Decay, 1040-1186*, Edinburgh 1977, s.90.

[9] Yusuf Abbâs, *age.* s.89.

[10] Efdalu'd-Dîn Kirmânî, s.22-23; Muhammed b. İbrahim, s.26; krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s.95; Yusuf Abbas, *age.* s.89.

[11] Hüseynî (s.63) yanlışlıkla İbrahim diyor.

hana hakim olmasını isterim"[12]. Elçi Sencer'e ulaştığında o ordusunu techiz etmiş ve başkomutanlığa da Emîr Üner'i getirmişti. Sencer Behramşah ile birlikte yürüyüşe geçip Bust'a[13] geldiklerinde Sicistan hakimi Ebu'l-Fazl Nasr b. Halef de onlara katıldı. Arslan-şah bu haberi duyunca kalabalık bir orduyu Sencer üzerine sevketti, ancak bu ordu Selçuklular karşısında tutunamayarak mağlub oldu. Kurtulabilenler çok perişan bir vaziyette geri döndüler. Arslanşah, Sencer'in baş komutanı Emîr Üner'e geri dönmesini ve Sencer'i de buna teşvik etmesi halinde kendisine pek çok mal vereceğini bildirdi. Fakat Emîr Üner bütün bu teklifleri reddetti.

Emîr Üner'den sonra savaşa bizzat girmeye karar veren Sencer'i bu seferden vazgeçirmek ve geri çevirmek isteyen Arslanşah bu defa annesi Mehd-i Irak (Sencer'in kızkardeşi)'ı Sencer'e gönderip bu savaşa mani olmak istedi. Ancak bundan da bir sonuç alamadı. Öte yandan Gazne istikametindeki yürüyüşüne devam eden Sencer Bust'a geldiğinde Arslanşah'a gönderdiği elçinin bir kaleye hapsedildiğini öğrenince hareketini sürʿatlendirdi. Gazne'ye bir fersah uzaklıktaki Şehrâbâd sahrasında meydana gelen savaşta Arslanşah'ın yanında 30.000 süvari ve çok sayıda piyade vardı. Ayrıca 120 fil ile takviye edilen Gazne ordusu filleri ileri sürerek Selçuklu ordusunun üzerine saldırdı. Yanındaki birliklerin mağlub olacağını anlayan Sencer, Türk kölelerine fillere ok yağdırmalarını emretti. İleri atılan 3.000 gulam filleri teker teker öldürmeye başladı. Sola dönen filler bu defa da Ebu'l-Fazl'ın bulunduğu tarafa saldırdılar. Askerlerini cesaretlendiren Ebu'l-Fazl atından inerek birkaç fili bizzat öldürdü. Sağ kanatta yer alan Emîr Üner sol kanadın düşmesinden korkarak Gazneli ordusuna arkadan hücuma geçip Ebu'l-Fazl'a yardım etti ve Selçuklular Gazne ordusunu sayıca çokluğuna rağmen mağlub ettiler.[14]

20 Şevval 510/25 Şubat 1117 tarihinde[15] Gazne'ye giren Sencer bazı müstahkem kaleleri de hiç bir mukavemetle karşılaşmadan ele geçirdi.

[12] Bundârı, s.263, trc. s.238; İbnü'l-Esîr, X, s.504; Hüseynî, s.63.

[13] Bust: Bugünkü Afganistan'da Helmend nehrinin sol yakasında bir şehir; Hartmann, Bust mad. *IA.*

[14] Bundârî, s.263, trc. s.238; İbnü'l-esîr, X, s.505 vd.; Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, I, s.284 vd.; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s.95-96.

[15] İbnü'l-Esîr, X, s.506. Bundârî (s.263, trc. s.238) ve Hüseynî (s.64)'de de bu tarih ay ve günü belirtilmemekle beraber 510 yılı (Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden bir yıl önce) olarak verilmektedir. Bu bakımdan Yusuf Abbâs (s.90,92)'ın verdiği 12 Şevval 511/6 Şubat 1118 tarihiyle Köymen (*Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.126)'in verdiği Mart 1118 tarihi muhtemelen yanlıştır. Ayrıca bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s.95.

Melik Sencer Gazne'ye at üzerinde girerken Behramşah ona yaya olarak refakat ediyordu. Gazneli Devleti'nin Sultanı ilân edilen Behramşah ile Melik Sencer arasında yapılan anlaşmaya göre:

1. Behrâmşah atası Mahmûd b. Sebüktekin'in tahtına tek başına oturacaktı.

2. Hutbede sırasıyla Halife Mustazhir'in, Sultan Muhammed Tapar'ın, Melik Sencer'in ve nihayet Sultan Behramşah'ın adı zikredilecekti. [16]

3. Behramşah Sencer'e hergün için 100 dinar[17] haraç ödeyecekti. Bir Selçuklu âmili de bu meblağı tahsil etmek üzere Gazne'de ikamet edecekti. [18]

Bu sefer sonunda Sencer ve askerinin eline sayısız denecek kadar ganimet ve çok değerli eşyalar geçti. Sencer bu zaferiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihinde devletin en geniş hududlara sahip olduğu babası Sultan Melikşah zamanında bile[19] mümkün olmayan bir hadiseyi gerçekleştirmiş ve Gazne'ye girerek Büyük Selçuklu sultanı adına hutbe okunmasını sağlamıştır. Hutbede Sencer'in "Melik", Behramşah'ın da "Sultan" olarak ondan sonra yeralması İbnü'l-Esîr tarafından duyulmamış bir şey olarak tavsif edilir.[20] Ancak o Sencer'in, Sultan Muhammed Tapar'ın vassali olduğunu unutmuş görünüyor.

Öte yandan mağlub olan eski Gazneli Sultanı Arslanşah da Hindistan'a firar ederek tekrar asker toplamaya başladı. Sencer'in 40 gün kaldıktan sonra Gazne'den ayrılması üzerine de geri döndü. Kardeşinin Gazne'ye yaklaşması üzerine Bâmiyân[21]'a kaçan Behramşah durumu arzettiği Sencer'den tekrar yardım istemek zorunda kaldı. Gazne'ye bir ay kadar hâkim olan Arslanşah, Sencer'in Belh'den gönderdiği ordunun yaklaşması üzerine savaşa girmeden kaçmıştır. Behramşah ve Sencer'in komutanı ta-

[16] İbnü'l-Esîr, X, s.506; Ebu'l-Fida, II, s.239; Kazvînî, *Güzide*, s.448.

[17] Râvendî, s.168, trc. s.164; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr), s. 80. Bundârî (s.263, trc. s.239)'ye göre yıllık 260 bin dinar; Hüseynî (s.91, trc. s.64)'ye göre ise 250 bin dinar.

[18] Râvendî, s.168, trc. s.164; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr), s.80.

[19] Sultan Melikşah'ın bu konudaki teşebbüsleri Nizâmü'l-Mülk tarafından engellenmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, X, s.507.

[20] İbnü'l-Esîr, X, s.507.

[21] Hindikuş dağlarının kuzeyinde, Amuderya ve İndus havzaları arasındaki mühim mevkide bulunan bir şehir. Bk. Barthold, Bâmiyan mad. *İA*.

rafından takip edilen Arslanşah'ın uğradığı ve bir bakıma himaye gördüğü şehirler Selçuklu ordusu tarafından tahrib edilmeye başlanınca halk korkuya kapılıp Arslanşah'ı teslim etmeye karar verdi. Sencer'in komutanı teslim aldığı Arslanşah'ı Sencer'in huzuruna götürmek istiyordu. Fakat Behramşah başına yeni gaileler açmasından endişe etiği kardeşini boğdurup babasının Gazne'deki türbesine defnetti (Cemâziyülâhir 512/30 Eylül-28 Ekim 1118).[22] Böylece Gazneliler'in Lahor kolunun idaresindeki topraklar müstesna bütün ülkede Selçuklu hakimiyeti tesis edilmiş oluyordu.

3. Sultan Muhammed Tapar'ın Gürcülerle Mücadelesi:

Büyük Selçuklu Devleti'nin taht kavgaları ve öteki iç isyanlarla sarsıldığı, haçlıların Suriye sahillerine inerek müslüman topraklarını istilâ ettiği bir dönemde küçük Gürcü devleti de fırsattan istifade ederek Büyük Selçuklu Devleti topraklarına saldırıya geçti. Gürcü kralı II. David (1089-1125) kalabalık Kıpçak (Kuman) Türklerinin desteğini sağlamak için hükümdarları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile evlenmişti. Bu izdivacı müteakip Kafkaslar'dan inen Kıpçaklar aileleri ile birlikte Gürcistan ve civarına yerleştirildi. Kral David bunlardan teşkil ettiği 40.000 kişilik bir kuvvetle ordusunu takviye etti. Ayrıca sarayda özel olarak yetiştirdiği 5.000 Kıpçak gencini de merkezde görevlendirdi. Bu sıkı münasebetler sonunda Kıpçaklar'ın, Gürcüler'in mensup olduğu hristiyanlığı kabul ettiklerini görüyoruz.[23] İşte bu şekilde güçlenen bir ordu ile istilâ hareketini başlatan Kral David Kafkasya'daki Türkmenleri Anadolu'ya sürdüğü gibi faaliyetine devam ederek Gence'ye kadar ilerlemişti. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar 503/1110 yılında gönderdiği güçlü Selçuklu ordusuyla Gürcüler'i mağlûp edip itaat altına alarak bazı şehirleri tahrip ettirdi ve Gence halkını onlardan gelecek kötülüklerden kurtardı.[24]

4. Muhammed Tapar Devrinde Selçuklu-Abbâsî Münasebetleri:

H.V/m.XI yüzyılın ikinci yarısına doğru giderek gücünü kaybeden Abbâsî halifeliği karşısında "Saltanat" ayrı bir siyâsî müessese olarak doğ-

[22] İbnü'l-Esîr, X, s.508; Ebu'l-Fida, II, s.239; Yusuf Abbas, s.93.

[23] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.183; aynı müellif, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.164; Kafesoğlu, Selçuklular mad. *İA.*; aynı müellif, *Selçuklular Tarihi*, s.77.

[24] İbnü'l-Kalânisî, s.168; Hüseynî, s.57; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s.42. Ayrıca bk. Turan, aynı eserler ve Kafesoğlu, age. gösterilen yerler. Alen (*A History of Georgian People*, London 1932, s.98) 1110 yılında Selçuklu sultanının gönderdiği orduların Gürcüler tarafından yenildiğini söyler.

muştur. Gazneli Sultan Mahmud belki de bu anlamda "Sultan" unvanını alan ilk hükümdardır.[25]

İslâmî literâtürde İslâm toplumunun reisi olarak kabul edilen halifenin yanında bir de Sultanın meydana çıkmasıyla yüksek hakimiyet bu iki makam arasında taksim olunmuş gibi bir manzara arzetmektedir.

İslâm hukûkunda sultan ile halifenin yetki saha ve sınırları pek belirgin değildi. İslâm hukukunda dînî ve dünyevî işlerde müslümanların başı (Emîru'l-Mü'minîn) olarak tanınan halifenin yanında bir de sultanın zuhuru onun İslâm siyâsî hukuku sahasında meydana getirdiği değişiklikle otorite taksim edilmiş gibi görünüyorsa da, Tuğrul Bey'in Bağdad seferinden sonra dünyevî yetkilerini resmen sultana devreden halifenin bu tarihten itibaren bütün vazifesi, meşrû sultanın ismini kendi adından sonra hutbelerde zikretmekten ve saltanat makamınca hazırlanan temlik-nâme ve menşûrları mecburî tasdikten ibaret kalmıştı. Buna karşılık sultan dünya işlerinin yegâne sorumlusu oluyordu. Böylece çökmekte olan Abbâsî hilâfeti Selçuklular sayesinde ayakta kalma şansını kazanmıştır.

Öte yandan bütün Büyük Selçuklu sultanları da Abbâsî halifeliğine mânen bağlı kalmışlar ve Mısır Fâtımî halifeliğine karşı birincinin hâmîsi olmuşlardır. Tuğrul Bey'in Bağdad seferi bunun ilk ve canlı bir misalidir. Müteakip Selçuklu sultanları da aynı siyaseti takip etmişler ve hutbelerde önce Abbâsî halifesinin isim ve ünvanlarının zikredilmesini istemişlerdir. Bu vesileyle burada Selçuklu-Abbâsî ve Selçuklu-Fâtımî münasebetlerine de kısaca temas edeceğiz.

Tuğrul Bey tarafından dünyevî salâhiyetlerine son verilen halife onun ölümünden (1063) sonra yeniden dînî ve dünyevî lider olmak için Selçuklular'a bağlı mahallî hükümdar ve vassal devletlere haber gönderip onlarla bir toplantı yapmış, ancak Müslim b. Kureyş ve Bağdad şahnesinden gelen tepkiler sebebiyle bu arzusunu gerçekleştirememiştir. 26 Eylül 1063'den 10 Nisan 1064'e kadar geçen süre içinde hutbede hiçbir Selçuklu sultanının adına yer verilmemesi onun bu niyetine işaret sayılır.

Böyle bir fasıladan sonra 10 Nisan 1064'ten itibaren Alp Arslan adına hutbe okutan halife ona muhteşem ünvanlar vermiş ve Tuğrul Bey ile tesbit edilen statü uzun süre devam etmiştir. Alp Arslan da Abbâsî halifesine

[25] Sanaullah, *The Decline of The Saljugid Empire*, s.53.

büyük saygı göstermiş, onların düşmanı ve rakîbi Fâtimîler karşısında yer almış, Malazgirt zaferinden önce Suriye-Mısır seferine çıkmıştı.

Sultan Melikşah'ın son günlerinde bozulan münasebetler Sultanın halifeyi Bağdad'dan kovmasına kadar uzanmış, ancak halifeye tanınan mühlet dolmadan Sultan Melikşah ölmüştü. Bununla beraber Sultan Melikşah'ın da Selçukluların genel siyasetine uygun olarak hareket ettiğini ve Fâtımîlere karşı cephe aldığını biliyoruz.

Tedkik ettiğimiz dönemde de Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin normal bir seyir takib ettiğini ve gerek Berkyaruk ve gerekse Muhammed Tapar'ın hutbelerde kendilerinden önce Abbâsî halifesinin adını, lâkab ve ünvanlarını zikrettiğini söyleyebiliriz. Bu husus merkeze doğrudan bağlı olan yerlerde olduğu gibi vassal hükümdarlarının idaresindeki bölgelerde de aynen cârî olmuştur. Bu konuda tek istisna Muhammed Tapar'ın meliklik devrine rastlayan tarihlerde Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'ın Selçuklu sultanını ve hatta bütün sünnî İslâm dünyasını karşısına alarak hutbeyi Abbâsî halifesi Mustazhir (1094-1118) yerine Fatımî halifesi Musta'li (1094-1101) adına okutmasıdır.[26]

Abbâsîlerle Selçuklu hanedanı arasında akrabalık münasebetlerinin tesis edilmesi de aralarındaki dostluk ve ittifakı teyid eden bir unsur olmuştur. Bu konuda ilk örnek Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ile Halife Kaim bi-Emrillah (1031-1075)'ın evlenmesidir. Daha sonra 1063'de Tuğrul Bey'in Halife'nin kızıyla evlendiğini görüyoruz. Halife Muktedî (1075-1094) Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile evlendiği gibi, Halife Mustazhir de Melikşah'ın diğer kızı Seyyide Hatun ile Sultan Muhammed Tapar'ın hükümdarlığı sırasında (504/1111) muhteşem bir düğünle evlenmiş[27] ve iki hanedan arasındaki iyi ilişkiler devam ettirilmiştir.

Devrin mevcut geleneklerine göre Sultanlar resmen halifeye biat etmek zorundaydılar. Tahta çıkan ya da bu husûsta mücadele veren saltanat iddiacılarının meşru hükümdar olarak ilânı halifenin emriyle hutbelerde adlarının ve yine genellikle halife tarafından tevcih edilen lâkablarının zikredilmesine bağlıdır. Bu sebepledir ki, tedkik ettiğimiz dönemde rakib taht müddeîleri saltanatlarının tasdiki ve yetkilerinin meşrulaştırılması için halifeye başvurmuşlardır. Bundan dolayı, halife de ister istemez o dönem-

[26] Bu konuda geniş bilgi için bk. Sevim, "Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan", *SAD.* II, s.20.

[27] İbnü'l-Esîr, X., s.483; Hüseynî, s.81, trc. s.57; İbn Kesîr, XII, s.172.

deki siyasî kavgalara bulaşmıştır. Taht iddiacıları isteklerinin halife tarafından kabul edilmemesi halinde tehdid yoluna gittikleri gibi, bazan da halifeyi nazar-ı itibara almadan kendi adlarına hutbe okutmaktan çekinmemişlerdir. Hatta mahallî emîrler bile canlarının istediği şahıs adına hutbe okutmaktan geri kalmamışlardır.[28] Meselenin kılıçla halledildiği bu karışık ortamda halifenin muzaffer tarafın meşrûiyyetini tasdikden başka bir iş yapmadığını söylemek mümkündür. Sanaullah[29] bu tasdik işlemini icra organının gayr-ı meşrû hareketinin halife tarafından meşrulaştırılması şeklinde yorumlamakla isabetli bir görüş ortaya koymuş oluyor.

Fetret devri taht kavgalarında genellikle pasif kaldığını gördüğümüz Abbâsî halifesi Mustazhir, muzaffer veya Bağdad'a hakim olan taraf adına hutbe okutmayı siyasetine daha uygun buluyordu. Meselâ 492/1099'da Muhammed Tapar adına hutbe okutarak onu meşru hükümdar ilân etmişken, ertesi yıl Berkyaruk'un ordusunun Bağdad'a yaklaşması üzerine de onu meşrû sultan ilân ederek adına hutbe okutmaya başlamıştır.[30] Bütün bunlar halifenin Bağdad'ı sultanın tayin ettiği ve onun temsilcisi olan şahne ile birlikte idare etmekten başka yetkisi olmadığını gösterir. Bu da sanırız Selçuklu başkentinin Bağdad'dan uzak olmasının zarûrî bir sonucuydu.

Taht kavgaları sırasında pasif kaldığını söylediğimiz Abbâsî halifesi Mustazhir'in Berkyaruk'un Vâsıt'ta kendisine ait toprakları işgal ederek aleyhinde konuşması üzerine Muhammed Tapar'a müracaat ederek Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı teklif etmesi orjinal bir hadise olarak göze çarpmaktadır. Halife menfaatine veya şahsiyyetine dokunulduğu için mi, yoksa içinde bir ukde gibi sakladığı "dünyevî hâkimiyet" yolunda Selçuklu sultanlarıyla yapmak istediği mücadelenin ilk adımı olarak mı böyle hareket etmişti bunu kesin olarak bilmiyoruz.

Hilafetin dini bir müessese olarak mütâlâa edilmesinden dolayı olacak ki, halife yaptığı işler sebebiyle sultanlar tarafından hesaba çekilmezdi. Bu sebeple onların gayr-ı kanûnî veya sultanların hoşuna gitmeyen tasarruflarından dolayı vezirinin sorumlu tutulduğunu görüyoruz. Meselâ Halife Mustazhir'in veziri Amidü'd-Devle b. Cehîr hutbenin Muhammed Tapar adına okunmasından dolayı Berkyaruk tarafından hapsedildiği gibi, Sultan

[28] Bu konudaki örnekler için bk. Bölüm, Muhammed Tapar'ın meliklik devri.

[29] Sanaullah, *The Decline of the Saljugid Empire*, s.57.

[30] İbnü'l-Esîr, X, s. 289,293.

Melikşah devrinde Musul ve Diyarbekir valisi olan babası ve ondan sonra da kendisinin vadesi geçtiği halde hâlâ ödenmeyen yıllık vergilerin karşılığı olarak 160.000 dinar para ödemek zorunda bırakılmıştı.[31]

Vezir daha sonra hutbeyi Sultan Berkyaruk adına okutmaktan dolayı Muhammed Tapar'ın öfkesinin kurbanı olmuştur. Amîdü'd-Devle böylesine siyasî bir sebepten dolayı Muhammed Tapar tarafından azlettirilmiş ve kardeşleriyle beraber hapsedilmiştir. Ayrıca 25.000 dinar da para cezasına çarptırılmıştır.[32]

Yine siyasî düşüncelerle halifenin vezirleri sık sık değiştirilir ve sultanların direktifleriyle tayin edilirdi. Söz gelişi, Mecdü'd-Dîn b. Muttalib böyle bir düşünceyle azledilmişken, Sultan Muhammed Tapar tarafından efendice iş yapmak, adalete riayet etmek ve zimmîleri devlet işlerinde çalıştırmamak şartıyla eski görevine iade edilmişti.[33]

Bu konuda netice olarak diyebiliriz ki, Gazneliler ve diğer İslâm devletleri Abbâsî halifeliğine bağlı birer müslüman devlet olarak telâkki edilirken Selçuklular zamanında halk üzerinde mevcut dînî nüfuzları sebebiyle olacak- halifeler sadece saygıdeğer bir dînî lider olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Abbâsî halifeleri gerek tedkik ettiğimiz devrede ve gerekse daha sonraki dönemde siyasî buhranlardan istifadeyle kaybettikleri dünyevî otoriteyi yeniden tesise çalışmışlarsa da, bu meselede en zayıf ve güçsüz Selçuklu Sultanları bile saltanat hukukuna gölge düşürmemek için çok dikkatli olmuşlar, halifeleri manevî nüfuzlarının dışına çıkmamaya zorlamışlardır.[34]

[31] İbn Kesir, XII, s.158.

[32] İbnü'l-Kalânisî, s.139; İbnü'l-Esîr, X, s.298-299.

[33] İbnü'l-Esîr, X, s.478; Sanaullah, age. s.60.

[34] Halifelerle Sultanlar arasındaki münasebetler için bk. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.302-305, aynı müellif *Harezmşahlar*, s.24; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.168-205; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.236-237; Lambton, "The İnternal Structure of the Saljuk Empire", *The Cambridge History of Iran*, V, s.206 vdd.

YEDİNCİ BÖLÜM

SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

Sultan Muhammed Tapar'ın Ölümü ve Şahsiyeti:

1. Ölümü:

18 Şaban 474/21 Ocak 1082'de[1] bir cariyeden dünyaya gelen Muhammed Tapar 511 yılının şaban ayında (28 Kasım-26 Aralık 1117)[2] hastalandı ve hastalığı uzun süre devam etti. O aynı yılın Kurban bayramında (4-7 Nisan 1118) Oğuz ananesine uygun olarak büyük bir ziyafet tertip etti, bu toy sonunda da sofrasını ve sarayını yağmalattı.[3]

Sultan, 511 yılı zilhicce ortalarında (9 Nisan 1118) hayatından ümit kesince oğullarının en büyüğü olan 14 yaşındaki Mahmûd'u[4] yanına çağırmış, baba-oğul göz yaşlarını tutamayarak ağlamışlardır. Muhammed Tapar oğluna artık ömrünün sonuna geldiğini, tahta çıkıp oturmasını ve devlet işlerine nezaret etmesini söylemiştir. Mahmûd babasına dönüp: "Ne talihsiz bir gün" diye üzüntüsünü belirtince Sultan da ona: "Evet ama baban için talihsiz bir gün, saltanat sana kutlu olsun" diye mukabele etmiştir. Sonra da onu Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkararak emîrlerden biat almıştır.[5]

[1] İbnü'l-Esîr, X, s.525; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr.), s.78; Ebu'l-Fidâ, II, s.240; İbnü'l-Verdî, II, s.24; Aynî, 175 a; İbn Tağrıberdî, V, s.214. Râvendî (age. 152, trc. 148) gününü belirtmeden Şaban ayında doğdu diyor.

[2] İbnü'l-Esîr, X, s.525; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr), s.78; Ebu'l-Fidâ, II, s.240. İbn Tağrıberdî'ye göre (V, s. 214) 510/Aralık 1116-Ocak 1117.

[3] İbnü'l-Esîr, X, s.525.

[4] Sultan Muhammed Tapar öldüğünde Mahmûd'dan başka dört oğlu daha vardı. Bunlar Tuğrul, Mesûd, Süleyman ve Selçuk-şah olup Selçuk-şah hariç diğerleri Irak Selçuklu Devleti sultanı olmuşlardır (Bundârî, s.116; Hüseynî, s.57; ayrıca bk. *İA*. ilgili maddeler).

[5] İbnü'l-Esîr, X, s.525; İbn Hallikân, IV, s.164; Bar Hebraeus, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s.347; Reşîde'd-Dîn, (Ateş nşr.), s.78; İbn Kesîr, XII, s.181; Aynî, 175 b.; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi", s.194; Müneccimbaşı, II, s.547.

Sultan Muhammed Tapar biatten bir kaç gün sonra 24 zilhicce 511/18 Nisan Perşembe günü[6] çağdaş kaynak *Zübdetu'n-Nusra* (s. 118, trc. s. 116)'nın ifadesiyle: "Sîreti güzelleştiği, devleti kemale erdiği, semâsından karabulutlar sıyrılıp havası iyileştiği, suyu durulduğu ve nimetleri fakiri zenginleştirmeye, eksikli kimsenin gediğini doldurmaya, esîri âzâd etmeye, İslâm'a yardım etmeye, zulmeti uzaklaştırmaya, mülhidlerin (Bâtınîlerin) kalelerini dibinden koparıp müminlerin bayraklarını yükseltmeye elverdiği zaman o kaza (kader) onun elini tuttu. Müddet ve emelini kısalttı. Denizin suyunu kuruttu, dolunayı (Muhammed Tapar'ı) ortadan kaldırdı". Ertesi gün hutbeler oğlu Sultan Mahmud adına okunmaya başlandı.[7]

Bir rivayete göre Sultan Muhammed Tapar, karısı tarafından sihir yapılarak tedavisi kabil olayan bir hastalığa yakalanmıştı.[8] Hândmîr, Sultan Muhammed Tapar'ın ecel-i tabîî ile öldüğünü söyler.[9] Houtsma ise O'nun ölümünden Hâcib Ali Bâr'ı sorumlu tutmaktadır.[10] Brockelmann'a göre ise Sultan, Bâtınîler tarafından öldürülmüştür.[11] Bize göre kaynakların, Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü hakkında verdiği bilgiler kesin bir hükme varmak için yeterli değildir. Biz sadece, O'nun şüpheli bir şekilde öldüğünü söylemekle yetiniyoruz.

Kaynakların büyük bir kısmına göre 38 yaşında[12] ölen Sultan Muhammed Tapar'ın cenazesi Isfahan'da yaptırdığı medreseye defnolunmuştur.[13]

[6] İbnü'l-Esîr, X, s.525; İbn Hallikân, IV, s.164; Ebû Şâme, I, s.70; Ebü'l-Fidâ, II, s.240; İbnü'l-Verdî, II, s.24; Aynî, 175a. Diğer kaynaklar da Sultan Muhammed Tapar'ın 511 yılı zilhicce ayında vefat ettiğini belirtmekle beraber değişik günler veriyorlar. Meselâ İbnü'l-Kalânisî (s.198); Hüseynî (s.57); Sıbt (s.69); İbn Tağrıberdî (V, s.214); Ahmed b. Mahmûd (II, s.42)'a göre Sultan Muhammed Tapar'ın ölüm tarihi 11 zilhicce 511/5 Nisan 1118'dir. Kazvînî (s.44) Sultanın 20 zilhiccede öldüğünü belirtirken aşağıdaki tarihçiler gün ve ay zikretmeden sadece 511 yılında vefat etti demekle iktifa ediyorlar. İbnü'l-Cevzî, IX, s.196; Bar Hebraeus, *Tarîhu Muhtasari'd-Düvel*, s.347; Kadı Ahmed, 145a; İbn Kesîr, XII, s.181.

[7] İbnü'l-Esîr, X, s.525.

[8] Bundârî, s.118 (trc. s.115).

[9] Hândmîr, II, s.504.

[10] Houtsma, Muhammed b. Melikşah mad. *İA*.

[11] Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s.180.

[12] İbnü'l-Cevzî, IX, s.196'ya göre 37 yaşında; Râvendî (s.152, trc. s.148), Sıbt (age. s.69), Kazvînî (age., 447), Kadı Ahmed (age. 145a); Zehebî (age. II, s.38); Hafız Ebrû (582a)'ya göre 37 yaşında; İbnü'l-Esîr (X, s.525), Ebu'l-Fidâ (II, s.240), İbnü'l-Verdî (II, 24), Ebû Şâme (I, 70)'ye göre 37 yıl 4 ay 6 gün; İbn Hallikân (IV, 164)'a göre 37 yıl 6 ay 4 gün; Reşîde'd-Dîn (Ateş nşr. s.78)'e göre 37 yıl 4 gün.

[13] İbn Hallikân, IV, s.164.

Kaderin garip bir cilvesidir ki, karısı Gevher Hatun da aynı saatte evinde boğularak öldürülmüştür. Sultan'a, karısının kendine sihir yaptığı jurnal edilmişti. Bunun üzerine o da önce gözlerine mil çekilmesini sonra da boğulmasını emretmiştir.[14] Ermeni tarihçileri Urfalı Mateos ve Vardabet Vardan, Sultan Muhammed Tapar'ın, karısı Gevher Hatun'u, Sencer'le evlenerek oğullarını saltanattan mahrum eder endişesi ile öldürdüğünü ifade ediyorlar.[15]

Sultan Muhammed Tapar 492/1099'da sultanlığını ilân etmiş, fakat ağabeyi Sultan Berkyaruk'un 2 Rebiülâhir 498/22 Aralık 1104'de ölümünden ve yeğeni, Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ın da 26 Cemâziyülevvel 498/13 Şubat 1105'de kendisine itaat arzetmesinden sonra Büyük Selçuklu Devleti tahtının tartışılmaz yegâne sultanı olmuştur. Buna göre saltanat müddeti 13 yıl 7 aydır.

2. Şahsiyeti:

es-Sultanu'l-A'zam Ebû Şücâ' Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Kasîmu Emîri'l-Mü'minîn[16] Muhammed Tapar normal bir boyda, çekik kaşlı, yüzü sarıca, sakalı gür ve uzunca idi.[17]

Babaları Melikşah'ın ölümünü takiben hanedan mensupları arasında başlayan ve uzun bir müddet bütün şiddetiyle devam eden iç mücadelelerin tahrip ettiği millî birliği yeniden kuran, Büyük Selçuklu Devleti'ne kaybetmekte olduğu eski itibar ve kudretini iade eden Sultan Muhammed Tapar, tarihte "Selçukluların güçlü adamı ve kusursuz insanı" olarak tavsif edilir.[18]

Sultan Muhammed Tapar haçlılar ve Bâtınîlere karşı tertip ettiği cihad harekâtıyla sünnî İslâm dünyasında gönüllere taht kurmuş ve haklı bir övgüye mazhar olmuştur. Çağının şöhretli İslâm âlimi Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (öl. 505/1111)'in et-

[14] Bundârî, s.118 (trc. s.115).

[15] Mateos, s.262; Vardan, s.194.

[16] İbnü'l-Kalânisî, s.193; Bundârî, s.88, trc. s.88; İbnü'l-Cevzî, IX, s.109; İbnü'l-Esîr, X, s.289; İbn Hallikân, IV, s.163; Bar Hebraeus, II, s.341; Râvendî, s.152, trc.s.152; Alptekin, "Selçuklu Paraları" *SAD.* III, s.523.

[17] Râvendî, s.152 (trc. s.148); Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.78.

[18] Bundârî, s.88, trc. s.88-89, s.118-119, trc. s.115-116; Aynî, 175 a. Ayrıca bk. Houtsma, Muhammed b. Melikşah mad. *İA.*

Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk adlı eserini,[19] İbnü'l-Belhî'nin *Farsnâme*'sini ona ithaf etmelerinin[20] ve İslâm tarihçilerinin ona övgüler dizmelerinin en büyük sebebi şüphesiz ki O'nun cihada olan ihtimamı idi. Bazı tarihçiler daha da ileri giderek Sultan Muhammed Tapar'ın çevresinde muhayyel bir şöhret halesi çizmek için Gazneli Sultan Muhmûd'un Hindistan'daki fütûhâtını bile ona atfettiler.[21]

Sultan Muhammed Tapar son derece müttakî ve dindar bir insandı.[22] Riyâdan uzak bir şekilde yalnız başına huşû içinde ibadet etmek, dua ve niyazda bulunmak isterdi. İffet ve namusla mevsûf bir padişahtı.[23] Kadınlarla erkeklerin karışık olarak düzenledikleri toplantıları yasaklamıştı.[24] Âdil bir insandı. Fakir dostuydu. Tebeaya iyi davranır, halkın malını müsadere etmekten, hattâ onlar isteyerek verse bile ücretsiz almaktan çekinirdi. Meselâ bir gün atlarına yem almak üzere harman yerine gitmişti. Halk: "Saman para ile satılmaz, öylece alın dediği halde Sultan: "Parasını kabul edeceksiniz alırım, yoksa gidiyorum" diyerek âlîcenaplık göstermişti.[25]

Rebiülâhir 501/Kasım-Aralık 1107 tarihinde Bağdad'a geldiğinde Ebû Hanîfe'nin türbesini ziyarete gitmişti. Bunu duyan ulemâ ve fukahâ da orada toplanınca Sultan hâcibine: "Onlara söyle, bugün Allah ile başbaşa kalmaya karar verdiğim bir gündür" dedi. Kapıları kapattırdı ve tek başına namaz kılıp duâ ve niyazda bulundu.[26]

İmar işleriyle de ilgilenen Sultan Muhammed Tapar, babası Melikşah'ın İsfahan'da yaptırmaya başladığı Sultan Camii'ni ikmal etmiş, su kanalları açtırmış, ayrıca Nizâmiye Medresesi civarında sûfîlere bir de ribat yaptırmıştır.[27]

[19] Gazzâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, (Mukaddime) s.3-5. Gazzâlî'nin bu eserinin aslı farsçadır. Bilâhere Arapçaya nakil ve tercüme edilmiştir. Mukaddimede eserin Muhammed b. Melikşah'a hitaben yazıldığı ifade edilmektedir. Ancak Sencer'in isteği üzerine yazıldığına dair rivayetler de vardır. Bu konuda bk. M. Şerefeddîn, "Sencer ve Gazzâlî", DFİFM I/39-57; Kasım Kufralı, Gazzâlî mad. *İA*.

[20] İbnü'l-Behlî, *Farsnâme*, mukaddime, XIII.

[21] Kazvînî, s.447; Hândmîr, II, s.505.

[22] İbnü'l-Esîr, X, s.527.

[23] Râvendî, s.153, trc. s.148.

[24] İbnü'l-Cevzî, IX, s.159.

[25] Sıbt, s.24.

[26] Aynı eser, s.23 vd.

[27] Aynı eser, s.27; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.182.

Sultan Muhammed Tapar vefat ettiğinde oğlu Mahmud'a altın ve gümüşün haricinde 10.000.000 dinar nakit para bırakmıştı.[28] Kaynaklarımız hiç bir Selçuklu Sultanı'nın onun kadar altın, gümüş ve kıymetli eşya bırakmadığını bildiriyorlar ki, bu tesbitler onun mal biriktirmek ve servet yığmak hususunda zaafı bulunduğunu gösterir.[29]

Tarihçilerin Sultan Muhammed Tapar hakkındaki düşüncelerini şöyle özetleyebiliriz:

Bütün tarihçilerin ittifakla belirttiğine göre dedesi Alp Arslan'ı örnek alan Sultan Muhammed Tapar, dindâr, dînî ilimlere yeteri derecede vâkıf, sözünde duran, vakur, âdil ve merhametli, akl-ı selîm sahibi, fakir ve yetimlerin hâmîsi, ihsanı bol, güzel huylu, daima ülkesinin mamur hale gelmesi için çalışan, devlet malına itina ile sahip çıkan, iyilik yapmayı ve başkalarına yardım etmeyi seven, âlim dostu ve iffetli bir hükümdardı. Sultan Muhammed Tapar halkın işleriyle yakından ilgilenir, onlara karşı iyi davranırdı. Kendisine arzedilen her dilekçeyi sonuna kadar okur, adalet, doğruluk ve insafla muamele edilmesini emrederdi. Onun bu halini bilen emîrler de halka zulmetmeye cesaret edemezlerdi. Vergilerin halktan adil ölçüler içinde toplanmasını emreden Sultan Muhammed Tapar 501/1108 tarihinde mükûs (ğayr-ı şer'î olarak ticârî maldan alınan ve bid'at sayılan bir vergi) darâib (halkın sahib olduğu maldan devlete ödemek zorunda olduğu bir çeşit vergi) ve ictiyazat (transit geçiş vergisi) gibi vergileri kaldırmıştı (İbnü'l-Esîr, X, s. 454; Hüseynî, trc. s.57). Heybetli ve cesur bir Sultan olan muhammed Tapar bütün işlerinde dine ve akla müracaat ederdi. Bâtınîlere karşı sonsuz bir düşmanlığı vardı. Netice olarak diyebiliriz ki, O, Selçuklu ailesinin güçlü ve kâmil bir şahsiyeti, ileri gelen hükümdarlarından biriydi.[30]

[28] İbn'l-Cevzî, IX, s.196. Hüseynî'ye göre 18 milyon dinar.

[29] Bundârî, s.122, trc. 188; Râvendî, s.162, trc. s.158; İbn Hallikân, IV, s.165; Reşîde'd-Dîn, Ateş nşr. s.74-75.

[30] Bundârî, s.88, trc. s.88-89, s.118-119, trc. s.115-116.; İbnü'l-Azrak, s.264; Hüseynî, s.82, trc. s.57; Râvendî, s.152-153, trc. 148-149, s.162, trc. s.158; İbnü'l-Esîr, X, s.526-527; Ebû Şâme, I, s.70, İbn Hallikân, IV, s.164; Bar Hebraeus, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.347; Reşide'd-Dîn, Ateş nşr. s.67-68, 74-75; Ebu'l-Fidâ, II, s.240; Yezdî, trc. *MTM*. II, IV, s.268; Aynî, 175a; İbn Haldûn, V, s.45; Mirhând, IV, s.306; Ahmed b. Mahmûd, II, s.42-43.

BİBLİYOGRAFYA[1]

Abbâs İkbâl, *Vezâret der ʿAhd-i Selâtîn-i Buzurg-i Selçûkî*, Tahran 1338 Ş.

Adıvar, Adnan, İbn Haldûn mad. *İA*.

ʿAffân Selçuk, "Saljuqid Period and the Persian Historiography", *İslâmic Culture* (LI), July 1977.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I—II, hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Ahmed Tevhid, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV, Kostantiniyye 1321.

Ahmed Ali Han Vezirî Kirmânî, *Tarih-i Kirmân*, nşr. Muhammed İbrahim, Tahran 1340.

Aksungur mad. *İA*.

Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People*, London 1932.

Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978.

Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, İstanbul 1985.

Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, London 1953.

Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk der Anadolu*, nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevi Bitikleri, Ankara 1952.

Arnold, Thomas, W., *The Caliphate*, London 1967.

Artuk, İbrahim, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I*, İstanbul 1971.

Artuk, İbrahim, Sikke mad. *İA*.

Artuk, İbrahim, "Selçuk Sultanı Mahmûd b. Melikşah'a Ait Bir Dînâr, *TD*. V/VIII, İstanbul 1953.

Arsal, Sadri Maksûdî, *Türk Tarihi ve Hukuk, (İslâmiyetten Önceki Devir)*, İstanbul 1947.

Arslan Argun mad. *İA*.

Arslanşah mad. *İA*.

Atabeg mad. *Türk Ansiklopedisi*.

Atalay, Besim, *Türk Büyükleri ve Türk Adları*, İstanbul 1339.

Ateş, Ahmed, Bâtınîyye mad. *İA*.

[1] Kaynaklar bölümünde zikrettiğimiz eserler bu listeye dahil edilmemiştir.

ATEŞ, AHMED "Gazzâlî'nin Batınîlerin Belini Kıran Delilleri", *AÜİFD.* III, I-II, Ankara 1954.

ATAR, FAHREDDİN, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979.

Ayaz mad. *İA.*

BAİLLY, AUGUSTE, *Bizans Tarihi I-II*, trc. Haluk Şaman, İstanbul (tarihsiz).

BARTHOLD, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.

BARTHOLD, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Başlangıç, izah ve düzeltmeler, Fuat Köprülü), Ankara 1973[3]

BARTHOLD, W., *Turkestan Down to the Mongol İnvasion*, London 1968, türkçe trc. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, hazırlayan, Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1982.

Bâmiyân mad. *İA.*

BAUSANİ, A., "Religion in the Saljuq Period", *The Cambridge History of Iran*, V, *The Suljuqs and the Mongol Periods*, edited by J.A.Boyle, Cambridge 1968.

BAYUR, YUSUF HİKMET, *Hindistan Tarihi, I*, Ankara 1946.

BEAUMONT, A.A., *Albert of Aachen and the County of Edessa, The Crusades, and other Historical Essays*, Newyork 1928.

BERTHELS, E., Muizzî mad. *İA.*

BEYHAKİ, EBU'L-FAZL, *Tarih-i Beyhakî I-II*, nşr. Saîd Nefîsi, Tahran 1342.

BOSWORTH, C.E., *The Islâmic Dynasties*, Edinburgh 1967, Türkçe trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.

BOSWORTH, C.E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and the Mongol Periods*, edited by J.A.Boyle, Cambridge 1968.

BOSWORTH, C.E., *The Later Ghaznavids, Splendour and Decay* (1040-1186), Edinburgh 1977.

Böriparş mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 2 cild, Leiden 1943-1949, *Supplementbande*, 3 cild 1937-1942.

BROCKELMANN, CARL, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1974.

BROCKELMANN, CARL, İbn Hallikân mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, İbnü'l-Cevzî mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, İbnü'l-İbrî mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, İbn Kesîr mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, Ebu'l-Fidâ mad. *İA.*

BROCKELMANN, CARL, Ebu'l-Mehâsin mad. *İA.*

BROWNE, EDWARD, G., *A Literary History of Persia*, II, Cambridge 1977.
BUCHNER, V.F., Şebankâre mad. *İA.*
BUHL, F., Efamiye mad. *IA.*
CA'FER B. MUAMMED, *Tarih-i Yezd*, Tahran 1338.
CAHEN, CLAUDE, *La Syrie du Nord a l'epoque des croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris 1940.
CAHEN, CLAUDE, *Pre Ottoman Turkey*, trc. Yıldız Moran, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979.
CAHEN, CLAUDE, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" trc. Nejat Kaymaz, *DTCFTAD.*, VII, XII-XIII, (1969).
CAHEN, CLAUDE, "Economy, Society, İnstutions", *The Cambridge History of Islam*, II Cambridge 1970.
CAHEN, CLAUDE, "The Turkish İnvasion The Selchükids", *A History of the Crusades*, I, London 1969^2,
CAHEN, CLAUDE, Berkyaruk mad. *EI*^{2}.
CAHEN, CLAUDE, Atabak mad. *EI*^{2}.
CAHEN, CLAUDE, Ahdâth mad. *EI*^{2}.
CAHEN, CLAUDE, Azîmî mad. *EI*^{2}.
CATE, J.L., "The Crusades of 1101", *A History of the Crusades,* I, London 1969^2, s. 343-367.
CHALONDON, FERDİNAND, *Essai Sur Le Regne D'Alexis I*^{er} *Comnene (1081-1118)* Newyork (tarihsiz).
CEHENEB, M.B., İbnü'l-Verdî mad. *İA.*
ÇAĞATAY, NEŞET VE ÇUBUKÇU, İBRAHİM, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976.
ÇAĞATAY, NEŞET, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *AÜİFD.* VII, '1958-1959), Ankara 1960.
ÇUBUKÇU, İBRAHİM, "Gazzâlî ve Siyaset", *AÜİFD.* I, (1961), Ankara 1962.
ÇUBUKÇU, İBRAHİM, "H.V, M.XI. Yüzyılda İslâm Aleminde Siyasî ve Dînî Durum", *AÜİFD*, XIII, Ankara 1965.
DAMES, L.M., Gazneliler mad. *İA.*
DANIŞMAN, M., "Eş'arîlik Neden Bâtınîliğe ve Hulûla Karşı Cephe Almıştır?", *AÜİFD.* VI,I-IV, (1957), Ankara 1959.
DEGUİGNES, *Hunlar'ın, Türkler'in, Moğollar'ın ve daha sair Tatarlar'ın Tarih-i Umumisi*, trc. Hüseyin Cahit, İstanbul 1924.
DEMİRKENT, IŞIN, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974.
DEMİRKENT, IŞIN, Sumeysat mad. *İA.*
DENY, J., Sancak mad. *İA.*
DENY, J., Tuğrâ mad. *İA.*

DEVLETŞAH-İ SEMERKANDÎ, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1337.

DOZY, R., *Tarih-i İslâmiyet* II, trc. Abdullah Cevdet, Mısır 1908.

DUNCALF, F., "The first crusade, Clermont to Costantinople" *History of the Crusades* I, London 1969.

EBERHARD, W, "Birkaç Eski Türk Ünvânı Hakkında", *Belleten*—IX, XXXV (1945).

EBU'L-FELÂH ABDÜ'L-HAYY B. EL-İMÂD EL-HANBELÎ, *Şezerâtü'z-Zeheb Ahbaru Men Zeheb*, Mısır 1350.

FIĞLALI, E.RUHİ, *Çağımızda İslâm Mezhebleri*, İstanbul 1980.

FİNK, HAROLD S., "The Foundation of the Latin States, 1098-1118", (*A History of the Crusades I*, ed. Setton), London 1969.

FİNK, HAROLD S., "The Role of Damascus in the Hisory of the Crusades", *Muslim World*, XLIX, (1959), s. 41-53.

GARDET, Louis, "Religion and Culture", *Cambridge History of İslâm II*, Cambridge 1970.

GAZZÂLÎ, EBÛ HÂMİD MUHAMMED B. MUHAMMED, *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasîhati'l-Mülûk*, Kahire 1968.

GAZZÂLÎ, *Mekâtib-i Farisiyy-i Gazzalî*, nşr. Abbas İkbal, 1333.

GİBB, H.A.R., "The Caliphate and Arab States", (Setton, *A History of the Crusades*, I.). London 1969.

GİBB, H.A.R., *The Damascus Chronicle of the Crusades*, London 1932.

GİBB, H.A.R., Mustansır mad. *İA*.

GİBB, H.A.R., VE CRAMERS, J.H., *Shorter Encyclopaedia of İslam*, Leiden 1953.

GRAEFE, E., Fâtımîler mad. *İA*.

GROHMAN, A., Tıraz mad. *İA*.

GROUSSET,R., *Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalim*, 3 cilt, Paris 1934-1936.

GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN, "İslâm Dünyasının inhitâtı Sebebi Selçuk İstîlâsı mıdır?" *Belleten*, II,V-VI, (1938).

GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dînî Durumu", *Belleten*, VII,XXV, (1943).

HALİL EDHEM (ELDEM), *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927.

HALİL EDHEM, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul 1334.

HARÎRÎ, EBU MUHAMMED KASIM B. ALİ, *Makamat*, Mısır 1299.

HARTMANN,R., Bust mad. *İA.*
HARTMANN, R., Şam mad. *İA.*
HASAN İBRAHİM HASAN, *Tarihu'l-İslâm*, IV, Kahire 1967.
HERZFELD, E., Bâlis mad. *İA.*
HİNDUŞAH B. SENCER B. ABDULLAH-I NAHCİVANÎ, *Tecaribü's-Selef*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1344[2] HŞ./1966.
HİTTİ, PHİLİP, *History of the Arabs*, trc. Salih Tuğ, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, III, İstanbul 1980
HİTTİ, PHİLİP, *History of Syria*, London 1951.
HODGSON, M.G.S., *The Order of Assassins, (The Strugle of the Early Nizârî İsma'ilîs Against the Islamic World)*, Netherlands 1955.
HODGSON, M.G.S., "The İsmaʿilî State", *The Cambridge History of İran*, V, Cambridge 1968.
HODGSON, M.G.S., *The Venture of İslâm*, II, London 1974.
HONİGMANN, E., Rahbe mad. *İA.*
HONİGMANN, E. Tell-Bâşir mad. *İA.*
HONİGMANN, E, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
HOUTSMA, TH., Mahmûd b. Muhammed Tapar mad. *İA.*
HOUTSMA, TH., Muhammed b. Melikşah mad. *İA.*
HUART, CI., BURSUK MAD. *İA.*
HUART. CL., Tabes mad. *İA.*
HUART. CL., Damgan mad. *İA.*
HÜSEYİN B. MUHAMMED B. EBİ'R-RIZÂY-I Âvî, *Terceme-i Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Abbas İkbal, Tahran 1328.
HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi* II, İstanbul 1329-1332.

İBN BÎBÎ, NÂSIRU'L-MİLLE VE'D-DİN YAHYA B. MUHAMMED, *Muhtasar Selçukname*, nşr. Houtsma, Leiden 1902.
İBN ŞEDDÂD, İZZÜ'D-DÎN EBÛ ABDİLLAH MUHAMMED B. ALİ, *el-Aʿlâku'l-Hatîra fi Zikri Ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1375.
İBN TİKTAKA, SAFİYYU'D-DİN MUHAMMED, *Alfakhri*, İng.trc. C.E.J.Whitting, London 1947.
İbnü'l-Esîr mad. *İA.*
İbnü'l-Kalânisî mad. *İA.*
İNALCIK, HALİL., Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset ve Nazariye .ve Gelenekleri, *(Reşit Rahmeti Arat İçin)*, Ankara 1966.

İNALCIK, HALİL, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜSBFD.*, XIV, no: 1, Mart 1959.

İNALCIK, HALİL, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *AÜSBFD.*, XIII, II, (1938).

İNAN, ABDÜLKADİR., "Orun ve Ülüş Meselesi", *THİTM.*, I, 1931.

İRFAN ABDÜLHAMİD., "Kelâm Açısından Şia", trc. M.Saim Yeprem, *Nesil Dergisi*, Mayıs 1979.

KADI AHMED-i GAFFÂRÎ-i KAZVÎNÎ, *Tarih-i Cihan Ârâ*, Tahran 1343.

KAFESOĞLU, *Melikşah Devri*, ... Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

KAFESOĞLU, *Harezmşahlar*, ... Kafesoğlu, İrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, *Selçuklular Tarihi*, Istanbul 1972.

KAFESOĞLU, İBRAHİM, Selçuk'un Oğulları ve Torunları, *TM.* XII (1958).

KAFESOĞLU, İBRAHİM., *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977.

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Melikşah mad. *İA.*

KAFESOĞLU, İBRAHİM., "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", *Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi, *TM.* XII (1955).

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği, *Cumhuriyet'in Ellinci Yılına Armağan*, İstanbul 1973.

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Selçuklular mad. *İA.*

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Kavurd mad. *İA.*

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Tekiş mad. *İA.*

KAFESOĞLU, İBRAHİM., Kürboğa mad. *İA.*

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanu Luğati't-Türk*, I—IV, nşr. ve trc. Besim Atalay, Ankara 1940-1941.

KÂTİB FERDİ, *Mardin Artukluları Tarihi*, (notlar Ali Emîri), İstanbul 1939.

KAVAKÇI, YUSUF ZİYA., *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975.

KAYMAZ, NEJAT., "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rölü", *DTCFD.*, III,IV, (Ankara 1965).

KENNEDY, E., "The Exact Sciences in Iran Under the Saljuqs and the Mongols", *The Cambridge History of Iran* V, Cambridge 1968.

KIRZIOĞLU, FAHRETTİN, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953.

KOZMİN, N., "Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakablı Yolluğ Tigin'in Sınfî Mensubiyeti", *TM.*, V, (İstanbul 1936).

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *THİTM.* I, İstanbul 1931.

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnûiyyeti", *THTD.*, (1941-1942), Ankara 1944.

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten* (no:. 19'dan ayrı basım), İstanbul 1941.

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslâm'ın Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1937.

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII, XXVII (1943).

KÖPRÜLÜ, FUAD., "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, VII, XVIII, (1943-1944).

KÖPRÜLÜ, FUAD., Âmil mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Artukoğulları mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Ata mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Bayrak mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Berîd mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Cüveynî mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Cüzcânî mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Hâcib mad. *İA.*

KÖPRÜLÜ, FUAD., Hil'at mad. *İA.*

KÖYMEN, M.ALTAY., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.

KÖYMEN, M. ALTAY., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, (Kuruluş Devri), Ankara 1979.

KÖYMEN, M. ALTAY., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, (II. İmparatorluk Devri)*, Ankara 1954.

KÖYMEN, M. ALTAY., "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", *DTCFTAD.*, II/II,III, (Ankara 1964).

KÖYMEN, M. ALTAY., "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *DTCFTAD.*, IV,VII-VIII (Ankara 1966).

KÖYMEN, M. ALTAY., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

KÖYMEN, M. ALTAY., *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.

KÖYMEN, M. ALTAY., "Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *Milli Kültür Dergisi*, I, (Mayıs 1977).

KÖYMEN, M. ALTAY., Sencer mad. *İA.*

KRAMERS, J.H., Kirman mad. *İA.*

KRENKOW,F., Sâbi mad. *IA.*

KURFALI, KASIM., Gazzâlî mad. *İA.*

LAMBTON, A.K.S., "The İnternal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of İran*, V, Cambridge 1968.

LAMBTON, A.K.S., Anûshirvan b. Khalid mad. *EI²*.

LASZLO, FRENCH., "Kağan ve Ailesi", trc. Şerif Baştav, *THTD.*, I, (1941-1942), Ankara 1944.

LEVY, REUBEN,, "The Account of the İsmaili dostrines in the Jâmi al-Tawârikh of Rashid al-Din Fadlallah", *Jras.*, (Part II, July) 1930.

LEWIS, BERNARD., *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.

LEWIS, BERNARD., *The Origins of İsmailism*, Cambridge 1940.

LEWIS, BERNARD., Assassins of Syria and İsmaîlîs of Persia, *La Persia Nel Medioevo*, (Roma, 31 Marzo-5 Aprile 1970) Roma Accademia Nazionale Dei Lincei 1971.

LEWIS, BERNARD., "The İsmaʿilites and the Assassins", *A History of the Crusades*, I, London 1962².

LEWIS, BERNARD., "İslâm Devlet Müessese ve Telâkkileri üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri, *İTED*, II/II,IV, (1958) İstanbul 1960.

LEWIS, BERNARD., İsma'îlîler mad. *İA.*

MALCOLM, SİR JOHN., *History of Persia*, I-II, London 1829.

MAVERDÎ, ALİ B. MUHAMMED B. HABİB., *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, İstanbul 1976.

M. ŞEREFEDDİN., "Fatımîler ve Hasan Sabbah", *DİFM.*, Teşrîn II, İstanbul 1926.

M. ŞEREFEDDİN., "Karâmita ve Sinan Reşide'd-Din", *DİFM.*, VII, Kânûn-ı Sâni 1929.

M. ŞEREFEDDİN., "Sencer ve Gazzâlî", *DİFM.* Teşrîn-i Sâni 1925.

M. ŞEREFEDDİN., "Bâtınîlik Tarihi", DİFM. VIII, Mart 1928.

M. ŞEREFEDDİN., "Selçuklular Devrinde Mezâhib", TM., Ağustos 1925.

MERÇİL, ERDOĞAN., *Fars Atabegleri, Salgurlular*, TTK.Yayınları, Ankara 1975.

MERÇİL, ERDOĞAN., *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.

MERÇİL, ERDOĞAN., "Ahmed b. Mahmûd'in Selçuknamesi", *TD.*, XXIII, Mart 1969.

Mevdudî, *Selçuklular Tarihi*, trc. Ali Genceli, Ankara 1971.

MİNORSKY, V., *Studies in Caucasian History*, London 1953.

MİNORSKY, V., *The Turks Iran and the Caucasus in the Middle Ages*, London 1978.

MİRZA BÂLÂ, Gence mad. *İA.*

MİRZA MUHAMMED B. ABDUL-VEHHÂB-I KAZVÎNÎ, *Bîst Makale-i Kazvînî*, Tahran 1332.

MUNRO, D.C., *The Kingdom of The Crusaders*, Washington 1966[2].

NÂSIR-I HUSREV, *Sefernâme*, trc. Abdulvehhab Tarzi, İstanbul 1950.

NECİB ÂSIM, *Türk Tarihi*, İstanbul 1316.

NUR, RIZA., *Türk Tarihi*, III, İstanbul 1924.

ORKUN, HÜSEYİN NAMIK., *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936.

ORKUN, HÜSEYİN NAMIK., *Türk Tarihi*, III-IV., İstanbul 1965.

OSTROGORSKY, GEORG., *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, TTK. Yayınları, Ankara 1981.

ÖZERGİN, MUAMMER KEMAL, *Dımaşk Melikliği ve Dımaşk Atabegi Zahir al-Din Toğ-Tegin*, (basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1965.

PAKALIN, M. ZEKİ., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1971.

PRİTSAK, OMELYAN, Karahanlılar mad. *İA.*

RASONYİ, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

RASONYİ, L., "Selçuk Adının Menşeine Dair", *Belleten*, III,IX (1939).

RİCE, TAMARA TALBOT., *The Seljuks in Asia Minor*, ed. Dr. Daniel, London 1961.

ROBİNO, L., "Les Dynasties du Mazandaran", *JA.* 1936, s.397-474.

RUNCİMAN, ST., *A History of the Crusades*, I-III, London 1965[2].

SANAULLAH, MAVLAVÎ FÂDIL, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938.

SAUVAGET, J., Haleb mad. *İA.*

SAVRAN, AHMED, "İbn al-Azrak, Hayatı, eserleri ve kaynakları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Araştırma Dergisi*, sa. VIII, Ankara 1978.

SEGAL,J.B., *Edessa "The Blessed City"*, Oxford 1970.

SEMENOF, A., "Pamir İsmaîlîlerinin Akidelerine Dair", trc. Abdülkadir, *DİFM.*, VII, Kânûn-ı Sânî, 1928.

Selçuklular Tarihi Alp Arslan ve Malazgirt Bibliyografyası, (hazırlayan Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü), Ankara 1965.

SETTON, K., *A History of the Crusades*, I, London 1969.

SEVİM, ALİ., *Suriye Selçukluları*, I, Ankara 1965.

SEVİM, ALİ., *Suriye Selçukluları*, II, Ankara 1983.

SEVİM, ALİ., "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI,CI, (1962).

SEVİM, ALİ., "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI, CIII, (1962).

SEVİM, ALİ., "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsleri (Kasım 1092-Şubat 1095), *Belleten*, XXVIII, CVII (1963).

SEVİM, ALİ., "Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb'e göre Haleb Selçuklu Meliki Fahrü'l-Mülûk Rıdvan", *Belleten*, XXXIV, CXXXIV, (1970).

SEVİM, ALİ., "Haleb Selçuklu Melikliği", *SAD*, II, Ankara 1970.

SEVİM, ALİ., Sökmen mad. *İA.*

SEVİM, ALİ., Tuğtekin mad. *İA.*

SEVİM, ALİ., Tutuş mad. *İA.*

SEVİM, ALİ., "Dımaşk Selçuklu Melikliği-Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri", (1095-1104), *Belleten*, XLVI, sa.182, (1982).

SOBERNHEİM, M.,Müslim b. Kurayş mad. *IA.*

SOURDEL, D., Barid mad. *EI*^{2}.

STEİNGASS, F., *Persian-English Dictionary*, London 1977.

STEVENSON, W.B., *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907.

STRANGE, G., *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924^2.

STRANGE, G., *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.

STRECK, M., Antakya mad. *İA.*

STRECK, M., Batîha mad. *İA.*

SUSSHEİM, K., İlgazi mad. *İA.*

SÜMER, FARUK., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1972.

SÜMER, FARUK., "Oğuzlara Ait Destânî Mahiyette Eserler", *DTCFD.*, XVII-III-IV, (1959).

SÜMER, FARUK., Mesûd b. Muhammed Tapar mad. *İA.*

SÜMER, FARUK., Oğuzlar mad. *İA.*

SÜMER, FARUK., Mengücükler mad. *İA.*

ŞEŞEN, RAMAZAN., "İmad al-Din al-Kâtib al-İsfahanî", *TED.* II-III (1971-1972).

TANCİ, M., Şehristânî mad. *İA.*

TANERİ, AYDIN., *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1975.

TANERİ, AYDIN., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara 1978.

TANERİ, AYDIN., "Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harzemşahlar Vezareti", *DTCFTAD.*, VII-VIII (1976-1977).

TANERİ, AYDIN., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *DTCFTAD.*, V,VIII-IX, (1967).

TANERİ, AYDIN., *"Müsâmeretü'l-Ahbâr*'ın Türkiye Selçukluları'nın Devlet Teşkilâtı Bakımından Önemi", *DTCFTAD.*, IV,VI-VII (1966).

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1981.

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., *Oğuz Destanı, Reşide'd-Din Oğuznamesi*, trc. ve Tahlili, İstanbul 1972.

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., *Tarihte Usul*, İstanbul 1950.

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., Alamut mad. *İA.*

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., Arran mad. *İA.*

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., Hândmîr mad. *İA.*

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., Muhammed Müstevfî mad. *İA.*

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ., Reşidü'd-Dîn Tabib mad. *İA.*

TUĞRÂÎ, EBÛ İSMAİL HÜSEYİN B. ALİ EL-İSFAHÂNÎ, *Lamiyyetü'l-Acem*, trc. İ.Erzen, Ankara 1945.

TURAN, *Selçuklu Tarihi*, ... Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.

TURAN, OSMAN., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I-II, İstanbul 1978.

TURAN, OSMAN, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.

TURAN, OSMAN., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971

TURAN, OSMAN., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

TURAN, OSMAN., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, Ankara 1958.

TURAN, OSMAN., "Terken Unvanı Hakkında", *THTD.I*, (Ankara 1944).

TURAN, OSMAN., "Eski Türklerde Ok'un hukuki bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, IX,XXXV, (1945).

TURAN, OSMAN., İkta mad. *İA.*

TURAN, OSMAN., Mirahur mad. *İA.*

TURAN, OSMAN., Kılıç Arslan I mad. *İA.*

TURAN, OSMAN., Süleymanşah I mad. *İA.*

UKAYLÎ, (SEYFE'D-DÎN, HACI B. NİZAM) *Âsâru'l-Vuzerâ*, nşr. Mîr Celâle'd-Din Urmevî, Tahran 1337.

UNAT, FAİK REŞİT., *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1974.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI., *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI., *Kitabeler*, İstanbul 1345/1926.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI., ve Nafiz, Rıdvan, *Sivas Şehri*, İstanbul 1346/1928.

ÜNAL, OĞUZ, *Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara 1980.

VRYONİS, JR. SPEROS, *Byzantium; İts İnternal History and relations with the Muslim world*, London 1971.

VRYONİS, JR. SPEROS., *The Decline of the Medieval Hellenism in Asia Minor and the process of İslamization from the Eleventh through the fifteenth Century*, London 1971.

YAZICI, TAHSİN., Mîrhand mad. *İA.*

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944.

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., Belek mad. *İA.*

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., Diyarbekir mad. *İA.*

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., Erzurum mad. *İA.*

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., Danişmendliler mad. *İA.*

YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL., "Onikinci asır tarihçileri ve Muhammed b. Ali il-Azîmî", *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* (İstanbul 20-25 Eylül 1937) İstanbul 1943, s. 673-690.

YUSUF ABBAS HASHİMİ, M.A., *Political, Cultural and Administrative History under the Later Ghaznavids* (basılmamış doktora tezi), Hamburg 1956.

ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", trc. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX,LXXVI, (1961).

ZAMBAUR, E.DE., *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'historie de L'Islam*, Hannover 1927.

ZEKERİYYÂ MUHAMMED B. MAHMÛD EL-KAZVÎNÎ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-ʿİbâd*, Beyrut 1380/1960.

ZETTERSTEEN, K.V., Berkyaruk mad. *İA.*

ZETTERSTEEN, K.V., Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk mad. *İA.*

ZETTERSTEEN, K.V., Hasan-ı Sabbah mad. *İA.*

ZETTERSTEEN, K.V., Sadaka b. Mansur mad. *İA.*

ZETTERSTEEN, K.V., Rıdvan mad. *İA.*

SUMMARY

One of the greatest empire which the Turks had founded in the Islamic period was the Great Saljukids (1040-1157). Saljuk who gave his name to this state was the son of Dukak who was called "Temür-Yalığ" (Demir Yaylı), and he himself was one of the Oghuz Beys. Saljuk's convertion to Islam in the tenth century was an important event of the Turko-Islamic history. Saljuk's grand children Tugrul and Çağrı Beys who played an important role in the history after Saljuk's death in 1009, defeating Ghaznavid armies at Dandanakan in 1040, von an illustrious victory and established the bases of the Saljuk State.

The first ruler of the Great Saljuk's Tugrul Bey (1040-1063) after establishing a suzerainty in Persian area which cover Irak, Azerbaycan and Harezm, died 1063. After the death of Tuğrul Bey, Cağrı Bey's son Suleyman was proclaimed as Sultan; but being failed against his brother Alp Arslan had to leave the throne to the latter. Alp Arslan with his splende victory of Malazgirt in 26 th August 1071 against Romanus Diogenes, the Byzantine Emperor, had opened the doors of Anatolia to the Turks. İn the following year when he started his campaign of Transoxiana he was killed by an Ismailî volunteer in 24 th November 1072. Sultan Melikşâh who inherited a great Empire from his father Alp Arslan, with the valuable eforts of Nizamülmülk, had brought the Empire to its greatest boundaries.

In this period, as all the historians unamiously reported, the security and the prosperity of the people, and the social und cultural level of the Empire reached to its hightest level. At that time the deterioration of the relations between Sultan Melikşah and Nizamülmülk, and their sudden and succesive deaths within one month brought about a harmful result not only for the Seljuk Empire but also for the Islamic world in general. The struggle for the throne after the death of Sultan Melikşah, had caused a big crise in the Empire and internal and external disorder, and İsmailî movement greatly extended its harmful activites. The Crusaders which occupied an important section of the East-West relations started at this period, and the leaders of the Crusaders, profiting from this weak stuation, achived to found small Latin States. The opportunist Emîrs on

the other hand, utilizing from this position, challenged to the State and going even far beyond they proclaimed their independences.

Sultan Muhammed Tapar (1105-1118), who came to the throne after the Berkyaruk's death in 1104 spent great effort to rescue the state and to recovere it its previous strength on the one hand strengthen the central authority he tried to control the emirs and on the other hand arranging some canpaigns, tried to destory Ismaili's headquarters and to remove small Latin states.

The present work tried mainly to study the quarrels made for the throne during the emirate of Muhammed Tapar and his attempts to establish control over the emirs and his activities to destroy the Ismaili centers and finally his sending troops to end the small Latin states. The Muhammad Tapar's period so far has not been particularly studied. Here the political aspect of his rule has been examined using primary sources as far as possible.

İNDEKS

A

Abade (kabile), 50.
Abadih, 55.
Abak b. Abdurrezzak, 55.
Abbâsî-ler, 5, 36, 144, 146-148.
Abdullah b. Ebû Tâhir, 57.
Abdullah b. Meymûn, 73.
Abdulvâhid b. İsmail, 77.
Abdülmelik b. Attâş, 73, 78-80.
Afganistan, 142.
Afşin, 7.
Afyonkarahisar, 66-7.
Ahlat, 33, 68.
Ahlatşahlar, 68, 103, 111.
Ahmed b. Abdulgaffâr el-Hemedânî, 34.
Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş, 78, 81, 82.
Ahmed b. Melikşah, 11.
Ahmed Şah, 7.
Ahmedil b. İbrahim, 50, 77, 110 112, 114, 136.
Ahvaz, 45.
Ak-Böri, 14.
Akdeniz, 64.
Aksiyan, 101.
Aksungur (Kasîmüddevle), 46, 86.
Aksungur el-Porsukî, 46-48, 50, 52, 53, 60, 61, 86, 126-129, 137-138.
Akşehir,67.
Alamut, 74, 75, 78, 82-84.
Alaşehir (Philadelphia), 65-66.
Alâü'd-Devle Ali, 87-88, 141.
Alâü'd-Devle b. Ebû Kâlicar, 49.
Alaü'd-Devle b. Kâkeveyh, 30,
Alexios Komnenos, 60, 62, 64, 66, 67, 111.
Hz. Ali, 72.
Ali (Erzen-i Rum hâkimi), 33, 68
Ali Bâr, 150.
Ali b. Abdurrahman es-Semencânî, 80.
Ali b. Anuştekin, 33.
Ali b. Cehîr, 40.
Ali b. Mûsâ, 83.
Ali b. Ömer, 84.
Ali b. Sâlim b. Mâlik, 100.
Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, 46, 48-49.
Ali Tegin, 2, 3, 139.
Alp Arslan, 6, 7, 44, 140, 145, 153.
Alp Arslan el-Ahras, 85, 130.
Alp Kara Baran, 3.
Alpi b. Arslantaş, 92.
Altuntaş, 101.
Âmid, 60, 68. Ayrıca bk. Diyârbekir
Amîdü'd-Devle b. Cehîr, 17-20, 147, 148
Amîdü'l-Mülk el-Kündürî, 5, 6.
Amuderya, 143.
Âmul, 87, 88.
Anadolu, 7, 10, 36, 59, 60, 64-68, 144.
Ani, 7, 33, 68.
Antakya, 45, 49, 59, 60, 61, 65, 68, 89-91, 99, 101, 102, 105, 109, 115, 120, 122, 128, 129, 131, 133.
Antakya Princepsliği, 10, 89.
Antartus, 95.
Anuştekin Şîrgîr, 83-84.
Apilgarib, 105.
Arab (Kılıç Arslan'ın oğlu), 65, 66.
Âram, 87.
Aras, 12.
Arran, 7, 12, 13, 32, 34.
Arslan Argun, 9, 44.
Arslan Besâsîrî, 5.
Arslan Han, 139.
Arslan Hatun, 146.
Arslanşah (Kirman Selçuklu sultanı), 56-58 141.
Arslanşah (III. Mesûd'un oğlu), 141-44.
Arslan Taş, 7.
Arslan Yabgu, 2, 5, 6, 60.
Artah, 109.
Artukoğulları, 134.
Âsî, 115, 129, 131.
Atrabin, 87.
Atrak b. Karahan, 144.
Âve, 22, 29, 47, 83.

Avf (kabile), 50.
Avrupa, 99.
Ayaz, 18, 22, 24-25, 28, 30-31, 33, 39, 41-44, 51.
Ayaz b. İlgazi, 111, 119, 127-28, 130, 134.
Aynülcerr, 120, 137.
Ayşe Hatun, 63-64.
Aytekin, 29.
Azerbaycan, 2, 6, 14, 28, 33, 35, 49, 68, 84.

B

Baalbek, 109.
Bâbü'l-Ferâdis, 124.
Bâbü'l-Hadîd, 95, 124
Bağdad, 5, 6, 8, 11, 16, 17, 19-20, 24-28, 31, 32, 35, 39-41, 47-48, 51-53, 58, 60, 73, 79, 82, 88, 93-96, 98-99, 110, 124, 136, 145, 147, 152.
Ba'kubâ, 19.
Bâlis, 101-102, 109, 131.
Balkanlar, 64.
Bâmiyân, 143.
Banyas, 120.
Basra, 34, 46.
Bâtınîler, 10, 13, 14, 21, 29, 36, 47, 51, 71,-80, 82-85, 113, 125, 136, 150-151, 153.
Batîha, 34, 45, 51.
Baudouin de Boulogne, 53, 54, 65, 104, 105, 107, 109, 115, 118, 121, 124.
Baudouin du Bourg, 90-92, 100-102, 106, 108, 119, 128.
Bâvendîler, 86, 88, 141.
Bâverd, 3.
Bedran (Kabile), 50.
Bedran b. Sadaka, 41, 51, 100-102.
Bedrü'l-Cemâlî, 73.
Begçeri, 87.
Beg-Toğdı, 3.
Behramşah (III. Mesûd'un oğlu), 141-143.
Bektaş b. Tekiş, 55.
Bektaş en-Nihâvendî, 101.
Belek Gazi, 64.
Belh, 2, 20, 143.
Benî Numeyr, 100.
Benî Şeybân, 61.
Berkyaruk, 8, 42, 45-46, 68, 74, 76, 78-79, 90, 139-140, 146-147, 151.
Bertrand de St. Gilles, 104-105, 115, 121, 137.
Berûcird, 9, 39.
Beseniyye, 118.
Beyrut, 104.
Bika, 109, 120, 127.
Bikisrâil, 109.
Bilge Beg, 14, 76.
Bîre, 82.
Birecik, 105.
Bitlis, 68.
Bizans, 7, 60, 64-66, 68, 78, 111.
Bohemund, 59-60, 64, 91, 99.
Bozan, 82.
Bozkuş, 21.
Bozmış, 62-64.
Böri, 94, 96, 97.
Böripars, 44.
Böritekin b. Tekiş, 45.
Buhara, 1, 77, 87.
Buldacı, 55, 64.
Bust, 142.
Büveyhîler, 6,

C

Ca'ber, 100, 102, 106.
Ca'fer-i Sâdık, 71-72
Cebele, 25, 97, 109.
Cebel-i Aclûn, 93.
Cebel-i Avf, 93.
Cebel-i Sümmâk, 133.
Cehrem, 56.
Cehremî, 55.
Celâlî, 115.
Cemâlü'd-Devle, 48.
Cenâhü'd-Devle, 76.
Cend, 2, 3.
Ceyhan, 64.
Ceyhun, 3, 7, 140.
el-Cezîre, 16, 17, 28, 34, 35, 40, 43, 46, 52, 54, 98.
Cezire-i İbn Ömer, 63, 102-103, 120, 126, 130.
Chastelrouge (Kal'at Yahmur), 115.
Cibal, 4, 5, 14, 20, 34-35.
Cibrail b. Ömer, 139.
Cizre, bk. Cezire-i İbn Ömer.

Cürcan (Gurgan), 4, 20-21, 23, 34, 73, 87.
Cüşen en-Numeyrî, 100.
Cüyûş Beg, 69, 130, 132.
Cyrus, 117.

Ç

Çağrı Bey, 1-6, 140, 146.
Çağrı b. Muhammed Tapar, 55, 58.
Çaka, 64.
Çavlı Sakavu, 21, 48, 51-58, 60-63, 82, 82, 87, 93, 94, 97, 99-103.
Çökürmüş, 16-17, 40-43, 51-53, 60-61, 90-94, 103.

D

Dandanakan, 5.
Dânişmend Gazi, 59.
Dânişmendliler, 59, 64, 66-67.
Damgan, 20-21, 23.
Dâra, 54.
Darabcird, 56-57.
David II., 144.
Davud b. Melikşah, 11.
Davud b. Sökmen, 128.
Diyarbekir, 7, 17, 28, 34, 35, 43, 52, 60, 94.
Demirköprü, 131.
Denizli, 68.
Deylem, 74.
Dımaşk, 65, 93-99, 105, 107, 109, 118-119, 122-125, 129, 131, 132, 135-138.
Dımaşk Atabegliği, 135.
Dicle, 50-63, 103.
Dihistan, 3-4.
Dilmaçoğlu, 7.
Dînever, 7, 17, 28, 34, 35, 43, 52, 60, 94.
Diyâr-ı Rebîa, 11.
Doğu Anadolu, 7, 68, 69.
Dukak, 1, 124, 135.
Dübeys b. Sadaka, 24, 41, 47-48, 50-51.
Düceyl, 32.

E

Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyin, 46-47.
Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed, 46.
Ebû Dülef, bk. Sürhâb b. Keyhüsrev.
Ebû Hanîfe, 124, 152.
Ebû İsmail el-Isfahânî, 137.
Ebû Kâmil, bk. Mansûr b. Sadaka.
Ebû Mansûr, 17.
Ebû Mansûr el-Muîn, 69
Ebû Müslim, 74
Ebu'l-Alâ Sâid b. Ebû Muhammed, 76.
Ebu'l-Alâ Sâid b. Yahya, 80.
Ebu'l-Fazl, bk. Nasr b. Halef.
Ebu'l-Feth, 76.
Ebu'l-Hasan ed-Damgânî, 17, 32.
Ebu'l-Hattâb, 73.
Ebu'l-Heycâ, 53, 111.
Ebu'l-Ganâim (Haleb Bâtınî reisi), 76.
Ebu'l-Kasım Ali b. Cehîr, bk. Ali b. Cehîr.
Ebu'l-Kasım Dergezînî 84.
Ebu'l-Kasım ez-Zeynebî, 17.
Ebu'l-Meâlî el-Mufaddal b. Abdurrezzâk, 27.
Ebu'l-Mehâsin ed-Dihistânî, 18-20, 25-26, 28, 41-42, 44.
Ebu'l-Mekârim Hammâd b. Ebu'l-Cebr, 50.
Ebu'l-Menâkıb, 95.
Ebu'l-Muzaffer el-Cürcânî, 34.
Ebu'n-Necm, bk. Hibetullah b. Muhammed.
Ebû Sa'd Muhammed b. Mama, 56.
Ebû Saîd (Meyyâfarıkîn valisinin kardeşi), 69.
Ebû Saîd el-Herevî, 47- 49.
Ebû Tâhir es-Sâiğ, 85.
Efâmiye, 115, 116, 131-132.
Efes, 66.
Ege Denizi, 64.
Elbasan, 7.
Eminü'd-Devle b. Muslâyâ, 25.
Emîr Gazî (Danişmendli), 66-67.
Ensâriye Dağları, 95.
Erbil, 40, 52, 53, 111.
Erciş, 33, 68.
Erdebil, 33.
Erkuş, 76.
Errecân, 80.
Erzen, 60.
Erzen-i Rum (Erzurum), 33, 68.
Esârib, 109.
Esedâbâd, 29.

F

Fadlaveyh b. Ebû Sa'd, 57.
Fahrü'l-Mülk b. Ammâr, 93-100
Fahrü'l-Mülk, 12, 76.
Farim, 87.
Fars, 6, 7, 34-35, 54-58, 69.
Fâtımîler, 5, 7, 45, 95, 97, 145-146.
Fazlun b. Mübâriz, 56.
Ferâve, 3.
Fesâ, 56-57.
Fırat, 93, 96, 100, 105-109, 112, 119, 130
Fîrûzâbâd, 56.
Furg, 57-58.

G

Gazi (Emîr Hasan'ın oğlu), 66.
Gaziantep, 99.
Gazne, 141, 143.
Gazneli Mahmûd, 2, 143, 145, 152.
Gazneliler, 2-5, 140-144, 148.
Gazzâlî, 74, 151.
Gence, 11-13, 28, 32, 144.
Germsir, 141.
Gevher (Melikşah'ın kızı), 11.
Gevherâyin, 16-19, 27, 43, 46, 86.
Gevher Hatun, 151.
Gilan, 84.
Girdkûh, 5, 23.
Gog Vasil, 96, 105, 127, 128.
Guido Fresnel, 134.
Guzoğlu (Musul kalesi mustahfızı), 52, 61, 63.
Guzoğlu (Meyyâfârikin valisi), 69.
Gümüş, (Emîr) 76.
Gümüştekin el-Cândâr, 46.
Gümüştekin el-Kaysârî, 31-32.
Gündeniz, 21.
Gündoğdu, 83, 130.
Gürcistan, 7, 84.

H

Habeşî b. Altuntak (emîr-i dâd), 20, 21.
Habeşî b. Çökürmüş, 63.
Habur, 54, 62, 63, 127.
Haçlılar, 10, 36-37, 52, 64, 66, 89, 93, 94, 102, 104, 105, 107, 108, 111, 114-116, 123, 124, 132, 134-137, 144, 151.
Hafâce (Kabile) 50.
el-Hakîm el-Müneccim, 76, 85.
Haleb, 7, 74, 76, 85, 99-101, 108-110, 113, 114, 126, 130-132.
Hâlincan, 80.
Harput, 60.
Harran, 60- 90-92, 100, 104-108, 110.
Harrekan, 15.
Harezm, 3, 6, 139.
Harûn, 3,
Hasan b. Ali, 139.
Hasan b. Mübâriz, 55-57.
Hasan-ı Sabbah, 73-75, 82, 83.
Hama 105, 113, 116, 120, 129, 131.
Hamdan Karmat, 71.
Hani, 60.
Hasan (Kayseri emîri), 64, 65.
Havâbî, 95.
Havran 93, 118.
Hemedan, 9, 14, 15, 18, 22, 24-27, 29, 31, 35, 44-45, 111-112, 130.
Herat, 3, 4.
Hıms, 76, 109, 113, 120, 129, 130, 137.
Hısn-ı Ekrâd, 132.
Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), 31, 128.
Hibetullah b. Muhammed, 96.
Hille, 7, 16, 25, 36, 45, 46, 50-53, 60, 86, 93.
Hindikuş, 143.
Hindistan, 2, 4, 143, 152.
Hisâr-ı Tak. 3.
Horasan, 2, 3, 5, 9, 19, 23, 27, 28, 79, 84, 86, 141.
Hoy, 33, 68.
Hulvan, 24, 26.
Humar b. Melikşâh, 11.
Humartaş (Meyyafârikin valisi), 69.
Hûzeyme (Kabile), 50.
Hûzistan. 6, 14-16, 22, 24, 34, 35, 44, 51, 74.
Hüsâmeddin Togan Arslan (Bitlis emîri), 68.
Hüsamü'd-Devle Şehriyâr b. Kârin, 86, 87.
Hüseyin b. Kutlug Tekin, 54, 96-97, 100-101.
Hüsrev (bk. Hasan b. Mübâriz),

I

Ildız Bey (Meyyafârikin valisi), 69.
Irak, 6, 84, 100.
Irak-ı Acem, 5, 35, 73.
Irak-ı Arab, 35.

İ

İbn Attaş (bk. Abdülmelik b. Attaş).
İbn-i İsfendiyâr, 86.
İbn-i Munkız, 115.
İbni Suleyhâ (bk. Ubeydullah b. Mansûr).
İbnü'l-Muslâyâ, 32.
İbrahim b. İnal, 60, 62, 68.
İbrahim b. Mama, 56.
İbrahim Yınal, 5.
İbrahim b. Sökmen el-Kutbî, 69.
İg (İc), 56-57.
İklîl, 55.
İl-Arslan, 64.
İlbegi b. Porsuk, 22, 30, 111.
İlgazi b. Artuk, 17, 19, 20, 31, 32, 35, 36, 40, 48, 54, 60, 61, 91, 92, 103-105, 108, 126, 128, 130, 135.
İmâdeddin Zengi, 126.
İnal b. Anûştekin, 16.
İnaloğulları, 60, 68.
İnanç Yabgu (bk. Musa Yabgu).
İnanç Yabgu (emîr-i âhûr), 14, 18, 19, 22, 52.
İndüs, 143.
İran, 2, 6, 64, 72, 73.
İsfahan, 9, 11, 12, 14-16, 21-22, 30-35, 39, 40, 44, 52, 55, 63, 73, 76, 77-81, 87, 88, 119, 123, 150, 152.
İsferâyin, 20.
İsmail (Rey şahnesi), 45, 46.
İsmail (Harezmşâh), 3.
İsmail ed-Dâî, 85.
İsmail b. Câfer-i Sâdık, 71-73.
İsmâilîler (bk. Bâtınîler),
İstahbânât, 56.
İstanbul, 67.
İstahr, 55.
İzzü'd-Devle b. Sadaka, 18.
İzzü'l-Mülk, 15.

J

Joscelin de Courtenay, 90, 99, 101, 192, 104, 112, 117-120.

K

Kafkasya, 144.
Kades, 120, 129.
Kahire, 73.
Kaim bi-Emrillah, 5, 6, 146.
Kâkeveyh, 49.
Kalavun, 115.
Kâlincâr, 2.
Karaca es-Sâkî, 58, 69, 83.
Karahan (Kıpçak hükümdarı), 144.
Karahanlılar, 1-2, 139-140.
Karadeniz, 64.
Karatekin, 64.
Karin, 88.
Karmîsîn, 32.
Kars, 7.
Kâzrûn, 56.
Kaşkar, 2.
Kavurd, 5-6.
Kaysar (Fars vâlisi), 58.
Kayseri, 64.
Kazvîn, 29, 74, 83.
Kılıç Arslan, 43, 51-53, 59-69, 70, 103.
Kınık, 1.
Kırhan b. Karaca, 129-131.
Kızıl Arslan (Siirt emîri), 33, 60, 68.
Kızılırmak, 7.
Kızoğlu, 32.
Kefertâb, 132-133.
Kelâm, 83.
Keysûn, 99, 105, 127.
Keykûbâd b. Hezâresb, 46, 86.
Kilâb (Kabile), 122.
Kilikya, 68.
Kirman, 6-7, 56-57, 74, 141.
el-Kiyâ el-Herrâs, 42.
Konstantin Gabras, 66.
Konya, 64-67.
Kûfe, 26.
Kutbeddîn Muhammed, 140.
Kudüs, 65, 89, 122.
Kudüs Krallığı, 89.

Kûhistan, 74, 86.
Kuhvâhe (Ukhuvâne), 120.
Kum, 16.
Kumaç, 45.
Kutalmış, 5-6.
Kutluğ Tekin, 12.
Kür, 12.
Kürboğa, 16-18, 24, 90.
Kütahya, 66.

L

Lâfur, 87.
Lahor, 144.
Lâzıkıye, 97.
Lu'lu, 85, 130, 131.

M

Maarratu'n-Nu'mân, 114-115, 131, 132.
Mahmelek Hatun, 11, 146.
Mahmûd b. Melikşah, 8, 9, 11.
Mahmûd b. Muhammed Tapar, 84, 149, 150, 153.
Mâkisîn, 54.
Malatya, 7, 59, 63-64, 67-68.
Malazgirt, 146.
Mansûr b. Nizâmü'l-Mülk, 32.
Mansûr b. Sadaka, 100.
Maraş, 64, 99, 127.
Mardin, 54, 63, 108, 126, 127, 132.
Marmara, 7.
Mâveraünnehir, 2, 7, 34, 35, 139.
Mazdek, 71.
Mâzenderân, 84, 87, 88.
Mecdüddin b. Muttalib. 148.
Mecdü'l-Mülk, 12, 13, 14, 15, 23, 46.
Mecûsîler. 71, 72, 78.
Medine, 34, 124.
Mehdî, 87.
Mehd-i Irak (Gevher Hatun)), 140, 142.
Mehmed b. Çubuk (Harput emîri), 60, 68.
Mehmed Bey (İnaloğlu), 62.
Mekke, 34.
Melikşah, 7-9, 11, 13, 15, 17, 31, 39, 43, 45, 71, 74, 78, 86, 88-90, 97, 103, 140, 143, 146, 148, 152.
Melikşah b. Berkyaruk, 39, 40-42, 44, 151.
Melikşah b. Kılıç Arslan (Şahinşah), 63-68.
Menbic, 101, 109.
Menderes, 68.
Mengüpars b. Böripars, 44.
Menüçehr eş-Şeddâdî (Ani emîri), 68.
Merâga, 33-44, 40, 50, 77, 111, 136.
Merc-i Suffer, 65.
Merv, 3, 4.
I. Mesûd (Gazneli), 4, 5, 11.
III. Mesûd (Gazneli), 140, 141.
Mes'ûdî (Fars'ta kabile), 56.
Mesûd b. Kılıç Arslan, 64, 66-68.
Mesûd b. Muhammed Tapar, 111, 126-128, 149.
Mevdûd, 49-50, 54, 65, 77, 97, 100-105, 107-108, 110-111, 113-120, 122-126, 135.
Mevdûd b. İsmail b. Yakutî, 24, 33
Meydân-ı Ahdar, 123.
Meymûn b. Deysân el-Kaddâh, 73.
Meyyâfârikîn (Silvân), 63, 69.
Mezyedîler, 53, 103.
Mısır, 7, 73, 145, 146.
Mikâil, 1, 2.
Misis, 99.
Monolug (Monolycus), (Selçuklu emîri), 66.
Hz. Muhammed, 79.
Muhammed Han, 140.
Muhammed Tapar, 9, 11-36, 39-55, 58-59, 61, 63-66, 69, 71, 75, 78-90, 92-100, 103, 110-113, 123, 126, 129-131, 135-138, 141, 143-144, 146-153.
Muhammed b. Abdülaziz, 101.
Muhammed b. Boğa, 48-49.
Muhammed b. İsmail, 73.
Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk, 32.
Muhammed b. Sebbâk, 61-62.
Muhammed b. Süleyman 139.
Muhammed b. Yağısıyân, 33, 49, 68.
Muktedî, 8, 11, 146.
Mûsâ, (Fars ve Kirman hakimi), 57.
Mûsâ b. Câfer-i Sâdık, 72-73.
Musa Yabgu, 2, 3-5.
Musta'lî, 146.
Mustansır, 71-73.
Musul, 16, 17, 24, 28, 35, 40, 52, 53, 54, 60-63, 67, 69, 90, 91, 93, 94, 97, 100, 101, 103, 108, 111, 118 130, 135, 148.

Müeyyidü'l-Mülk, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24.
Mühezzibü'd-Devle b. Ebu l-Cebr, 45, 46.
Müslim b. Kureyş, 145.
Mustazhir, 11, 16-20, 25, 27, 40, 47, 48, 90, 96, 97, 110, 136, 143, 146, 147.

N

en-Nakira, 109, 134.
Nasr, 140.
Nâsır-ı Husrev, 72.
Nasr b. Halef, 142.
Nasr b. Mühelhil, 53.
Nâşire, (Kabile) 50.
en-Nâûra, 131.
en-Nâzır, 80.
Necmü'd-Devle, 87, 88.
Nehrevân, 32, 96.
Nesâ, 3-4.
Nihâvend, 8, 28, 44, 45.
Nişâbûr, 4, 20, 76, 77.
Nizâmîler (Nizâmü'l-Mülk'e bağlı askerler), 18, 23,
Nizâmü'l-Mülk, 7-9, 76, 143.
Nizâr, 71, 73
Nu'mâniyye, 50.
Nûr, 1-2.
Nusaybin, 54, 60, 61, 90.
Nûşecân, 21.

O

Oğuz, 1.
Orta Doğu, 89.
Hz. Osman, 124.

Ö

Hz. Ömer, 71.
Ömer Han, 139.

P

Philadelphia, bk. Alaşehir.
Pons, 121, 137.
Porsuk, 14, 22, 24, 28, 44, 50, 53, 111, 114, 131-134.
Porsuk oğlu Porsuk, 54, 112, 128-130.

R

Ra'ban, 99, 105, 127.
Rafeniyye, 105, 113, 120, 131, 135.
Rahbe, 46, 54, 61-62, 93, 100, 102, 129, 138.
Rakka, 106, 130.
Rastan, 129.
Râvendân, 103.
Re'su'l-ayn (Ceylanpınar), 111, 118.
Resul Tekin, 6.
Remle, 26, 31, 32.
Rey, 2, 4, 14, 15, 23-24, 29, 33-35, 45, 73, 74, 79.
Rıdvan 54, 61, 62, 76, 85, 91, 92, 100-102, 108, 110, 113, 114, 122, 125, 130, 146.
Richard de Salerno, 91, 92, 101.
Roger, 65-66, 120, 122, 129, 131-134, 136.
Romanos Diogenes, 7.
Rûdbâr, 74.
Rustak, 84.
Rûzrâver, 28-29.
Rüstem, 21, 87.
Rüstemdâr, 84.
Rûyân, 87.

S

Sabâve b. Humartekin (İspehbûd), 19-20, 41-42, 92, 100-102
Sâbit b. Sultan 48.
Sadaka b. Mezyed, 16, 25-27, 31, 35, 36, 41-53, 60, 93, 103.
Sadreddin el-Hocendî, 81.
Sa'dü'd-Devle, bk. Gevherâyîn,
Sa'dü'l-Mülk, 41-42, 44, 80, 81.
es-Safîy-, bk. Ebu'l-Mehâsin.
Sagun Beg, 139.
Saîd b. Bedî, 85.
Saîd b. Hamîd, 47, 50-51.
Saîd b. Muhammed b. Abdurrahman, 77.
Sâlim b. Mâlik, 100.
Salkım Hatun, 83.
Saltuk, 68.
Sâmânîler, 1, 2.
Samsat, 99 106, 127.
Sârî, 87.
Sarsar, 48.
Sayda, 109.

Sâve, 29, 33, 76, 83.
Seferiyye Hatun, 11.
Sefîd-Rûd, 18-19, 35, 68.
Sehne, 8.
Selçuk, 1-2.,
Selçuk b. Muhammed Tapar, 149.
Selemiyye, 105, 119.
Semânîn, 120.
Sencer, 9, 11, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 34, 35, 76, 77, 86, 139, 140, 142-144.
Serahs, 3-4.
Sermez, 16, 18.
Serûc, 100, 117, 127.
Sevâd, 93, 118.
Seyfü'd-Devle, bk. Sadaka,
Seyyid Müntehî, 87
Seyyide Hatun 11, 146.
Sıffîn, 100.
es-Sınnabra, 120.
Sicâs, 14.
Sicistân, 142.
Siirt, 60, 68.
Silvan, bk. Meyyâfârikîn
Sincar, 84, 119, 125, 134.
Sökmen b. Artuk, 31-32, 46, 90, 113.
Sökmen el-Kutbî, 33, 41, 53, 68, 69, 103, 104, 108, 111-114.
Stamirie (Stamira, Mira), 65.
Subaşı, 1-4.
Sultan b. Ali b. Munkız, 111, 112.
Sungur, (Dânişmendli), 60.
Sungur (Buharalı emîr), 87.
Sungur Dırâz (Habur emîri), 101, 127, 128.
Sûr, 45, 93.
Suriye, 7, 10, 35-36, 45, 54, 61, 68, 73, 85, 93, 97-98, 100, 102 109, 111-113, 119, 123, 131, 135, 136, 137, 144, 146.
Surmak, 55.
Süleyman b. Çağrı Bey, 6.
Süleyman b. Muhammed Tapar, 149.
Süleyman Şah, 64.
Sümeysat, bk. Samsat.
Sürhab b. Bedr, 16, 18, 50.
Sürhab b. Keyhüsrev, 22, 29, 47, 49, 51.

Ş

Şabahtan, 111, 118, 126, 127.
Şahdîz (Dizkûh), 78,79, 82.
Şahinşah, Bk. Melikşah b. Kılıç Arslan.
Şah Melik, 3,
Şahruh (Hani emîri), 60, 68
Şam, 77, (Ayrıca bk. Dımaşk).
Şebânkâre (Kabile), 55-58.
Şehrâbâd, 142
Şehristan, 31.
Şehristânî, 72, 74.
Şehr-i Zûr, 18.
Şekânîler, 56.
Şemsâniye, 63.
Şemsü'l-Havâss, 106, 131-133.
Şenav, 106.
Şeyzer, 111-112, 115-116, 132.
Şiîler, 72, 73.
Şîrâz, 55-57.
Şirvan, 33.
Şîrzâd (III. Mesûd'un oğlu), 141.
eş-Şurta, 45-46.

T

Taberistan, 20, 29, 34, 73, 86, 88.
Taberiyye, 65, 93, 118-119, 121-124.
Tabes, 83.
Tacü'r-Rü'esâ, bk. İbn Muslâyâ,
Tancred, 45, 54, 61, 91, 92, 99-102, 104-110, 115, 122.
Tay (Kabile), 122.
Tebriz, 33, 40, 68.
Tekiş, 7, 9, 44.
Tekrit, 31, 34, 46, 86.
Tell Bâşir, 90, 101, 102, 112-113, 118.
Tell Dânis, 130, 132-134.
Tell İbn Ma'şer, 112, 115.
Tell Kurâd, 111.
Tell Mavzen, 118.
Tell Mennes, 115.
Tell Sultan, 133-134.
Temirek, 119, 121, 126
Tengirenbe, 56.
Terken Hâtun, 8, 9, 11, 39, 46.
Tiginâbâd, 141.
Togayürek, 14, 40.
Togan Arslan (Erzen emîri), 60.
Toroslar, 64.
Trablus, 93, 95, 97, 114-115, 137.
Tuğrul Arslan b. Kılıç Arslan, 63-64, 67-68.
Tuğrul Bey, 1, 2, 4-6, 145-146.

Tuğrul b. Melikşah, 11.
Tuğrul b. Muhammed Tapar, 83.
Tuğtekin, 45, 65, 77, 93-97, 99, 105, 107, 109, 113-115, 118-132, 135-138.
Tuster (Şuster), 24.
Tutuş, 9, 12, 46, 86, 96.

U

Ubeydullah b. Ali el-Hatîbî, 77, 81.
Ubeydullah b. Mansûr (İbn Suleyha), 25.
Uluborlu, 68.
Urman, 7.
Urfa, 53, 60, 89, 91, 100, 101, 102, 104, 105-109, 116, 117, 126, 127, 128.
Urfa Haçlı Kontluğu, 89, 128.
Utumah, 20.

Ü

Üner, 13, 142
Ürdün, 65.
Üstâvend, 82.

V

Vâdi-i Buzâa, 132.
Vadi'l-Maktûl, 123.
Vadi'l-Miyah, 98.
Vadi't-Teym, 120.
Van Gölü, 2.
Vâsıt, 16, 26, 28, 32, 34, 46, 48, 50, 147.
Vaspuragan Krallığı, 2.

Y

Yabgu, 1, 2.
Yafa, 122.
Yağısıyân (Danişmend Gazî'nin oğlu), 59.
Yakûtî, 5.
Yeni-kent, 1.
Yezd, 73.
Yınal b. Anuştekin, 15, 29, 30, 33, 41-42.
Yusuf Kadır Han, 2.
Yusuf Yınal, 3.

Z

Zaferâniyye, 48.
Zahîre'd-Din, bk. Tuğtekin.
Zahle, 120.
Zencân, 14, 33, 83.
Zengi b. Aksungur, 69, 101, 133.
Zengi b. Çökürmüş, 52.
Zengî b. Porsuk, 14, 22, 44, 111, 134.
Zengîler, 126.
Zerdanâ 109.
Zübeyde Hâtun, 12, 13, 15, 16, 21.

ISBN 975 - 16 - 0240 - 8

Fiyatı

